

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ПАШКОВСЬКА ГАННА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 81'271.12

**НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В КОНЦЕПЦІЇ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО
(ЛІНГВІСТИЧНЕ ВИСВІТЛЕННЯ ТА ХУДОЖНЄ ВТІЛЕННЯ)**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник –
доктор філологічних наук,
доцент Мосенкіс Ю. Л.

Київ – 2011

ЗМІСТ

Основні поняття і терміни, використовувані в дисертації	5
Вступ	6
Розділ I Теоретичні аспекти проблеми мовної норми	16
1.1. Проблема норми та її ознак у мовознавстві	16
1.2. Критерії виділення мовних норм.....	35
1.3. Проблема класифікації мовних норм.....	46
1.4. Норма та її кодифікація	55
Висновки до розділу I	62
Розділ II І. С. Нечуй-Левицький – нормалізатор української літературної мови	65
2.1. Специфіка орфоепічних норм у лінгвістичному висвітленні та художньому баченні І. С. Нечуєм-Левицьким	65
2.2. Милозвучність української мови в художньому втіленні І. С. Нечуя-Левицького	73
2.3. Лінгвістичне осмислення І. С. Нечуєм-Левицьким лексичних норм української мови.....	82
2.4. Граматичні норми в теоретичному розробленні І. С. Нечуя-Левицького ...	86
2.5. Граматичні норми в практичному застосуванні І. С. Нечуєм-Левицьким.	105
Висновки до розділу II	128
Розділ III Правописна концепція І. С. Нечуя-Левицького в історії української орфографії	131
3.1. Правописи М. О. Максимовича, П. О. Куліша, Є. І. Желехівського та І. С. Нечуя-Левицького в процесі нормалізації орфографічної системи української мови: зіставний аналіз.....	131
3.2. Орфографічні норми: теоретичне висвітлення І. С. Нечуя-Левицького	142
3.3. Практичне використання І. С. Нечуєм-Левицьким орфографічних норм української мови.....	148

3.4. Пунктуаційні норми в лінгвістичному висвітленні І. С. Нечуя-Левицького	157
3.5. Орфографічні погляди І. С. Нечуя-Левицького в контексті правописних розроблень ХХ століття.....	165
Висновки до розділу III	170
Висновки	173
Список умовних скорочень назв використаних джерел.....	180
Список використаних джерел.....	181
Додаток А	216
Додаток Б	225
Додаток В	233
Додаток Д	243
Додаток Е	263

Основні поняття і терміни, використовувані в дисертації

Акцентуаційні норми – норми, що визначають правильний словесний наголос [293, с. 29].

Кодифікація норми – встановлення об'єктивних норм, збір правил про вживання слів, словоформ, конструкцій у всіх стилях літературної мови, офіційне визнання й опис у словниках, граматиках, правописі, довідниках [293, с. 22].

Лексичні норми – норми, які закріплюють закономірності лексичної сполучуваності [293, с. 29].

Морфологічні норми – норми, що визначають вибір варіантів морфологічної форми слова й варіантів її поєднання з іншими словами [293, с. 29].

Норма літературної мови – реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі й нормі мови й становить єдину можливість або найкращий для певного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку зі співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування [254, с. 94].

Нормалізація – колективна оцінка мовних фактів, на підставі якої кодифікується норма сучасної літературної мови [293, с. 32].

Орфографічні норми – норми, що регламентують написання слів [293, с. 29].

Орфоепічні норми – норми, що регулюють вимову [293, с. 29].

Пунктуаційні норми – норми, які визначають вживання розділових знаків [293, с. 29].

Синтаксичні норми – норми, які закріплюють вибір варіантів побудови словосполучень і речень [293, с. 29].

Словотвірні норми – норми, які регулюють вибір морфем, їхнє розташування й сполучення в складі слова [293, с. 29].

ВСТУП

Проблема мовної норми – одна з найактуальніших і найскладніших проблем сучасної лінгвістичної науки. Незважаючи на те, що їй присвячено значну кількість праць як українських (С. Я. Єрмоленко [71; 75; 77; 78; 79; 80], М. А. Жовтобрюх [83; 84; 85; 86; 87], Т. А. Коць [115; 116; 117], І. М. Марушкевич [140], М. М. Пилинський [252; 253; 254; 255], Л. В. Струганець [293; 294; 295; 296], Г. М. Яворська [335; 336] та ін.), так і зарубіжних (Б. Гавранек [36], К. С. Горбачевич [48; 49], Л. К. Граудіна [54], А. Єдлічка [63; 64], В. О. Іцкович [91; 92; 93], С. І. Ожегов [197], Л. І. Скворцов [284; 285; 286], Г. Фаска [312] тощо) дослідників, тут є ще багато суперечливих і мало досліджених аспектів. Зокрема, одним із таких недостатньо вивчених є питання ролі мовної творчості українських письменників для витворення літературних норм мови. На сьогодні з цього погляду досліджено теоретичний і практичний аспекти кодифікації мовних одиниць творчої спадщини Тараса Шевченка [282], лексику історичної прози Богдана Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми [16], тенденції унормування лексичних та граматичних явищ у мовній практиці Трохима Зіньківського [330]. Дослідники аналізували й нормотворчу діяльність І. С. Нечуя-Левицького, однак це були розвідки загального характеру, як-от: з'ясування його ролі в мовній дискусії початку ХХ ст. [308], розгляд проблеми нормалізації української літературної мови в епістолярії письменника [136] тощо. Праці ж, у якій був би зроблений аналіз конкретних норм у лінгвістичному баченні та художньому їх утіленні письменником, поки що немає.

Літературна норма сучасної української мови в цілому усталена, проте процес її нормалізації тривав протягом ХІХ-ХХ століть і частково триває нині. Вагому роль у ньому відігравали письменники. У певні періоди суспільного розвитку, коли тільки художня література репрезентувала літературну мову, наприклад, від Валуєвського циркуляру 1863 року до напівлегалізації

української мови в Російській імперії в 1905 році, саме митці слова наголошували на потребі вироблення літературної норми. Вони, керуючись власним мовним чуттям і талантом, шукали спеціального мовного оформлення та досконалих мовних форм. Особливо це стосується мови прози, яка завжди була показником рівня розвитку національної літературної мови.

Усе сказане повною мірою стосується й постаті І. С. Нечуя-Левицького. Значний внесок у дослідження його творчості зробили у різний час О. І. Білецький [10], М. Д. Бернштейн [9], В. О. Власенко [33], Р. Г. Іванченко [94], Н. Є. Крутікова [127], Ю. О. Меженко [170], Р. С. Міщук [172], М. У. Походзіло [265], М. П. Тараненко [301], І. І. Шавловський [324] та ін. Їхні праці корисні інформацією про творчий шлях письменника, спробами аналізу характерних ознак його стилю. Проте стосовно характеристики його публіцистичних виступів та статей, то вони, як зазначає І. Ф. Приходько, позначалися ярликами на зразок «національна обмеженість», «націоналістичні збочення» і т. ін. [266, с. 3]. Деякі критики, як-от С. О. Єфремов, І. Я. Франко, Ю. В. Шевельов, В. І. Сімович [81; 281; 316; 327], оцінювали публіцистичну діяльність І. С. Нечуя-Левицького негативно, проте, як зазначає В. І. Статєєва, «великі розвідки Нечуя-Левицького «Сьогочасна часописна мова на Україні» (1907) та «Криве дзеркало української мови» (1912) стали найпомітнішим явищем у дискусії 1906-1913, що обговорювала норми наукового і публіцистичного стилів» [289, с. 411]. У той же час автор статті вказує на притаманний письменнику певний мовний пуризм, який виявляється в тому, що І. С. Нечуй-Левицький спирався здебільшого на мову селян, перебільшував роль рідних говірок Надросся, абсолютизував низку норм, недооцінюючи решту зразків, подекуди виявляв нетерпимість до запозичень, неологізмів. Однак при цьому все ж таки зроблено висновок, що «його кодифікаційна діяльність мала загалом позитивний характер: більшість його рекомендацій (майже дві третини) закріпилися в сучасній літературній мові» [289, с. 411]. Схожою є оцінка ролі письменника в розвитку української літературної мови й серед інших мовознавців, як-от М. А. Жовтобрюха, І. Г. Матвіяса [89; 142]. Усе

сказане доводить актуальність і важливість сучасного аналізу публіцистично-критичних праць письменника, особливо присвячених мовним питанням.

І. С. Нечуй-Левицький творив у складний період. Кінець XIX – початок XX ст. позначився мовними дискусіями, боротьбою навколо питань про розвиток української мови, про її нормалізацію. У цей час відбувалося виявлення й уточнення майбутніх норм на всіх мовних рівнях і письменник брав активну участь у цьому процесі. Важливим джерелом для дослідження поглядів І. С. Нечуя-Левицького на проблему нормалізації української літературної мови можна вважати такі його статті, як «Сьогочасна часописна мова на Україні» (К., 1907) [Н.-Лев. 1907], «Криве дзеркало української мови» (К., 1912) [Н.-Лев. 1912], а також окрему граматичну працю під назвою «Грамматика українського язика» (К., 1913–1914) [Н.-Лев. 1913; Н.-Лев. 1914].

Статті «Сьогочасна часописна мова на Україні» та «Криве дзеркало української мови» присвячені критичним роздумам автора про вплив традицій літературної мови Галичини на розвиток загальноукраїнської літературної мови на народній основі.

Понад п'ять століть західноукраїнські землі перебували у складі інших держав, не мали територіальної й етнічної єдності. Ця обставина, а також суто географічні умови – значний масив гірського рельєфу, що утруднював спілкування між селами, містами і містечками, сприяли збереженню у мові населення деяких архаїчних рис, успадкованих із давньоруської мови, та виробленню нових діалектних рис, відмінних від тих, що формувалися у Східній Україні. Поставлена в підневільне становище українська мова в різних частинах Західної України зазнавала впливу структурно віддалених мов держав-завойовників – польської, німецької, угорської, румунської. Унаслідок цього окремі лексичні, морфологічні, синтаксичні елементи згаданих мов протягом тривалого часу адаптувалися до системи української мови й стали органічною складовою частиною південно-західного наріччя, певною мірою вплинувши на специфіку його лексичного складу. Значними були відмінності у фонетичному, морфологічному оформленні та частково в семантиці

запозичених слів, було поширене калькування слів, словосполучень і синтаксичних конструкцій із польської, німецької, церковнослов'янської та російської мов. Також різнилася від східноукраїнської мовної практики правописна система, застосовувана в Західній Україні [185, с. 198].

На початку ХХ ст. західноукраїнські культурні діячі на чолі з М. С. Грушевським «... почали насаджувати на Східній Україні правопис і лексику, що протягом десятків років вироблялися в Галичині на місцевій, діалектній основі» [94, с. 139]. Крім того, східноукраїнські письменники були позбавлені можливості друкуватися в Російській імперії та публікували свої твори в західноукраїнських виданнях. Передплачуючи ці видання, східноукраїнська інтелігенція засвоїла цілий ряд західноукраїнських лексем, що особливо наочно виявилось, коли в Східній Україні після російської революції 1905 р. було дозволено видавати газети й журнали українською мовою. До того ж широкий загальний українського населення міг ознайомитись із західноукраїнським варіантом літературної мови завдяки переведенню в цей час деяких львівських видань до Києва (напр., «Літературно-наукового вістника»). Все це призвело до проникнення в мову Східної України рис, характерних для мови Західної України.

У 1891 р., виступивши з критикою мови віршів галицьких поетів, Б. Д. Грінченко започаткував дискусію про шляхи творення єдиної літературної мови, про місце в ній локальних елементів, зокрема галицьких запозичених та новоутворених слів. Піклуючись про чистоту української літературної мови, тип якої виробився у творах І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Т. Г. Шевченка, він вважав небажаним для неї введення місцевих, запозичених та створених на галицькому ґрунті нових слів. Побоювався Б. Д. Грінченко, очевидно, й можливої переорієнтації української літературної мови на південно-західну діалектну базу. На думку дослідника, основою єдиної української літературної мови має бути мова центральноукраїнських регіонів. Обговорення питань поширення галицьких елементів в українській літературній мові тривало й пізніше, упродовж дискусії 1907-1913 рр. Вона,

безсумнівно, позитивно вплинула на розв'язання окремих питань розвитку української літературної мови, сприяла об'єктивному процесові взаємодії південно-східного наріччя як основи нової української літературної мови і південно-західного, що власне і відбивало факт творення єдиної літературної мови. Не втративши своєї основи, виробленої письменниками Східної України і визнаної взірцевою діячами української мови і культури на всіх українських територіях, українська літературна мова помітно збагатилася внаслідок взаємодії із західноукраїнським її варіантом: словниковий склад поповнився рядом слів абстрактного характеру, термінами з різних галузей науки та суспільного життя, словами на позначення різних реалій тощо [185, с. 198 – 199].

І. С. Нечуй-Левицький також не схвалював процесу взаємодії двох варіантів української літературної мови й гостро критикував уживання в ній західноукраїнських запозичень. У названих вище статтях основним об'єктом своєї критики він обрав галичинізм в галузі лексики, морфології та орфографії.

Викладені в названих працях погляди письменника на норми тодішньої української літературної мови більш повно схарактеризовано І. С. Нечуєм-Левицьким у двотомному шкільному підручнику «Граматика української мови». Праця, призначена для «двох нижчих класів гімназій та для двохкласних і трьохкласних народних шкіл», складається з двох частин. У першій частині – «Етимології» – письменник розглянув орфоепічні, словотвірні та морфологічні норми, а в другій – «Синтаксі» – синтаксичні питання української мови. Після теоретичного викладу матеріалу в обох частинах подаються вправи та тексти для практичного засвоєння розглянутих норм.

Отже, І. С. Нечуй-Левицький брав активну участь у процесі нормалізації української мови. Погляди, викладені ним у публіцистичних та граматичних працях, переважно не відрізняються від нині чинних. Вони стали основою для сучасної нормативної бази, й велика кількість лексем та граматичних форм, які пропонував письменник, увійшли до сучасної мови: пізніша мовна практика прийняла саме ті варіанти, які відстоював автор.

І. С. Нечуй-Левицький належить до представників «наддніпрянського» дискурсу, тобто він користувався лексичною, фонетичною й граматичною базою наддніпрянських і східноукраїнських говорів. Зв'язок мови творів письменника із середньонаддніпрянським говором констатують І. Матвіяс, Є. Пилипенко [142а; 255а; 255б].

Діалектною базою літературної мови І. С. Нечуй-Левицький вважав Київщину (найчастіше це Васильківський, Канівський, Сквирський та сусідні з ними повіти), проте разом із тим до свого канону мови він беззастережно включав лексичні одиниці, зафіксовані у мовців Харківщини, півдня Волині, з-під Кам'янця-Подільського; у «Сьогочасній часописній мові на Україні» в посиланнях автора зустрічається більша частина південно-східного діалектного ареалу [308]. Усе сказане доводить, що письменник репрезентував південно-східне наріччя, яке згодом сформувало сучасну українську літературну мову. А це дає підстави стверджувати, що, незважаючи на те, що в чомусь частина міркувань І. С. Нечуя-Левицького була суб'єктивною, все ж таки жива практика письменника була пріоритетною й відіграла важливу роль у виробленні норм сучасної української літературної мови.

Кожна мова динамічно змінюється, й важливо дослідити, що впливає на її розвиток, хто з діячів культури, зокрема письменників, був безпосередньо причетний до цих змін та розвитку.

Мовну норму можна розглядати як у діахронії (одні норми відходять у минуле, інші народжуються), так і в синхронії (змагаються між собою різні варіанти, які претендують стати однією нормою). У такому плані можна дослідити й мовну норму в І. С. Нечуя-Левицького: необхідно визначити варіанти, які письменник відносить до норми, а які залишає поза її межами (синхронічний аспект), та з'ясувати, які із ряду запропонованих письменником норм стали нормативними для сучасної української літературної мови, а які втратили цей статус (діахронічний аспект).

Таким чином, **актуальність** роботи зумовлена потребою дослідження конкретних норм, вироблених І. С. Нечуєм-Левицьким. Адже, проаналізувавши

лінгвістичні погляди, викладені в граматичних працях письменника, та з'ясувавши їх практичне застосування в публіцистичних та художніх текстах у зіставленні з сучасними мовними нормами, стане очевидною важливість ролі письменника в процесі нормалізації сучасної української літературної мови та вагомість його внеску в усталення її норм.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація узгоджується з науковою проблематикою кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та плановою науковою темою № 11БФ044-01 «Мови та літератури народів світу: взаємодія і самобутність», що розробляється в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета роботи – дослідити теоретичне та практичне розроблення І. С. Нечуєм-Левицьким норм української мови, визначити роль письменника в їх подальшій кодифікації.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) з'ясувати стан різноаспектного вивчення мовної норми в лінгвістиці, зокрема подати основні дефініції, погляди на ознаки та критерії виділення, класифікації тощо;

2) проаналізувати лінгвістичні погляди І. С. Нечуя-Левицького на орфоепічні, лексичні, граматичні та правописні норми української мови, подані в його граматичних працях;

3) визначити особливості практичного застосування теоретично розроблених норм у контексті публіцистичних та художніх текстів письменника;

4) дослідити відповідність лінгвістичних поглядів І. С. Нечуя-Левицького нормам сучасної української літературної мови, з'ясувати їхні спільні та відмінні риси;

5) схарактеризувати роль письменника в процесі нормалізації сучасної української літературної мови.

Матеріалом дослідження є публіцистичні (статті «Сьогочасна часописна мова на Україні» (К., 1907), «Криве дзеркало української мови» (К., 1912)), граматичні («Грамматика українського язика» (К., 1913-1914)) та художні (автографи «Отрутка», «Військові штукарі на ярмарку», «Чорні хмари»; першодрук «На Кожум'яках» та академічне видання творів у двох томах (К., 1985-1986)) твори І. С. Нечуя-Левицького.

Об'єкт дослідження – нормотворча діяльність І. С. Нечуя-Левицького, реалізована в зазначених вище текстах.

Предмет дослідження становить теоретичне розроблення І. С. Нечуєм-Левицьким орфоепічних, лексичних, граматичних та правописних норм, а також практичне їх застосування в публіцистичних та художніх текстах у світлі норми сучасної української літературної мови.

Методи дослідження. Аналіз лінгвістичних поглядів І. С. Нечуя-Левицького передбачає комплексний розгляд його публіцистичних, граматичних та художніх текстів із точки зору теоретичного розроблення та подальшого практичного застосування норм української мови. Опис норм, пропонованих письменником, здійснено за допомогою *дескриптивного методу*. З'ясування спільних та відмінних рис між нормою, виробленою І. С. Нечуєм-Левицьким, та сучасною проводилося із залученням *методу зіставного аналізу*.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше опрацьовано лінгвістичні погляди І. С. Нечуя-Левицького в контексті творення норм української літературної мови й визначено відповідність його пропозицій нормативному складу сучасної літературної мови. З цією метою на широкому текстовому матеріалі простежується бачення письменником орфоепічних, лексичних, граматичних та правописних норм, з'ясовуються їхні особливості у варіанті, пропонованому письменником, а також їхнє місце серед норм сучасної української літературної мови, таким чином визначаючи місце І. С. Нечуя-Левицького в нормалізаційному процесі.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що вона становить певний внесок у подальше вивчення лінгвістичної, публіцистичної та

художньої діяльності І. С. Нечуя-Левицького, його ролі в становленні нової української літературної мови, зокрема в плані співвідношення за шкалою кодифіковані/некодифіковані мовні одиниці. Це, в свою чергу, сприятиме подальшому дослідженню загальних процесів формування української літературної мови та становлення її норм.

Практична цінність одержаних результатів полягає в можливості їх використання в процесі викладання курсів фонетики, лексикології, граматики, орфографії, стилістики сучасної української літературної мови, історії української літературної мови, спецкурсів і спецсемініарів із проблем норми на різних мовних рівнях, історії українського правопису, історії українського мовознавства, ідіостилю письменника, при розробленні проблем історії та культури мови.

Особистий внесок здобувача. Усі результати одержано дисертантом самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації було висвітлено на 12 конференціях:

міжнародних: XVIII – XX Міжнародних наукових конференціях ім. проф. С. Бураго «Мова і культура» (Київ, 2009 – 2011); Міжнародних наукових конференціях «Мова як світ світів. Поетика і граматика» (Київ, 2009 – 2010); II Міжнародній науковій конференції «Лінгвалізація світу» (Черкаси, 2010); II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків, 2010);

всеукраїнських: Всеукраїнській науковій конференції за участю молодих вчених «Етнічні мовно-культурні моделі світу в контексті українського перекладознавства: до 90-річчя Миколи Лукаша» (Київ, 2009); I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні наукові парадигми» (Горлівка, 2010); VIII Всеукраїнській науковій конференції молодих учених-філологів «Vivat academia» (Львів, 2010); Всеукраїнській науковій конференції «Лексика та граматика української мови: історичний аспект, сучасний стан та перспективи розвитку» (Бердянськ, 2010); Всеукраїнській науковій конференції пам'яті Д. І.

Квеселевича «Сучасний стан і перспективи лінгвістичних досліджень та проблеми перекладу» (Житомир, 2011).

Публікації. Основні положення й результати дослідження відображено у 55 опублікованих авторських працях, серед них 8 статей у виданнях, затверджених ВАК України як фахові, «Словник мовних особливостей Івана Нечуя-Левицького» (К.; Умань, 2010) та три монографії («І. С. Нечуй-Левицький та норми української мови» (К.; Умань, 2009), «Формування норм української мови: Концепція Івана Нечуя-Левицького» (К.; Умань, 2010), «Нормотворення української мови: Роль І. С. Нечуя-Левицького» (К.; Умань, 2011)).

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури на 340 позицій та 5 додатків: Додаток А «Суфіксальний словник української мови (за І. С. Нечуєм-Левицьким)»; Додаток Б «Словотвірні норми української мови»; Додаток В «Теоретичне розроблення І. С. Нечуєм-Левицьким лексичних норм»; Додаток Д «Практичне втілення лексичних норм у публіцистичному стилі»; Додаток Е «Практичне втілення лексичних норм у художньому стилі». Основний зміст дисертації – 178 сторінок, повний обсяг дисертації 277 сторінок.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ МОВНОЇ НОРМИ

1.1. Проблема норми та її ознак у мовознавстві

Дослідження літературної мови, лінгвістичної стилістики та культури мови неминуче пов'язані з поняттям норми. Аналіз цієї проблеми лінгвістами [7; 41; 56; 78; 100; 151; 187; 250; 255; 277; 314; 335 тощо] дає можливість окреслити лінгвістичну й соціально-історичну сутність норми, виділити основні ознаки, намітити найголовніші аспекти її вивчення. Сучасне розуміння норми висуває цілий ряд важливих теоретичних проблем, від розв'язання яких залежить як загальний характер нормативної діяльності, так і конкретний підхід до кодифікації окремих мовних фактів.

У статтях із культури мови [20; 32; 174 тощо] переважно обговорюються два питання – стилістичної вправності та нормативності, а питання, що ж таке норма, якої треба дотримуватися, майже не розглядається. Це пояснюється, очевидно, тим, що поняття норми всім відоме, принаймні інтуїтивно, і найчастіше його ніяк не диференціюють. Деякі дослідники навіть не визнають існування норм, уважаючи їх засобом сковування живої, вільної мови.

Суперечливі погляди як на проблеми нормативності взагалі, так і на окремі конкретні норми української літературної норми відбивають той факт, що навіть у самому визначенні поняття норма, не говорячи вже про інші аспекти (виділення ознак, критеріїв, створення класифікацій, з'ясування змісту, відношення мовної норми до мовної системи, можливостей і меж її варіативності тощо) не існує одностайності, а це свідчить про недостатню розробленість цього питання та відмінність теоретичних засад дослідників.

Мовній нормі присвячена велика кількість наукової літератури. Цим терміном практично користуються в усіх підручниках із фонетики й граматики, у працях із лексикології, лексикографії, стилістики й орфографії, у словниках та

в різних посібниках із культури мови. Проте, якщо взяти праці, де наводиться визначення норми, то досить виразно простежуються значні відмінності в наукових дефініціях цього поняття. Такі відмінності залежать від різного підходу до проблеми нормативності: з погляду загальної теорії мови, чи з погляду теорії культури мови, або з практичних міркувань мовної культури. Таким чином, у поняття «норма» часто вкладають неоднаковий зміст. Однак різні визначення норми потребують узгодження, що сприятиме уточненню обсягу поняття «норми» й розробленню його змісту.

Саме поняття «норма» відоме давно. Уже в II тисячолітті до н.е. в Індії мова вед протиставлялася, з одного боку, «повсякденній мові» жерців як мовлення богів, із іншого боку, «мові людей» чи просто розмовній мові, як пізніше санскрит протиставлявся новим індоарійським мовам (пракриту). Особливу ж актуальність поняття норми здобуло в період становлення національних мов, хоча ставлення до нього було споживацьким: норма розумілася як дещо загальне, властиве певному мовному колективу на відміну від інших мовних колективів, а критеріями правильності/неправильності виступали оцінні визначення типу: «Це неправильно», «Так у нас не говорять», «Так говорити не можна» [100, с. 3]. Очевидно, що таке розуміння та інтерпретація норми є побутовим, а концептуальний зміст поняття залишається нерозкритим та елементарним. Лише в XX столітті норма була обґрунтована теоретично, після чого її в різних аспектах почали вивчати в розділах загального мовознавства, культури мовлення, в теорії та історії літературних мов.

Таким чином, упродовж відносно нетривалого вживання поняття норми в нього вкладали різний зміст. Спочатку його усвідомлювали як важливу загальну властивість мови, як суттєвий атрибут її системи, але поступово почали трансформувати в спеціальне лінгвістичне поняття, з властивими йому ознаками, характеристиками, функціями.

Теорію норми розробляли представники української лінгвістики (М. А. Жовтобрюх [83; 84; 85; 86; 87; 88], В. М. Русанівський [270],

М. М. Пилинський [252; 253; 254; 255], А. П. Коваль [109; 110], Л. В. Струганець [293; 294; 295; 296] тощо), російські мовознавці (Г. О. Винокур [29; 30], В. В. Виноградов [26; 27], Л. В. Щерба [332], Ф. П. Філін [313; 314; 315] і т.ін.), празькі дослідники (В. Матезіус [146], Б. Гавранек [36; 37], А. Єдлічка [63; 64] тощо), німецькі лінгвісти (О. фон Ессен [338], Д. Неріус [339], П. фон Поленц [340] і т. ін.).

Одним із перших, хто дав визначення норми, був Е. Альман, який вважав, що в загальному розумінні норма притаманна будь-якому мовному ідіому як одна з форм нормативності звичаю в людському колективі [194, с. 550]. Дослідник подав ряд важливих ознак мовної норми, які більш чітко та розгорнуто охарактеризовано в працях представників Празького лінгвістичного гуртка – В. Матезіуса [146], Б. Гавранека [36; 37], Й. Вахека [21] та ін. Їхньою заслугою є вивчення норми як поняття лінгвосоціологічного та конкретноісторичного. Норма визначалась ними як сукупність структурних засобів, регулярно вживаних певним мовним колективом. Спостереження над змінами норми в часі й у її функціональній варіативності дало змогу осмислити її діалектичну суть і власне мовну природу, хоча визначення специфіки норми літературної мови виявилось можливим лише поряд із виділенням найбільш загальних, універсальних ознак мовної норми.

Так, Б. Гавранек визначає норму як «сукупність уживаних мовних засобів», відносячи до неї «все те, що приймає колектив, який спілкується цією мовою». Однак трохи пізніше він дещо видозмінює це визначення, вказуючи, що під мовною нормою розуміє систему мови, взяту в плані її обов'язковості у сфері мови – із завданням досягти наміченого у сфері функціонування мови. Таким чином, мовознавець розглядає норму різнопланово: з одного боку, вона ототожнюється в нього з мовною системою, взятою з точки зору її обов'язковості, а з іншого – відзначається віднесеність поняття норми до поняття функціонування мови та прийнятності її суспільством [194, с. 551]. Схожим є визначення норми А. Єдлічки: «під нормою звичайно розуміється сукупність відповідним чином реалізованих мовних засобів, прийнятих в

певному мовному суспільстві (носіями мови) як обов'язкові, а також ті закономірності, які визначають вживання мовних засобів» [63, с. 18].

Дещо в іншому аспекті подано характеристику мовної норми Л. Єльмслевим. Він вважає, що мовна норма є «матеріальною формою, яка визначається в заданій соціальній реальності, незалежно від деталей маніфестації» [65, с. 113]. Норма детермінує узус (сукупність навичок, прийнятих у певному соціальному колективі) та акт мовлення, які, на відміну від неї, відображають реальності. Вона передбачає підстановку понять під факти, які спостерігаються в узусі, що, на думку лінгвіста, призводить до непотрібних ускладнень. Тому норма є «фікцією», «абстракцією, штучно отриманою із узусу», через що «без неї можна обійтися» [65, с. 119 – 120].

Погляди Л. Єльмслева суттєво вплинули на деяких лінгвістів, зокрема й румунського мовознавця Е. Косеріу (Кошеріу). У своїх працях дослідник наводить кілька визначень норми, зокрема: норму становлять елементи мови, позбавлені функціонального навантаження; нормою є колективна реалізація системи, яка спирається й на саму систему, й на елементи, позбавлені функціонального навантаження; нормою є сукупність найбільш стійких, традиційних реалізацій елементів мовної структури, відібраних і закріплених суспільною мовною практикою [194, с. 552 – 555]. Як бачимо, з часом погляди лінгвіста змінювалися, він розширював критерії, за якими те чи інше явище слід відносити до норми, що, в свою чергу, також змінювало й наповненість дефініцій. Найбільш повним, на нашу думку, є останнє визначення, оскільки воно, певним чином трансформуючи дві попередні дефініції, узагальнює їх.

Французький лінгвіст Ж. Вандрієс вважав нормою правильну літературну мову, позбавлену неточностей і відхилень, як «ідеал, якого прагнуть, але не досягають» [19, с. 224], тоді як німецький мовознавець О. фон Ессен нормою називає сукупність директив для реалізації, тобто дещо таке, що стоїть поза узусом [338, с. 121–122], а його співвітчизник Д. Неріус – інваріант мовного вживання [339, с. 10].

Г. Фаска, вказуючи, що мова без норми не існує, останню розумів як відносну єдність інвентарю мовних засобів, наданих мовною системою, та засобів їх вживання в певному мовному суспільстві в інтересах однозначного взаємного спілкування [312, с. 105]. При цьому вона є конкретною реалізацією системи мови й визначається лише внутрішніми, відносно самостійними закономірностями цієї системи [312, с. 93]. Помітно, що міркування лінгвіста схожі з думками Е. Косеріу, який також акцентував увагу на узгодженості норми з мовною системою та її суспільному характері.

Українська лінгвістика також багата дослідженнями проблем норми, й для неї характерна певна неоднотайність поглядів на зазначене поняття.

Найбільш широке й повне визначення вказаного поняття подав М. М. Пилинський, який під нормою літературної мови розумів реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі й нормі мови й становить єдину можливість або найкращий для певного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку зі співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування [254, с. 94]. Близьким до зазначеного є визначення М. А. Жовтобрюха. Лінгвіст, досліджуючи мову української преси, зазначає, що нормою є «... історично зумовлені, відносно стабільні реалізації мовної системи, такі реалізації, що закріплені в кращих зразках мовотворчості і яким віддає перевагу освічена частина суспільства; вони є ідеалізованим втіленням того загального, що вважається обов'язковим у незліченних конкретних актах мовленнєвої комунікації поміж окремими індивідуумами» [84, с. 11]. Обидва дослідники вказують на історичну зумовленість норми, на її відносну стабільність та відповідність мовній системі, проте, на нашу думку, дефініція М. А. Жовтобрюха є більш точною, оскільки вона конкретно зазначає про вироблення норми *освіченою* частиною суспільства, на відміну від визначення М. М. Пилинського, в якому наголошується лише на *суспільному* характері норми.

В. М. Русанівський, розглядаючи питання норми на різних етапах історії літературної мови, розуміє під цим поняттям суспільно-усвідомлюваний та узаконений практикою відбір мовних засобів [270, с. 54], тобто ототожнює норму з її кодифікацією.

О. Г. Ткаченко під поняттям мовної норми розуміє науково усвідомлені явища мови, її внутрішні закономірності, які описані у вигляді правил, сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці в усному й писемному мовленні [304, с. 21]. На нашу думку, зазначене визначення норми, так само як і попереднє, є досить вузьким: в них наголошується лише на окремих аспектах норми (як-от усвідомленість, загальноприйнятність), залишаючи поза увагою інші, більш важливі (наприклад, відношення до мовної системи тощо).

У Словнику лінгвістичних термінів Д. І. Ганич та І. С. Олійник подають таку дефініцію цього поняття: «закріплені в практиці зразкового використання мовні варіанти (в галузі вимови, слововживання, граматичних та інших мовних засобів), які найкраще і найповніше з числа співіснуючих виконують свою суспільну роль» [39, с. 156]. Близьким до зазначеного є міркування А. П. Коваль, яка під мовною нормою розуміє усталені правила вимови і правопису, вибору слова і граматичної форми [109, с. 8]. Ці визначення суттєво, на нашу думку, доповнюються в енциклопедії «Українська мова», в якій указано на те, що мовною нормою є сукупність мовних засобів, які відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови й суспільства [77, с. 420]. Як бачимо, в останній дефініції додатково вказується на відповідність норми мовній системі, що було опущено у попередніх визначеннях, та пояснюється її суспільна роль – слугувати зразком суспільного спілкування.

О. О. Селіванова зазначає, що мовна норма – це обрані в процесі комунікативної взаємодії з числа варіантів мовної реалізації, уніфіковані, свідомо фіксовані й найбільш поширені традиційні зразки (стандарти) репрезентації системи мови (засоби мови й правила їхнього вживання) [276, с.

368]. Помітно, що лінгвіст, подаючи вказану дефініцію, враховує критерії поширеності та відповідності мовній системі, вказує на традиційність, уніфікованість та усвідомленість мовної норми. На нашу думку, таке визначення поняття *норма* належить до одних із найбільш точних в українській лінгвістиці.

Досліджуючи вимовні норми української літературної мови, Н. П. Плющ наголошує на тому, що літературною нормою мови є прийняті в суспільно-мовній практиці освічених людей правила вимови, граматичні та інші мовні засоби, правила слововжитку, які складаються як результат соціально-історичного відбору мовних елементів із числа тих, що співіснують, а також утворюваних знову або повернених із пасивного запасу минулого й піднесених до рангу правильних, придатних і загальноновживаних [260]. Таким чином, зазначена дефініція акцентує на виробленні норми освіченими людьми в процесі історичного відбору та правильності й загальноновживаності мовних явищ, що мають статус норми. Схожою, на нашу думку, із указаним визначенням є дефініція О. Д. Пономарева, який, подаючи відомості про норми сучасної української літературної мови, стверджує: норма – це сукупність загальноновизнаних мовних засобів, що вважаються правильними та зразковими на певному історичному етапі [262, с. 20].

Зазначаючи, що норма властива кожній національній літературній мові як основна й необхідна умова її існування, Л. І. Мацько розуміє під цим терміном історично сформований і суспільно усвідомлений стандарт, вироблений літературною традицією, який регулює мовленнєву діяльність у її типових функціонально-комунікативних різновидах [168, с. 169]. На нашу думку, це визначення вирізняється з-поміж інших вказівкою на врахування літературної традиції при виробленні норм, а також її стратифікацію за функціональними стилями, кожному з яких властиві специфічні норми.

Таким чином, переважна більшість українських мовознавців відносять до норми за різними критеріями (вироблення освіченою частиною суспільства, поширеності, літературної традиції тощо) сукупність мовних засобів із тими чи

іншими ознаками (історична зумовленість, відносна стабільність, відповідність мовній системі, традиційність, уніфікованість і т.ін.) (М. М. Пилинський, М. А. Жовтобрюх, Н. П. Плющ, О. Д. Пономарів тощо). Окремі дослідники вважають нормою стандарти (О. О. Селіванова, Л. І. Мацько). Проте вважаємо наявність таких різноаспектних поглядів на норму позитивним явищем, оскільки це вказує на різнобічність підходів до вивчення вказаного поняття.

Серед російських мовознавців-дослідників проблем норми теж існують певні розходження та суперечності в поглядах.

Докладний опис теоретичних поглядів на норму радянських мовознавців викладено в статті Б. С. Шварцкопфа [326]. Лінгвіст зазначає, що «в лінгвістичній літературі міститься велика кількість різних визначень і характеристик сутності норми, що відображають різний підхід до цього явища та різні його аспекти. ... Проте ... можна виділити декілька ліній теоретичних пошуків» [326, с. 369]. Однією з таких ліній, на думку Б. С. Шварцкопфа, є академічна традиція, що йде від праць О. О. Шахматова, який виключав нормативний план зі сфери науки про мову: «дивно було б, якби наукова установа замість того, щоб показувати, як говорять, вирішила вказувати, як слід говорити» [325, с. 33]. Такі міркування, зауважує автор статті, спричинили дещо умовний погляд на нормативність, хоча з часом цю тенденцію й було подолано.

Першим у російському мовознавстві дав визначення нормі О. М. Пешковський, який охарактеризував її як літературно-мовний ідеал [251, с. 242]. Проте в цій досить однобічній характеристиці сутності норми був закладений акцент на її соціальний аспект, який у подальшому став властивий багатьом визначенням вказаного поняття.

В. О. Іцкович, розглядаючи мовну норму, робить висновок, що цей термін у мовознавстві використовується в двох значеннях: загальноприйняте, закріплене в мові вживання, а також уживання, рекомендоване граматикою, словником, довідником та підкріплене авторитетом відомого прозаїка, поета і т. ін. Крім цього, деякі автори взагалі не диференціюють вказані розбіжності й

поєднують їх, визначаючи норму як загальноприйняте й узаконене вживання [93, с. 4 – 5]. Власне розуміння норми дослідник подає в такому визначенні: «значення слів, яке об'єктивно існує в якийсь певний період, у якомусь певному мовному колективі, фонетична структура цих слів, моделі словотворення й словозміни та їх реальне наповнення, моделі синтаксичних одиниць – словосполучень, речень – і їх реальне наповнення» [93, с. 5]. На наш погляд, в такому розумінні норми не зазначаються ні критерії, за якими вказані моделі слід відносити до норми, ні основні ознаки, за якими їх можна відрізнити від моделей, які не є нормою.

Чітко, з урахуванням основних ознак визначив літературну норму К. С. Горбачевич. Лінгвіст розуміє зазначене поняття як «відносно стійкий спосіб (або способи) вираження, що відображає історичні закономірності розвитку мови й закріплений у кращих зразках літератури й схвалюється освіченою частиною суспільства» [48, с. 19]. Таким чином, мовознавець вважає, що нормативність будь-якого мовного факту повинна спиратися на обов'язкову наявність трьох основних ознак: регулярне вживання (відтворюваність) певного способу вираження, відповідність цього способу вираження системі мови та суспільне його схвалення.

Л. П. Крисін, досліджуючи сучасну літературну норму, зазначає, що в лінгвістиці термін норма використовується в двох значеннях – широкому й вузькому. У широкому сенсі під нормою розуміють традиційно й стихійно сформовані засоби мовлення, що відрізняють даний мовний ідіом від інших мовних ідіомів (в такому разі норма близька до поняття узусу, тобто загальноприйнятих, закріплених способів використання даної мови). У вузькому розумінні нормою є результат цілеспрямованої кодифікації мови. Таке бачення норми нерозривно пов'язане з поняттям літературної мови, яку інакше називають нормованою, або кодифікованою. Сам же дослідник мовною нормою вважає сукупність найбільш стійких мовних засобів та правил їх вживання, які є традиційними та прийнятними в певному суспільстві в певну епоху [128].

Широкого визнання в російському мовознавстві [49; 57; 284; 313; 326 тощо] набула дефініція С. І. Ожегова: «норма – це сукупність найбільш придатних («правильних», «кращих») для обслуговування суспільства засобів мови, що складається як результат добору мовних елементів (лексичних, вимовних, морфологічних, синтаксичних) з існуючих, наявних, утворюваних знову чи добутих із пасивного запасу минулого у процесі соціальної, в ширшому розумінні, оцінки цих елементів» [197, с. 15]. Уважаємо, що на відміну від 50-х рр. ХХ ст., сьогодні таке визначення є вузьким: у ньому описано лише суспільний характер норми, без вказівки, за якими критеріями відбувається відбір мовних елементів, та хто саме оцінює їх.

Ще вужчим, на наш погляд, є трактування норми Н. С. Валгіною. Мовознавець вважає норму як ознаку літературної мови явищем соціально-історичним і глибоко національним та визначає під цим поняттям прийняті в суспільно-мовній практиці правила вимови, слововживання, використання граматичних і стилістичних мовних засобів [18], таким чином, убачаючи ознакою норми лише її загальноприйнятність.

У працях інших лінгвістів висловлено погляди на норму як «сукупність статистично більш вживаних варіантів, які дозволені системою мови» [99, с. 54]; «єдину можливість або найкращий варіант правильного, зразкового застосування слова, фразеологізму, форми, конструкції, що мають відносно сталий характер у межах певного періоду літературної мови» [8, с. 6]; «загальноновживані засоби мови та правила їх вживання» [114, с. 342]; «історично прийнятий у даному мовному колективі вибір одного з функціональних варіантів мовного знака» [47, с. 19] тощо. Безсумнівно, всі ці дефініції мають право на існування, проте, на наш погляд, кожна з них аналізує явище, яке повинно стати нормою, під різним кутом (поширеність та дозволеність мовною системою; правильність та сталість; загальноновживаність; історична прийнятність і т.ін.), тому доречніше було б об'єднати їх в одне різноаспектне визначення.

У «Великій радянській енциклопедії» мовна норма визначається як «історично зумовлена сукупність загальнозживаних мовних засобів, а також правила їхнього відбору й використання, визнані суспільством найбільш придатними в конкретний історичний період» [278]. А «Лінгвістичний енциклопедичний словник» за редакцією В. М. Ярцевої містить найбільш лаконічне визначення цього терміна: «норма мовна – сукупність найбільш стійких традиційних реалізацій мовної системи, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації» [134, с. 337], яке, як бачимо, трактує норму як лінгвістичну й одночасно соціально-історичну категорію.

Розглянуті визначення норм у працях деяких зарубіжних та українських мовознавців звичайно не вичерпують усіх її визначень, наявних у лінгвістиці. Проте навіть такий побіжний аналіз дозволяє зробити висновок, що за час свого існування поняття норми зазнало істотних змін та уточнень щодо змісту та обсягу. Характерним у цьому процесі є суперечливість та неоднотайність поглядів на зазначене явище. Одні лінгвісти називають нормою певну сукупність засобів, регулярно зживаних мовним колективом [197; 63; 262 тощо]; інші – реалізацію мовної системи [84; 312; 276 та ін.], історично прийнятій у даному мовному колективі вибір одного з функціональних варіантів мовного знака [8; 47 тощо], історично сформований стандарт, вироблений літературною традицією [168] тощо. Це пояснюється як складністю самого поняття, так і наявністю в нього багатьох ознак, які кладуться в основу дефініцій. Визначення специфіки норм літературної мови виявилось можливим лише поряд із виділенням лінгвістами найбільш загальних, універсальних ознак мовної норми (усвідомленість, історична сформованість, загальноприйнятність тощо). Однак, незалежно від поглядів окремих мовознавців і цілих лінгвістичних шкіл (радянської, пражської, польської та ін.), усі визначення норми так чи інакше обов'язково вказують на її суспільний характер, а в більшості дефініцій вказується, крім того, на активну роль у формуванні норми певного людського колективу: ця роль виявляється почасти в несвідомому, а

почасти й у свідомому доборі певних мовних реалізацій як звичних, прийнятих або й «правильних».

Невизначеність дефініцій зумовлює існування комплексу проблем, пов'язаних з іншими аспектами норми, які потребують подальшої роботи над їх вирішенням. Це стосується, зокрема, й проблеми виділення основних ознак норми.

Незважаючи на різні підходи до осмислення й визначення норми, лінгвісти одноставно сходяться на тому, що вона є явищем складним й діалектично суперечливим. З одного боку, норма характеризується стійкістю, стабільністю, а з іншого – історичною рухливістю й варіативністю; як об'єктивній категорії їй притаманні узуальність, зумовлена внутрішніми законами розвитку мови, але в той же час вона відбиває мовні смаки, переваги культурної еліти певного історичного періоду. Ці та інші антиномії, що визначають літературну норму як суперечливе багатоаспектне явище, викликають труднощі в її однозначному науковому тлумаченні. Зупинимося коротко на основних ознаках норми.

Першою визначальною ознакою літературної норми є стабільність. Вона передбачає історичну стійкість і традиційність, відносну територіальну однаковість, обмеження в коливаннях та варіантах. Стабільність літературної норми забезпечує доступність і зрозумілість текстів літературною мовою всім, хто використовує цю національну мову, незалежно від віку й місця проживання. Завдяки стабільності літературної норми можливе взаєморозуміння людей, які належать до різних поколінь і соціальних груп, бо, як зазначав М. Д. Гладкий, «нормальний хід розвитку кожної мови такий, що старі, давно вживані слова, звороти й конструкції відмирають не враз, а живуть часто сотні літ, помалу гублять своє первісне значення, відмінюють його й стають привичними шаблонами, тими відомими з дитячих літ образами, що полегшують нам процес сприймання нового й заощаджують тим психічну енергію» [44, с. 70]. Міра стабільності літературної норми переважно визначається культурно-історичною ситуацією, в якій функціонує певна літературна мова.

Другою ознакою літературної норми є варіативність. Вона забезпечує можливість використання літературної мови в різних ситуаціях спілкування. По-перше, варіативність норми проявляється у функціональних стилях літературної мови: висловлення, які передають подібний і навіть той самий зміст, можуть належати до різних стилів. По-друге, варіативність норми проявляється в розмежуванні писемної й усної форм літературної мови. По-третє, можлива й територіальна варіативність норми. М. А. Жовтобрюх зазначав, що «питання норми пов'язується з існуванням у мові не одного, а кількох однозначних або синонімічних елементів, що перебувають в опозиції до інших однорідних елементів її системи. Варіантність норми дозволяє кожному мовцеві добирати саме ті її засоби, за допомогою яких він може якнайкраще висловити свої думки і почуття» [87, с. 56]. На наш погляд, саме ця ознака норми найяскравіше виявляє її комунікативну спрямованість та суспільне призначення, бо допомагає використовувати саме той з варіантів норми, який найбільше відповідає ситуації спілкування.

Третьою ознакою літературної норми можна вважати її змінюваність, що виражається в поступовому витісненні старої норми новою. При поступовій заміні старої норми новою якийсь час одночасно співіснують два нормативних варіанти, один із яких є кращим. Змінюваність норм зумовлена соціальними й культурними процесами та, безперечно, сприяє її динамічності та рухливості.

Ще однією з характерних рис норми літературної мови вважається відносна стійкість, що проявляється в тому, що норма рухлива, а не статична, вона мінлива в часі, що зумовлюється постійним розвитком мови. Ознака стійкості норми по-різному проявляється на різних мовних рівнях, до того ж вона безпосередньо пов'язана з системним характером мови в цілому. Наприклад, у сфері вимови норма цілком залежить від системи; в граматиці система видає схеми, моделі, зразки, а норма – мовні реалізації цих схем, моделей; у лексиці норма меншою мірою залежить від системи – план змісту панує над планом вираження. У будь-якому разі ознака стійкості норми проектується на мовну системність, оскільки позасистемний мовний засіб не

може бути стабільним та стійким. Уважаємо, що завдяки стійкості норми, так само як і стабільності, літературна мова поєднує покоління, бо норми мови забезпечують наступність культурних і мовних традицій. Проте, оскільки з розвитком літературної мови відбуваються зміни норм, вказана ознака є відносною.

Зазначені ознаки літературної норми виділяються переважною більшістю дослідників цього поняття. Однак існують також визначення, в яких увага акцентується й на інших ознаках норми. Так, наприклад, О. М. Пешковський виділяв дві основні риси норми. «Першою й найвизначнішою рисою є його [літературно-мовного ідеалу – Г. П.] вражаючий консерватизм, рівного якому ми не зустрічаємо в жодній сфері...» [251, с. 242]. При цьому, підкреслює лінгвіст, цей консерватизм не випадковий, він тісно пов'язаний із існуванням літературного наріччя та літератури: якби літературне наріччя змінювалося швидко, то кожне покоління могло б користуватися лише літературою свого та попереднього покоління, а це робило б неможливим існування самої літератури. Таким чином, консерватизм літературного наріччя, поєднуючи століття та покоління, створює можливість єдиної могутньої багатовічної національної літератури [251, с. 243]. Іншою ознакою літературно-мовного ідеалу є те, що цей ідеал завжди місцевий: «ми намагаємося говорити .... як говорять у Москві». Завдяки цій рисі досягається територіальне об'єднання народу, а також затримується процес перетворення діалектних говорів у національні мови [251, с. 243]. Таким чином, ознака консервативності норми ототожнюється з ознакою її стабільності та стійкості, тоді як доречність виділення іншої ознаки, на нашу думку, є сумнівною, оскільки не завжди загальноприйнята норма збігається з тим, як прийнято говорити в тому чи іншому населеному пункті.

Л. П. Крисін зазначає, що літературна норма характеризується низкою важливих властивостей: вона єдина й загальнообов'язкова для всіх мовців, які користуються цією мовою; вона консервативна й спрямована на збереження засобів і правил їх використання, накопичених у певному суспільстві

попередніми поколіннями. У той же час вона передбачає динамічну взаємодію різних способів мовного вираження залежно від умов спілкування. Цю останню властивість норми мовознавець називає комунікативною доцільністю. Єдність і загальнообов'язковість норми проявляються в тому, що представники різних соціальних прошарків і груп, які становлять окреме суспільство, повинні дотримуватися традиційних засобів мовного вираження, а також тих правил і приписів, що містяться в граматиках і словниках та є результатом кодифікації. Відхилення від мовної традиції, від словникових і граматичних правил та рекомендацій вважається порушенням норми й звичайно негативно оцінюється носіями літературної мови [128].

К. С. Горбачевич у книжці «Зміна норм російської літературної мови», узагальнюючи наявні визначення поняття норма, зазначає, що основними ознаками норми більшість лінгвістів називають відносну стійкість, типовість, поширеність, відповідність узусу та можливостям системи мови, обов'язковість, відбиття реальних тенденцій розвитку мови. При цьому різні автори висувають на перший план різні ознаки [49, с. 17]. Сам же лінгвіст до рис норми відносить «стійкість (або навіть стабільність)... загальну поширеність та обов'язковість дотримання нормативних регламентацій, літературну традицію й авторитет джерел, культурно-естетичне сприйняття (оцінку) мовного факту та звичність (узус) його функціонування» [49, с. 7]. У той же час, зазначає К. С. Горбачевич, норма, як і мова, постійно змінюється: те, що раніше було поширеним та обов'язковим, відповідало естетичному мовному ідеалу, може стати анахронізмом, втратити звичність та законність, тобто перетворитися в «антинорму» – мовленнєву неправильність навіть упродовж нетривалого часу [49, с. 7]. Таким чином, ще однією ознакою норми лінгвіст визначає історичну змінність. В іншій його монографії – «Варіативність слова й мовна норма» – кількість ознак зменшується до трьох основних: 1) стійкість норми та консерватизм; 2) поширеність мовного явища; 3) авторитет джерела [48, с. 43 – 45]. Дослідник зазначає, що кожна з цих ознак окремо може бути присутньою в тому чи іншому мовному явищі, але щоб цей мовний засіб був визнаний

нормативним, необхідне сполучення всіх трьох ознак, бо найвищою мірою можуть бути поширені також помилки, при цьому зберігаючи свою стійкість протягом тривалого часового періоду [49, с. 8 – 11]. На наш погляд, зазначені міркування лінгвіста частково стосуються не ознак норми, а критеріїв її виділення. Зокрема, не викликає сумнівів віднесення таких параметрів, як стійкість, поширеність, обов'язковість, консерватизм до ознак, тоді як поширеність, літературна традиція, авторитет джерела швидше належать до критеріїв, за якими відбувається класифікація того чи іншого мовного явища до норми.

Б. Гавранек пропонував розглядати норму як обов'язковість у сфері діяльності, спрямовану на те, щоб досягти найкращих результатів у сфері реальності, тобто виділяв такі ознаки норми, як обов'язковість, соціальна зумовленість і об'єктивність [284, с. 13]. Також дослідник відзначав, що норми літературної мови відрізняються від норм народної мови не суттю, а лише мірою обов'язковості й усвідомленості, через що головною ознакою будь-якої норми є прагнення до стабільності та стійкості [284, с. 38]. Таким чином, лінгвіст виділяє п'ять ознак норми, які, проте, на нашу думку, лише частково характеризують норму, бо не описують її тенденцій до змін та варіативності.

Визначаючи норму як систему обов'язкових реалізацій, прийнятих у певному колективі й певній культурі, Е. Косеріу вказував при цьому на всі необхідні й достатні ознаки норми – системність, зв'язок з мовою-структурою, соціальність, історичність [284, с. 15]. Як бачимо, виділення такого набору ознак норми повністю узгоджується з її трактуванням мовознавцем.

Н. М. Семенюк, розглядаючи істотні ознаки мовної норми, до їх числа відносить відносну стійкість та вибірковість, а також обов'язковість і «правильність» нормативних реалізацій [277, с. 559]. При цьому увага акцентується на тому, що ці ознаки досить різноманітні й виявляють різне відношення до внутрішньої організації мови та «зовнішніх» чинників, які зумовлюють її функціонування [277, с. 560]. Отже, більшість ознак норми має

подвійну детермінованість: вони визначаються як мовними, так і позамовними (з перевагою соціально-історичних) факторами.

Французький лінгвіст Ж. Марузо підкреслює двоїстий характер норми. З одного боку, вона є зразком, який треба наслідувати, а це означає наявність варіантів і певну рухливість мови. Разом із тим, норма розглядається дослідником як «достатньо однорідна реальність», тобто наголошується на певній «консервативності» норми, її відносній сталості [254, с. 89]. Таким чином, лінгвіст, називаючи ознаками норми варіативність, певну змінюваність, сталість та консервативність, наголошує на закладеній у нормі можливості зміни й розвитку й, водночас, можливості досить тривалої консервації, сталості, що, на наш погляд, чітко розкриває сутність зазначеного поняття.

Також серед ознак норми різними лінгвістами названі такі: відносна стабільність і уніфікованість мовних засобів та їх багата функціонально-стилістична диференціація [278]; відносна історичність, соціальність, зразковість (позитивна соціальна оцінка), загальноприйнятість, висока частотність, відображення в соціальному узусі чи в його зразковій частині, варіантність, стійкість, традиційність та змінність [57, с. 11]; стильова стратифікація, більша строгість, категоричність, усвідомленість, більша стабільність, більша обов'язковість для усіх носіїв мови [293, с. 29]; історичний і безперервний у часі характер; системна впорядкованість; варіативність і динамічність їхнього породження й функціонування в умовах постійного соціального коректування [197]; стійкість та рухливість, історична зумовленість та змінність, сувороднозначність і функціонально-стилістична зумовленість [284, с. 8] тощо. Помітним є різний підхід до аналізу питань ознак норми: з погляду синхронії (тоді основними називаються, наприклад, загальноприйнятість, частотність) чи діакронії (історична зумовленість, варіантність тощо); з акцентом на її суспільному характері (усвідомленість, соціальність і т.ін.) чи відношенні до системи мови (системна впорядкованість); комунікативна спрямованість (стильова стратифікація, функціонально-стилістична зумовленість) тощо.

Серед українських дослідників проблем норми також немає одностайності в поглядах на її ознаки. Так, М. А. Жовтобрюх однією з найістотніших ознак норми називає її сталість і обов'язковість для всього колективу, який користується мовою. На думку лінгвіста, ця властивість норми визначається насамперед тим, що вона в усіх її елементах синхронно та діахронно взаємопов'язана з системою мови й зумовлена нею [86, с. 15].

Докладну характеристику ознак норми подає Л. В. Струганець, яка до них відносить ознаки відповідності системі мови, стилістичної диференціації, а також названі вище ознаки єдності, стабільності, сталості (консервативності) та варіативності. Л. В. Струганець зазначає, що релевантною ознакою літературної норми порівняно з нормою нелітературного утворення (наприклад, діалекту) є з мовного погляду її відповідність системі мови, впорядкована структура та внутрішня диференціація, а з соціального погляду – більш високий ступінь її загальнообов'язковості [293, с. 8]. Стилiстична диференціяція як ознака літературної норми виявляється в існуванні специфічних засобів, закріплених або за формою мови (усною чи писемною), або за певним функціональним стилем мови, або за конкретною стилістичною ситуацією [293, с. 22]. Ознака й вимога єдності літературної норми впливає із надтериторіального характеру літературної мови, а вимогу стабільності слід узгодити із природною мінливістю, яка властива мові як соціальному явищу історичного характеру [293, с. 16]. Варіантність мовленнєвих засобів виявляється в тому чи іншому використанні (виборі, відборі) однозначних елементів, що співіснують у мовній системі [293, с. 19]. На нашу думку, мовознавець охарактеризувала найсуттєвіші ознаки норми, які найкраще розкривають її сутність та соціальне призначення.

На думку Н. Д. Бабич, головними ознаками літературної норми є відповідність системі мови, стабільність та обов'язковість [1, с. 68], а О. Д. Пономарів відносить до них сталість, історичну змінність та відносну стабільність. Лінгвіст зазначає, що саме завдяки цим ознакам і можливе повнокровне існування мови та зв'язок між поколіннями [262, с. 20]. Як бачимо,

погляди цих мовознавців перегукуються із міркуваннями попередніх українських дослідників.

У Словнику лінгвістичних термінів Д. І. Ганич та І. С. Олійник зазначають, що норма літературної мови єдина й загальнооб'язкова; що будучи до певної міри стійкою та стабільною, вона разом із тим зазнає змін, які спричиняються природою мови; що можливе існування варіантів [39, с. 156 –157]. Натомість в енциклопедії «Українська мова» зазначено, що визначальна риса норми – це стабільність, дотримання усталених, загальноприйнятих правил щодо слововживання, написання, наголошування, граматичного оформлення висловлювання. Правильність, досконалість, зразковість – ті характеристики, що визначають нормативну літературну мову, високу культуру мови [77, с. 420]. На нашу думку, ці міркування порівняно із проаналізованими вище є досить вузькими, бо наголошують лише на окремих аспектах поняття, зокрема її стан у конкретний період розвитку.

Л. І. Мацько основними рисами норми вважає традиційність, гнучку стабільність, сформовану змінами культурно-історичних умов розвитку літературної мови, та варіативність [168, с. 169], а М. М. Пилинський першою ознакою норми називає її відповідність системі мови. Також, на думку лінгвіста, норма літературної мови, що відбиває власне системні явища, є найбільш сталою й обов'язковою. Крім зазначених ознак, дослідник підкреслює історичний характер норми та її варіативність [254, с. 81 – 88]. Отже, Л. І. Мацько та М. М. Пилинський також дотримуються згаданих вище поглядів на ознаки норми.

Таким чином, на нашу думку, питання виділення ознак норми є суперечливим і не до кінця вирішеним. Лінгвісти різних часових зрізів та країн висловлюють неоднакові погляди на зазначену проблему. Так, наприклад, ознаками норми визнаються консервативність (О. М. Пешковський, Ж. Марузо), соціальна зумовленість (Б. Гавранек) чи соціальність (Е. Косеріу, Г. М. Грехньова), історичність (Е. Косеріу, С. І. Ожегов), системність (Е. Косеріу, Н. Д. Бабич, Л. В. Струганець) тощо. Однак, незважаючи на такий

різнобій, все ж таки можна виокремити ряд ознак, які сприймаються багатьма дослідниками і є, на нашу думку, пріоритетними. Це стабільність (Б. Гавранек, Н. Д. Бабич, Л. І. Мацько та ін.), сталість (М. М. Пилинський, О. Д. Пономарів, М. А. Жовтобрюх тощо), обов'язковість (Л. П. Крисін, Б. Гавранек, Л. В. Струганець та ін.), варіативність (Ж. Марузо, Г. М. Грехньова, Л. І. Мацько тощо) та відповідність норм системі мови (Е. Косеріу, М. М. Пилинський, Н. Д. Бабич, Л. В. Струганець тощо). Така строкатість у виділенні ознак норм і пояснює розбіжності в поглядах переважної більшості лінгвістів на інші аспекти вивчення норми. Адже й визначення цього поняття, й виділення критеріїв, за якими те чи інше мовне явище має належати до норми, і їх класифікація залежить від того, які ознаки норми дослідник виділяє та які з них робить домінантними. Слід також акцентувати увагу й на тому, що більша частина ознак норми має подвійну детермінованість, тобто визначається не лише мовними, а й позамовними чинниками.

1.2. Критерії виділення мовних норм

Одним із найменш розроблених у теорії норми є питання про критерії її виділення. Водночас, воно є дуже важливим, оскільки, як зазначає М. М. Пилинський, без детального розроблення критеріїв літературної норми навіть найстрункіша теорія норми лишається неповною, відірваною від практичних потреб кодифікації [254, с. 134]. Докладного розроблення вимагають критерії нормативності, причому кожний критерій слід висвітлювати як у загальнотеоретичному плані, так і в плані опрацювання методики його застосування для кожної конкретної мови й для норм різних мовних рівнів і типів.

Разом із тим критеріям нормативності не приділяють достатньої уваги, що пояснюється тим, що деякі мовознавці, вивчаючи взаємозв'язок норми й системи (структури), варіативність норми, типологію та ін., критерії нормативності вважають чимось само собою зрозумілим, таким, що впливає із

самої теорії норми й не потребує детальнішого теоретичного розроблення. Інколи навіть висловлюється критика доцільності існування таких критеріїв. Наприклад, Є. Д. Поливанов зазначав, що «ніякого об'єктивного критерію «стандартності», чи «правильності», того чи іншого діалекту (чи говору) порівняно з іншими діалектами (чи говорами) не існує... поняття «правильності», чи «стандартності», тих чи інших мовних фактів (чи діалектів у цілому) фактично означає ... звичність цих мовних фактів (чи їх сукупності – у вигляді «стандартного» діалекту) для тієї соціальної групи (в межах певного національного колективу), яким долею судилася історична роль канонізації мовних норм» [261, с. 59]. Частина мовознавців розглядає лише окремі критерії нормативності, а деякі при дослідженні різних аспектів норми взагалі уникають цього питання. Так, В. О. Іцкович вважає, що при встановленні нормативності мовного явища кодифікатор спирається на два основних критерії: відповідність існуючим у мові моделям і вживаність (з урахуванням престижності джерела) [92, с. 26]. Іншої думки дотримується А. А. Москаленко, який зазначає, що «на світанку появи й дальшого розвитку літературних мов у багатьох народів основним, найважливішим критерієм добору норм із народної мови для мови літературної був культурно-історичний критерій. Суть цього критерію полягає в тому, що організатори літературної мови орієнтуються тільки на мовні норми населення тієї території, яка в економічному, політичному і культурному житті всього народу відіграє провідну роль» [182, с. 31]. А М. Ф. Сулима у статті «Проблема літературної норми в українській мові» найголовнішими загальними критеріями в справах літературної норми називає «якнайширшу вживаність і природність котрогось факту в народній мові, зручність котрогось факту з погляду мовного поступу (нюансація думки, економія енергії...), поширеність і потрібність котрогось «кованого» факту (коли він узгоджений із системою народної мови) в мові письменницькій, науковій тощо» [298, с. 137]. Як бачимо, лінгвісти по-різному розв'язують аналізоване питання: для одних достатнім є один чи два критерії, тоді як для інших – їх сукупність.

Автор «Очерка развития теоретических взглядов на норму в советском языкознании» Б. С. Шварцкопф зазначає, що існує погляд на літературну нормативність як на щось умовне, наводячи як доказ цього тезу Д. М. Ушакова: «Поняття правильності ... умовне: правильним є те, що загальноприйняте» [326, с. 370], тобто в цьому разі критерієм виступає загальноприйнятість. На нашу думку, такий підхід викликає сумніви, оскільки віднесення різних мовних фактів до такого складного явища як норма лише за одним указаним критерієм може призводити до численних помилок.

При аналізі нормативної точки зору на мову О. М. Пешковський порушує питання критеріїв правильності. Зокрема, він стверджує, що «з усіх ідеалів це [літературно-мовний – Г. П.] єдиний, який є цілком позаду. «Правильним» завжди є мовлення старших поколінь, попередніх літературних шкіл. Посилання на традицію, на прецеденти, на «батьків» є перший аргумент при намаганні виправдати якусь неточність. Нормою визнається те, що було, і почасти те, що є, але ніяк не те, що буде» [251, с. 242]. Таким чином, основним лінгвіст вважає традиційний критерій, який, проте, також вважаємо недостатнім, оскільки в такому випадку не враховується змінність норми.

В. В. Виноградов як критерії правильності, нормативності мовних явищ висував на перший план виправданість «внутрішніми законами розвитку мови», відповідність структурі мови, спираючись на «живі тенденції народної творчості, на активні процеси у сфері граматики, семантики, слововживання, словотвору й т.п.». Підсумовує сказане лінгвіст твердження, що все те нове, яке відповідає цим вимогам, «не може вважатися «неправильним», не може заперечуватися на основі індивідуальних смаків та звичок» [25, с. 26].

Ф. П. Філін виділяє два критерії: мовної традиції та мовного вживання. Лінгвіст вважає, що з того часу, як питання культури мовлення стали обговорюватися в суспільстві, при виборі зразка завжди так чи інакше висували два критерії: «так говорили (писали) раніше, так було прийнято тими, чийми спадкоємцями ми є у сфері культури» (мовна традиція) і «так говорить (пише) зараз більшість» (мовне вживання), додаючи, що ці критерії будуть незмінними

та важливими невизначено довгий час, як би не змінювалися методи лінгвістичного дослідження [313, с. 234]. Як бачимо, лінгвіст узагальнює погляди зазначених вище мовознавців та поєднує їх, таким чином роблячи їх прийнятними для застосування. Проте, незважаючи на сказане, серед лінгвістів виникла дискусія з приводу доречності використання зазначених критеріїв. Так, Є. С. Істріна дотримується думки Ф. П. Філіна, однак певною мірою видозмінює її: критерії нормативності вона вбачає перш за все в «мірі вживання за умови авторитетності джерела. Те, що є взагалі загальноживаним, те й становить норму мови» [90, с. 19]. Схожою є думка М. І. Морозової, яка зазначає, що нормативні рекомендації повинні базуватися на двох загальноприйнятих критеріях: 1) естетичному, який визначається переважно культурною традицією функціонування літературної мови; 2) кількісному – частотність того чи іншого явища в статичній сукупності однопорядкових явищ. При цьому дослідниця наголошує, що обидва вказані критерії нормативності взаємопов'язані, оскільки зазвичай ті варіантні форми, які отримують більш високу оцінку з точки зору мовної естетики освіченої частини суспільства, одночасно є й найбільш частотними в мовленні носіїв літературної мови [180, с. 59]. Натомість С. І. Ожегов при встановленні норми вважав недостатніми критерії ступеня поширеності явища та «авторитет джерела», навіть якщо вони й взяті одночасно [197, с. 14]. Дослідник відзначає, що поширеність явища не може слугувати критерієм нормативності, бо поширеною й часто повторюваною може бути також помилка. А Є. Ф. Петрищева всі ці критерії відносить до другорядних, оскільки найбільше значення має міра поширеності оцінки в мовній свідомості мовців [250]. Вважає сумнівним критерій авторитетності джерела також Ш. Баллі, який зазначав, що «престиж і авторитет перестали бути єдиними важелями живого мовлення» [5, с. 395]. Причиною цього, на думку дослідника, є розвиток цивілізації, під час якого відбуваються опрацювання мови та її продумана зміна. І якщо раніше до цієї справи залучалося обране коло представників інтелігенції, письменники, академіки тощо, то зараз цим займаються всі. На нашу ж думку, аналізовані критерії

норми доцільно використовувати, оскільки вони виявляють одну із ознак норми (її загальнозживаність), проте для більшої достовірності їх слід поєднувати з іншими.

С. І. Виноградов до основних відносить такі критерії:

1) відповідність мовного факту системі літературної мови й тенденціям її розвитку (критерій системності);

2) функціональну мотивованість появи й побутування в мові знака з даним значенням, функціями, прагматичними властивостями (критерій функціональної мотивованості);

3) узуальність одиниці, її масову відтворюваність у літературних текстах, включаючи розмовне мовлення освічених людей (критерій узуальності);

4) позитивну суспільну оцінку мовного факту, його соціальну санкціонованість (критерій аксіологічної оцінки);

5) безумовну нормативність контексту вживання мовної одиниці (критерій нормативного оточення);

6) високий культурний престиж «використовувача» знака (критерій культурогенного вживання) [28, с. 54].

Таким чином, дослідник подав низку критеріїв, за допомогою яких здійснюється різноаспектний відбір явищ, які претендують стати нормою, хоча, на нашу думку, вони мають різну значимість при визначенні нормативного статусу мовних одиниць (наприклад, зрозуміло, що критерій системності є важливішим за критерій культурогенного вживання тощо).

Розглядаючи взаємовідношення норми й антинорми, Л. М. Мурзін сформулював критерії їхнього розмежування: статистичний (чим частіше вживається, тим нормативніше); дериваційний (всі похідні форми мови тяжіють до ненормативності, всі твірні – до нормативності); логічний (нормативні ті форми, яким відповідають логічні структури – так, прямий порядок слів нормативніший за зворотний); психологічний (чим нейтральніша мовна форма, тим вона нормативніша, тому що більш звична, ніж експресивна) [183].

Як мірило визначення достовірності наших уявлень про норму, стверджує

Л. К. Граудіна, звичайно висувають такі критерії: а) відповідність системі мови; б) традиційність літературної норми (норма є результатом взаємодії суспільного вибору та індивідуальних смаків); в) вживання, чи мовленнєвий узус, тобто реалізація мовної системи в певних умовах спілкування. Проте, на думку автора, лише цих критеріїв недостатньо: «як об'єктивні виразники вживаності, поширеності мовних одиниць можуть бути використані статистичні показники», тобто доцільно застосовувати також і статистичний критерій, який «повинен посісти своє місце в ряді інших важливих ознак норми» [54, с. 63]. Міркування лінгвіста, на наш погляд, є одними із найповніших, оскільки виділення норм із застосуванням вказаних критеріїв відбуватиметься з урахуванням основних ознак норми.

Узагальнюючи характеристики норми, І. Т. Вепрева виділяє такі принципи відбору нормативного зразка: «1) вірність культурним традиціям (найсильніший параметр, тому основною ознакою норми вважається її консерватизм); 2) слідування законам мови; 3) поширеність мовного факту; 4) авторитетність джерела» [22, с. 112]. Як бачимо, певною мірою погляди лінгвіста збігаються з думками Л. К. Граудіної.

Л. В. Щерба висував також критерій «літературності». Мовознавець вважає, що «коли чиєсь мовлення характеризується словами: «Він говорить літературно», – то це значить, що він говорить згідно з традиційними нормами» [332, с. 201]. Таким чином, фактично цей критерій може бути зведений до традиційності.

Підтримував цей критерій нормативності також Р. Р. Гельгардт, який зазначав, що літературне – це те, що є надбанням нормалізованої системи літературної мови й що є загальним і обов'язковим зразком [41, с. 23]. Вважаємо, що Л. В. Щерба і Р. Р. Гельгардт дещо спрощено підходили до питання критеріїв виділення норми, оскільки лише традиційність чи загальнообов'язковість не можуть слугувати єдиним параметром віднесення явища до норми.

Виходячи з положення про те, що нормативність явища може бути визначена лише контекстуально, а не ізольовано, В. Г. Костомаров та О. О. Леонтьєв найважливішим критерієм визначення норми назвали функціонально-стилістичну доцільність, яка розуміється ними як відповідність явища ситуації мовлення, мовленнєвому завданню [113, с. 10]. Помітно, що такий підхід ґрунтується на комунікативній спрямованості норми, тому, на нашу думку, він також є недостатнім критерієм, оскільки ця ознака норми не є пріоритетною.

Польський мовознавець В. Дорошевський до критеріїв мовної правильності відносить такі: 1) формально-логічний (правильність називання зумовлюється логічним тлумаченням його мовної форми); 2) національний (правильним є народне, споконвічне); 3) естетичний (особливо в мові художньої літератури, де простота й ясність характеризує стиль); 4) географічний (зразковою є мова історичного центру країни); 5) літературно-авторський (зразками є мова творів видатних письменників); 6) історичний; 7) сценічний; 8) шкільний; 9) орфографічний та інші критерії, яким не властива загальність [112, с. 71]. Схожі критерії «мовної правильності» виділяє В. Ценьковський: 1) логічний; 2) функціональний; 3) національний; 4) літературний; 5) географічний; 6) історичний; 7) естетичний [293, с. 31]. Виділення норм за цими критеріями відзначатиметься ґрунтовністю та широтою, проте, на наш погляд, не врахує такий важливий аспект, як відповідність мовній системі.

Намагався визначити критерії оцінювання лінгвальних об'єктів і Б. Ткаченко, який вважав, що такі критерії повинні постати на ґрунті: «1) докладного знання живих словесних основ народньої мови та територіяльного їх поширення; 2) вивчення способів словотворення тієї ж таки народньої мови, тобто насамперед суфіксології української; 3) знання фонетичних законів української мови; 4) тверезого зважування реальних мовних впливів – російських, польських та ін.» [304, с. 269]. Таким чином, лінгвіст основну

увагу надає відповідності мовного явища системі мови, що вважаємо недостатнім для абсолютної віднесеності його до норми.

Докладний аналіз проблеми основних критеріїв літературної норми здійснив М. М. Пилинський. Дослідник указує на те, що ще на початку розвитку літературних мов основним критерієм норми вважали територіальний. Нормативним було те, що стосується мови населення певної території, часто центральної щодо всієї території країни [254, с. 95]. Тому однією з ознак «літературності» в Україні здавна вважали належність мовних фактів до мови чітко окресленої території. Цей найзагальніший територіальний критерій нормативності лінгвіст пропонує називати ще культурно-історичним, оскільки він тісно пов'язаний з історією розвитку літературної мови та культури народу. Під культурно-історичним критерієм розуміють інколи також найзагальніший критерій відповідності певним мовно-літературним традиціям [254, с. 97]. Зазначений критерій видається нам доцільним, однак водночас таким, що дещо втрачає своє значення, бо літературна мова за своєю природою не може бути тотожна з жодним територіальним діалектом. Культурно-історичний критерій можна застосовувати також як допоміжний при оцінці змін, що намічаються у мові, у прогнозах змін у мовній нормі.

Крім розглянутого територіального критерію, М. М. Пилинський виділяє ще й такі: 1) критерій авторитетних письменників; 2) критерій визнаних зразків; 3) критерій мовної традиції; 4) критерій відповідності законам мови, системі, структурі мови тощо; 5) критерій поширеності, або статистичний критерій; 6) національний критерій; 7) формально-логічний критерій; 8) естетичний критерій та деякі інші [254, с. 103]. Автор справедливо зазначає, що не всі названі тут критерії вдається чітко відмежувати один від одного, що не всі лінгвісти розуміють їх однозначно, а підкреслюють їх певну обмеженість, умовність, що дало підставу деяким мовознавцям узагалі заперечувати правомірність усіх або майже всіх цих критеріїв нормативності, їх, так би мовити, лінгвістичний характер.

Суть критерію мови авторитетних письменників полягає в тому, що мовні факти вважають нормативними, якщо їх можна підтвердити посиланням на твори авторитетних письменників минулого й сучасного [254, с. 104]; при застосуванні критерію визнаних зразків для підтвердження або заперечення певних мовних фактів як норм використовують добірні зразки усного або писемного мовлення [254, с. 114]; застосовуючи критерій відповідності системі, слід враховувати системність різних мовних рівнів, а також існування так званих підсистем, мікросистем і т. ін. (254, с. 172); за допомогою статистичного критерію можна усвідомити появу нової норми та її кодифікації як паралельної, отримати рекомендації щодо вибору одного з наявних нормативних і кодифікованих варіантів [254, с. 173]. Отже, на нашу думку, критерії, подані М. М. Пилинським, найповніші та найширші, оскільки враховують основні ознаки норми.

Зазначаючи, що критерії норм виробляються поступово, в процесі пошуків, причому з можливими упущеннями, З. Т. Франко вказує: «Нормою літературної мови вважається те, чим послуговується якнайбільше мовців, мова яких наймісткіше увібрала в себе лексичні багатства і структурні риси загальнонародної мови, що витримали випробування часом, і такі, які знайшли застосування у творах найвидатніших майстрів художнього слова» [317, с. 12 – 13].

Н. Д. Бабич при розгляді основних проблем норми наголошує на тому, що на норму як на суспільне явище можуть впливати зміни в суспільному розвитку, пов'язані з ними зміни в психології народу-носія мови й суб'єктивні фактори: якість критеріїв норми літературної мови, тобто мова яких письменників є авторитетним зразком, які саме їх твори беруться за визнаний зразок, що із мовної традиції визначається як норма, переконливість (безпомилковість, об'єктивність) статистичного критерію, відсутність суб'єктивності в естетичному критерієві та ін. Також «чимало важить і те, кому доручено систематизувати норми і реалізувати більшість із них у кодексах, збірниках правил – який рівень його філологічного обдарування, обізнаності з

національним критерієм норм..., оволодіння формально-граматичним критерієм тощо» [1, с. 69].

В енциклопедії «Українська мова» зазначено, що існують такі критерії встановлення літературної норми: територіальний, або культурно-історичний – тобто основа, на якій формується літературна мова; загальновизнані зразки й мовна традиція; відповідність системі мови; поширеність відповідного мовного явища тощо [77, с. 420]. Як бачимо, З. Т. Франко, Н. Д. Бабич та С. Я. Єрмоленко за основу своїх суджень взяли погляди М. М. Пилинського та дотримуються виробленої ним системи критеріїв.

О. О. Селіванова вважає, що визначення нормативності мовних одиниць відбувається на підставі оціночних тенденцій відбору, і називає цими критеріями відповідність структурі мови, уживаність, суспільне схвалення, яке виявляється шляхом соціологічних опитувань і анкетування. Також мовна норма іноді є результатом державної мовної політики [276, с. 368 – 369]. На наш погляд, ці міркування доречні та в своїй основі можуть використовуватися для віднесення певного мовного явища до норми.

Аналіз проблеми літературної норми в культурно-семіотичному процесі подали С. С. Єрмоленко, Т. А. Харитонова, Б. Ткаченко, Г. М. Яворська, В. А. Ткаченко та А. М. Шамота. Вони зазначають, що нормативний погляд на мову завжди виявляється як своєрідна діяльність, що спрямована на створення певних приписів (прескрипцій) стосовно того, які мовні форми вважати правильними, які – ні. Особливо важливою у цьому є аргументація, що використовується для обґрунтування прескрипцій. Саме в системі аргументації, тобто у виборі підстав для норми, виявляється часто прихована й не завжди усвідомлювана система ціннісних орієнтацій, що, зрештою, зумовлює напрямки процесів нормалізації. Водночас автори вказують, що історично на напрямки нормалізації впливали три типи ставлення до норми української літературної мови: «романтичний», «європейський» та «елітарний». «Романтичний» тип під час вибору норми та її початкового становлення реалізувався в орієнтації на розмовну мову («живе народне мовлення»), а не на книжну, на мову села, а не

міста, тобто критерієм мовної правильності виступає живе народне мовлення. «Історичний» тип демонструє орієнтацію на відштовхування від небажаних впливів на рівні правопису лексики, запозиченої з європейських мов. Для «елітарного» типу характерний специфічний підхід до критеріїв мовної правильності, при якому реальні процеси мовного вжитку не вважаються остаточним критерієм норми, замість цього пропонується так звана «аналітична» норма, що є витвором фахівців, які оцінюють той чи інший варіант щодо його відповідності духові української мови [68, с. 8 – 10]. Таким чином дослідники вбачають критерії віднесення мовного явища до норми в орієнтації на розмовні чи книжні, вироблені фахівцями, приписи, що, на нашу думку, певним чином збігається з критерієм авторитетності.

Отже, як бачимо, проблема критеріїв нормативності дуже гостра й актуальна. Погляди дослідників на неї не збігаються, а в деяких випадках навіть заперечують один одного, як, наприклад, С. І. Ожегов, Є. Ф. Петрищева, Ш. Баллі заперечували критерій авторитетності, запропонований Ф. П. Філіним, Є. С. Істріною тощо. Крім цього, різні лінгвісти по-різному трактують основні параметри, за якими доцільно виділяти норми. Це може бути культурно-історичний (А. А. Москаленко), традиційний (О. М. Пешковський, Л. В. Щерба та ін.), статистичний (Л. К. Граудіна), критерій зручності (М. Ф. Сулима), функціонально-стилістичної доцільності (В. Г. Костомаров, О. О. Леонт'єв), загальнообов'язковості (Р. Р. Гельгардт), загальноприйнятості (Б. С. Шварцкопф) тощо. Поряд із цим три параметри виділення норми аналізуються більшістю мовознавців: критерій відповідності системі мови, вживаності та авторитетності (В. В. Виноградов, Б. Ткаченко, Ф. П. Філін, Є. С. Істріна тощо). Водночас, на наш погляд, найбільш широкий та повний перелік критеріїв виділення норми подали Л. К. Граудіна, М. М. Пилинський, В. Дорошевський та В. Ценьковський.

Уся зазначена складність і строкатість критеріїв норми пояснюється насамперед складністю самої норми, неоднорідністю факторів, які її зумовлюють. Крім того, всі критерії нормативності не є абсолютними й

однозначними, вони переплітаються між собою, змінюються й модифікуються залежно від мови та умов їх функціонування, а також від типу норми, від того, до якого рівня мови вона належить. Отже, аналіз поглядів мовознавців на названу проблему дозволяє стверджувати, що будь-який критерій, більшою чи меншою мірою, може бути застосованим для розв'язання складних завдань, які ставить перед собою теорія норми.

1.3. Проблема класифікації мовних норм

Брак єдиної дефініції норм призводить до відсутності їх єдиної докладної класифікації. Однак установлення основних типів і видів літературних норм, поза сумнівом, є дуже важливим завданням як з теоретичного, так і з практичного погляду, оскільки класифікація літературних норм дасть можливість глибше проникнути в суть досліджуваного явища.

У зв'язку із складністю й суперечливістю літературних норм та їх ознак зрозумілою є можливість існування багатьох різних їх класифікацій – залежно від того, який параметр кладеться в основу поділу. Так, переважна більшість дослідників говорить про характерні норми окремих функціональних стилів; про поділ норм на норми мови й норми мовлення; про виділення норм різних мовних рівнів тощо.

Докладно дослідив проблему класифікації норм М. М. Пилинський. Він зазначав, що таке складне мовно-суспільне явище, як норма, потребує не одного, а багатьох принципів класифікації. Зробивши короткий огляд найважливіших у мовознавстві класифікацій та відзначивши надмірну загальність та недостатність розподілу за мовними рівнями, оскільки вона не враховує великих відмінностей між нормами того ж самого рівня й значної подібності між окремими нормами різних рівнів, дослідник запропонував власну класифікацію норм. Урахувавши реальний поділ мови на функціональні стилі, поділ норм на норми мови й норми мовлення, а також усі характерні ознаки норм, що висувалися іншими лінгвістами як основа поділу літературних норм, він поділяв їх на

недиференційовані загальномовні норми, функціонально-стилістичні норми мови, функціонально-стилістичні норми мовлення та ситуативні стилістичні норми мовлення. Норми першої групи безпосередньо відбивають факти системи мови та є найбільш обов'язковими, а порушення їх не тільки утруднює спілкування, а й робить його неможливим. До цього типу норм М. М. Пилинський зараховує «усі мовні факти, які на рівні мови не виявляють чіткої функціонально-стилістичної приналежності, тобто найзагальніші норми вимови, словозміни, синтаксису, словотвору і загальномовної лексики та фразеологію» [253, с. 14]. До норм другого класу належать мовні засоби, що вже диференціювалися в функціонально-стилістичному відношенні на рівні мови. Порушення цих норм призводить або до творення неіснуючих у мові слів, форм, конструкцій, або до неправильного, невластивого для системи мови вживання наявних мовних засобів. Найбільш наочними функціонально-стилістичними нормами є лексичні та фразеологічні норми. У випадку, коли загальномовні норми всіх рівнів починають виявляти свою функціональну приналежність у мовленні, маємо справу із функціонально-стилістичними нормами мовлення. Ситуативні стилістичні норми належать тільки до мовлення й пов'язані з індивідуальною оцінкою всієї багатоманітності ситуацій реальної дійсності й конкретного мовного матеріалу (тексту), що їх відбиває [253, с. 21]. Отже, як бачимо, лінгвіст розробив класифікацію мовних норм на основі віднесеності того чи іншого мовного явища до мови (її системи) або мовлення. Досить докладний розподіл норм за класами, на нашу думку, й зумовив її застосування не лише сучасниками дослідника, а й лінгвістами наступних поколінь.

Зробив свій внесок у вивчення типології норм і Ю. А. Бельчиков. Мовознавець виділив три типи літературних норм. До першого він відніс норми, які закріплюють і встановлюють – як загальнообов'язкові – структурні риси, особливості мови. Другий клас складають норми, що регламентують функціонування слів, фразеологічних одиниць, форм і конструкцій у літературній мові. До третього класу належать норми, які встановлюють чи регламентують вираження смислових чи емоційно-експресивних відтінків

різними мовними засобами [8, с. 11]. Є очевидним, що у цій класифікації належність норми до системи мови чи мовлення накладається на іншу характеристику – віднесеність її до певного мовного рівня, тому вважаємо, що при такому розподілі норм відбувається більш детальна їх диференціація, що дозволяє глибше виявити специфіку мовного явища.

В. О. Іцкович у монографії «Мовна норма» запропонував свій поділ мовних норм. Перший тип становлять норми, що їх визначає система мови, на відміну від систем інших мов. Ці норми обов'язкові, вони не знають винятків, а порушення їх означає вихід за межі можливостей, які надає система, тобто означає вживання утворень не лише не існуючих, але й неможливих у даній мові [93, с. 23]. Другий тип норм – це норми, які визначаються структурою мови. Вони накладають обмеження на можливості, які надаються системою. Ці норми також є обов'язковими, але відхилення від них не є настільки очевидними, як порушення першого типу норм: у тих випадках, коли мовець вживає форму чи конструкцію, яка дозволена системою мови, але є відсутньою в її структурі, він використовує утворення, яке теоретично не суперечить основним закономірностям даної мови, він застосовує те, чого в мові немає, але могло б бути [93, с. 27]. Також дослідник виділяє смислові норми [93, с. 79]. Перші два типи об'єднуються в загальномовні й протиставляються третьому як типові «іншого рівня» – не мови, а мовлення. Така класифікація, на нашу думку, точно розкриває суть, місце та роль норми у мові.

Таким чином, узагальнивши розглянуті класифікації, можемо виділити загальномовні та стилістичні норми. Перший тип норми регулює уживання в мовленні загальнонародних мовних засобів. Він вказує на нормативність або ненормативність засобів загальнонародної мови, на їх припустимість або неприпустимість у літературному мовленні, встановлюючи своєрідну заборону на вживання в літературному мовленні діалектизмів, жаргонізмів, просторічних слів та форм. Стилiстичні норми – це теж літературні норми, але спеціального призначення. Вони пов'язані з особливостями функціональних стилів мови,

уточнюють загальні літературні норми в усіх тих випадках, коли в їхніх межах припускаються різні варіанти.

Г. Фаска, розглядаючи питання класифікації мовної норми, вказує на різні її аспекти, через що ці норми можна по-різному класифікувати. Дослідник зазначає: «Ми можемо описати норму з точки зору її виникнення, розрізняючи при цьому встановлені норми... та дані в мові або системні норми... Але норми відрізняються одна від одної й мірою своєї ... змінюваності... Нарешті, можна описати норму мови з точки зору її дієвості... або з точки зору функціонування норми в різних сферах мови... Ми можемо розрізнявати норми, які характеризують різні мовні рівні» [312, с. 94]. Таким чином, згідно з окресленими параметрами лінгвіст виділяє встановлені та системні (дані), більш змінювані/менш змінювані, більш обов'язкові/менш обов'язкові норми, а також стилістичні норми, норми літературної мови, розмовного мовлення та наріч; лексико-семантичні, синтаксичні, морфологічні, орфоепічні та орфографічні норми [312, с. 94]. Крім цього, через існування розбіжності між нормою літературної мови та узусом розмовної мови Г. Фаска вважає необхідним розрізняти дві різні за своїм характером норми: дескриптивну та прескриптивну. Дескриптивною, на думку лінгвіста, є норма, абсолютно ідентична можливостям, які надає система, вона не виключає жодного варіанта з усіх можливих. Ця норма детермінується лише системою мови та її внутрішніми закономірностями, тому вона й змінюється разом зі змінами в системі мови. Крім цього, вона насичена варіантами [312, с. 99]. Прескриптивна ж норма ґрунтується на виборі можливостей, наданих мовною системою, і виникла шляхом перманентного виключення деяких із цих можливостей. Цей тип норми характеризується відносною інваріантністю та стабільністю, він властивий літературній мові [312, с. 101]. Таким чином, на наш погляд, дослідник подав нам досить ґрунтовий опис типології норм, за яким відбувається їх різноаспектний аналіз.

Категорія норми посіла центральне місце не лише в теорії мовної культури, теорії літературної мови, а й у теорії комунікації.

Наприклад, А. Єдлічка, розглядаючи типи норм мовної комунікації, аналізує погляди різних мовознавців на це питання. Коротко визначивши розбіжність у дефініціях стосовно типології норм (системні норми та норми застосування мови (комунікативні норми) (Д. Неріус), граматико-семантичні та ситуативні (В. Хартунг), норми мовних рівнів та норми вербальної й невербальної поведінки (В. Барнет) [64, с. 16 – 17], дослідник указує на спільність виділення всіма ними двох типологічних класів – норм, що стосуються системи мови, та норм, які стосуються комунікації. Тому перший тип, до якого належить сукупність мовних засобів і закономірностей їх використання, що властиві певній формі існування мови, приписані їй комунікативним співтовариством і які відповідно до цього використовуються певним комунікативним співтовариством як обов'язкові, він називає формаційними нормами [64, с. 18]. Цьому типові норм А. Єдлічка протиставляє комунікативні норми, які безпосередньо пов'язані з процесом комунікації, обумовлені ситуацією спілкування й регламентують використання не лише вербальних, але й невербальних елементів [64, с. 18]. Завершує лінгвіст своє дослідження питання класифікації норм виділенням ще одного типу – стилістичних норм, які не обмежуються проблемою вибору й уживання мовних засобів у тексті, а одночасно й регулюють тематичні, власне текстові й тектонічні компоненти [64, с. 20]. Як бачимо, згідно з цією класифікацією, як і попередніми, норми поділено за віднесеністю до мови чи мовлення, проте основний акцент робиться на комунікативній спрямованості, на зв'язку норми з процесом спілкування, що, на нашу думку, робить зазначену типологію актуальною в сучасній лінгвістиці.

Питання типології лінгвістичних норм розглядає й О. С. Сапожникова. Вона наголошує на тому, що, крім літературних норм, доцільним є виділення норм вживання чи реалізації, які характерні для певних комунікативних ситуацій. Цим різновидам норми властиві свої лінгвістичні параметри, а також тісний взаємозв'язок: літературна норма, регламентуючи, в основі, норми вживання, підлягає їх взаємодії та зазнає певних змін [275, с. 149]. Таким

чином, зазначена класифікація певною мірою є близькою до типології А. Єдлічки.

Ще два різновиди норм виділяє Л. І. Скворцов: імперативні та диспозитивні, реалізовані та потенційні норми. Порівнюючи лінгвістичні норми з нормами права, лінгвіст запозичує з цієї сфери поділ норм на імперативні та диспозитивні. Перші з них є загальними та обов'язковими, варіантність у них неприпустима, вони пов'язані зі структурою мови. Їх порушення в мовленні мовця спричиняє вихід за межі літературної мови. Диспозитивні норми – це ті рекомендації, в яких вибір іншого варіанта (стилістично маркованого чи нейтрального) можливий. Імперативні норми змінюються разом із мовою і при кодифікації переважно чітко описуються. Диспозитивні норми при чергових спробах кодифікації уточнюються, видозмінюються або відмінюються [284, с. 19]. Такого ж поділу норм дотримуються Н. С. Валгіна [18] та Л. В. Струганець [293, с. 29]. Оскільки існування кількох варіантів однієї норми нині визнане лінгвістами, зазначену класифікацію вважаємо доцільною.

Водночас, зазначає Л. І. Скворцов, на рівні мовленнєвої діяльності можна виділяти норми втілені (реалізовані) та невтлені (потенційні, ті, що ще реалізуються). Другий тип норм твориться з урахуванням першого, причому обидві норми, знаходячись на одному рівні, протиставляються іншому рівню – мові-структурі, чи мові-схемі. Лінгвіст підкреслює, що реалізована норма складається з двох частин: з актуалізованої (сучасної, продуктивної, активно діючої, добре усвідомленої і практично кодифікованої) та неактуалізованої (архаїзми, застарілі варіанти норми, рідковживані варіанти, дублети тощо). Потенційна норма також поділяється на дві частини: 1) неологізми та новотвори різних рівнів мови, які стають нормою; 2) принципово некодифікована сфера мовленнєвої діяльності (індивідуальні, okazionalnі тощо утворення, які, втім, необхідні в процесі спілкування) [284, с. 17 – 18]. Як бачимо, цей розподіл норм, на відміну від попереднього, пов'язаного із системою мови, аналізує норми мовлення. Таким чином, на наш погляд, лінгвіст спочатку здійснює диференціацію за належністю норми до мови чи

мовлення, а потім у кожному з цих підтипів – за параметром можливості/неможливості варіативності та реалізованості норми відповідно, що, у свою чергу, робить зазначені класифікації більш повними.

Визнаючи той факт, що «мовна норма визначається, з одного боку, системою певної мови, яка характеризується наявністю імплікацій, моделей, регулярностей, закладених у мові», а з іншого – узусом, тобто більшою чи меншою вживаністю певних мовних одиниць у суспільстві (у випадках, коли мовні елементи асистемні, облікові, унікальні), В. Я. Миркін поділяє норми на системні, асистемні, а також напівсистемні (бо між вказаними полярними явищами є й проміжні випадки) [187, с. 29]. Крім того, можлива диференціація норм на ретроспективні, дескриптивні та прескриптивні. «Норма з опорою на традицію може бути названа ретроспективною нормою, вона характеризується формулою: так слід було б сказати, а норма, орієнтована на поширеність вживання, називається дескриптивною нормою, для якої типова теза: так говорять. Ідеальна, але часто недосяжна норма – вона і є переважно предметом і дискусій, і рекомендацій – називається прескриптивною нормою, вона дає настанову: так треба говорити» [187, с. 29]. На нашу думку, погляди В. Я. Миркіна доречно доповнюють наявні в мовознавстві класифікації, оскільки подають розподіл норм за іншими параметрами (зумовленість системою чи узусом; орієнтація на традицію або поширеність вживання).

Л. І. Мацько розрізняє: загальномовну норму, що включає всі одиниці мови й прийоми їх організації, які є в ній у цей час і мають комунікативне значення для носіїв мови, незалежно від функціонально-стильових різновидів; літературну норму мови – ознаки, правила літературно опрацьованого мовлення, яке є зразком писемної і усної форм спілкування; стильову норму (спосіб добору й організації мовних засобів у певному типі мовлення) та стилістичну норму (історично сформовані загальноприйняті реалізації стилістичних можливостей мови, зумовлені сферою, умовами, завданнями спілкування) [168, с. 169 – 174], в цілому дотримуючись поглядів Ю. А. Бельчикова.

Однією з найрозповсюдженіших є класифікація норми за співвіднесеністю з

рівнями мовної ієрархії, згідно з якою структурно-мовні типи норм вирізняються відповідно до мовних рівнів. Проте й у цій класифікації серед дослідників немає єдності. Проаналізуємо думки деяких лінгвістів.

Б. М. Головін виділяє норми вимови (регулюють вибір акустичних варіантів фонем чи фонем, які чергуються), норми наголосу (регулюють вибір варіантів розміщення й руху наголошеного складу серед ненаголошених), норми словотворення (регулюють вибір морфем, їх розміщення та поєднання в складі нового слова), морфологічні норми (регулюють вибір варіантів морфологічної форми слова й варіантів поєднання з іншими), синтаксичні норми (регулюють вибір варіантів побудови простих і складних речень). Дискусійним вважає дослідник виділення лексичних норм. Він зазначає, що «норма діє жорстко і категорично, до того ж у сфері мовленнєвого автоматизму. Вибір слова і його значення, як правило, не здійснюється так жорстко і категорично і залежить від рішення, яке прийме свідомість мовця. Цей вибір регулюється переважно не нормою, а доречністю... Але все ж таки на долю норми у лексиці залишається дещо: це ті слова і фразеологізми, вживання яких заборонено літературною мовою» [47, с. 49]. Також мовознавець лише вказує на виділення в лінгвістичній літературі стилістичних норм, під якими розуміють «невідповідність обраного слова чи синтаксичної конструкції умовам спілкування та стилю викладу» [Головін 1980, с. 49], однак сам не вважає їх нормами.

Вважає традиційною класифікацію норм за рівнями мови й С. І. Виноградов. Досліджуючи нормативний аспект культури мови, він виділяє норми вимови й наголосу, лексико-фразеологічні й граматичні (словотвірні, морфологічні, синтаксичні) та орфографічні й пунктуаційні норми [28, с. 51].

С. Я. Єрмоленко вказує, що норми мови зазвичай співвідносяться з рівнями мовної структури, але не ототожнюються з ними, і виділяє орфоепічні, орфографічні, словотвірні, лексичні, фразеологічні, граматичні та стилістичні норми [77, с. 420]. Натомість О. Д. Пономарів аналізує лише орфоепічні, акцентуаційні, лексичні, морфологічні, синтаксичні, фразеологічні та стилістичні норми, вилучивши зі своєї класифікації правописні норми [262, с.

21 – 36]. Л. В. Мовчун у своїй класифікації розрізняє орфоепічні, акцентуаційні, лексичні, словотвірні, морфологічні та синтаксичні норми [174, с. 27].

Узагальнивши ці думки своїх попередників, Л. В. Струганець виокремлює такі норми: 1) орфоепічні норми (регулюють вимову); 2) акцентуаційні норми (визначають правильний словесний наголос); 3) лексичні норми (закріплюють закономірності лексичної сполучуваності); 4) словотвірні норми (регулюють вибір морфем, їх розташування й сполучення в складі слова); 5) морфологічні норми (визначають вибір варіантів морфологічної форми слова й варіантів її поєднання з іншими словами); 6) синтаксичні норми (закріплюють вибір варіантів побудови словосполучень і речень); 7) стилістичні норми (визначають доцільність використання мовно-виражальних засобів у конкретному лексичному оточенні, відповідній ситуації спілкування); 8) орфографічні норми (регламентують написання слів); 9) пунктуаційні норми (визначають вживання розділових знаків) [293, с. 29]. Із усіх розглянутих за належністю до мовних рівнів класифікацій саме розподіл норм Л. В. Струганець вважаємо найповнішим та найширшим, оскільки в ньому зазначено норми усіх мовних рівнів (як основних, так і допоміжних), а також стилістичні та правописні.

Отже, аналіз класифікацій норм показав, що їх поділ може здійснюватися за кількома принципами: віднесеністю до мови (її системи чи структури) чи мовлення (В. О. Іцкович, М. М. Пилинський); за комунікативною спрямованістю (А. Єдлічка, О. С. Сапожникова); за можливістю / неможливістю варіативності (Л. І. Скворцов); за реалізованістю норми (Л. І. Скворцов); за належністю до мовних рівнів (Б. М. Головін, О. Д. Пономарів, С. Я. Єрмоленко, Л. В. Струганець та ін.) тощо. Проте при всій їх відмінності зазначені типології мають і чимало спільного, тобто певною мірою накладаються одна на одну (як, наприклад, класифікація Ю. А. Бельчикова). Цей факт, на нашу думку, знаходить своє пояснення в тому, що деякі ознаки й властивості норм (належність норми до певного мовного рівня; ступінь обов'язковості / факультативності тощо) виявилися надзвичайно взаємопов'язаними та взаємозалежними. Тому, навіть узявши за основу поділу

тільки якусь одну з ознак, ми неминуче простежимо й вияв усіх інших властивостей норми в тому чи іншому її типі. Водночас кожна з названих класифікацій має право на існування, оскільки здійснює поділ з іншого погляду, а це призводить до дослідження того самого явища різноаспектно та багатопланово, отже, по суті, до ґрунтовнішого аналізу.

1.4. Норма та її кодифікація

Нормалізаційні процеси поєднують у собі два пов'язаних між собою процеси: стихійну регламентацію системи літературної мови під час її вживання суспільством та свідомий і цілеспрямований відбір і закріплення норм, що звичайно позначають терміном «кодифікація» [337, с. 9]. Саме це сполучення спонтанних і регульованих процесів забезпечує виділення на певному етапі розвитку мови якоїсь сукупності «зразкових» реалізацій мовної системи, що в результаті призводить до встановлення літературної норми. У перебігу розвитку літературної мови роль цілеспрямованого відбору зростає, а форми свідомого впливу поступово стають усе більш різноманітними й науково обґрунтованими.

Нормалізаторська практика підтверджує ефективність компетентного втручання у функціонування мови, яке виявляється в різних формах і на різних етапах становлення та розвитку норм. Це – визнання нормативності мовного явища в кодифікаційних працях, настійне викорінення типових порушень норм чи активне впровадження альтернативних нормативних реалізацій.

Явища, пов'язані зі свідомою нормалізацією мови, як уже зазначалося, часто поєднуються під загальним поняттям кодифікації літературних норм. Найбільш загальним змістом кодифікації можна вважати відбір і закріплення інвентарю формальних мовних засобів різного плану (орфографічних, фонетичних, граматичних, лексичних), а також експліцитне уточнення умов їхнього вживання. Важливим моментом кодифікаційних процесів є разом із тим фіксація розподілу й використання в мові різного роду варіантних реалізацій.

Як зазначає Г. П. Мацюк, кодифікація – це процес, сутність якого розкривається внаслідок мовознавчого пізнання норм літературної мови і практики їхньої реалізації, який у конкретні періоди розвитку літературної мови має теоретичний і практичний вияви й експлікується на описовому, регулятивному етапах та етапі ралізації [157, с. 41].

Поняття кодифікації тісно пов'язане із самим поняттям норми. Співвідношення цих двох понять є однією із характерних особливостей теорії норми, розробленої Празьким лінгвістичним гуртком. Так, Б. Гавранек підкреслював, що необхідно розрізнити норму як об'єктивну категорію, існуючу в мові незалежно від лінгвістичних поглядів, та її кодифікацію, яка становить собою активне втручання суспільства чи окремих його представників у її реалізацію [314, с. 6]. Доречність такого розмежування, на наш погляд, є безсумнівною. Підтримує цю думку А. Єдлічка, який, аналізуючи співвідношення норми та кодифікації, зазначає, що кодифікації, тобто закріпленню й встановленню з метою вимоги та дотримання певних правил у суспільно комунікативній практиці в певних комунікативних сферах при визначених соціальних і комунікативних умовах, підлягає лише норма літературної мови. Також кодифікація завжди виконує регулюючі функції, є одним із чинників, які визначають розвиток літературної норми. Норма динамічна, постійно розвивається, на відміну від кодифікації, яка не розвивається, а час від часу змінюється під впливом безперервного, соціально та комунікативно зумовленого розвитку літературної норми. Норма та кодифікація перебувають у складних узаємовідношеннях, які залежать від історичних умов, від мовної та соціальної ситуації в окремих мовах і від типу літературної мови на певних етапах її розвитку [63, с. 19 – 20]. Г. Фаска також розглядає питання відмінностей між нормою та кодифікацією. Лінгвіст зазначає, що, з одного боку, кодифікація залежить від реальної норми. Чим точніше знання про реальну норму, тим точнішою є її кодифікація. Проте кодифіковані норми, в свою чергу, впливають на реальні норми, поступово змінюючи їх, нерідко успішно [312, с. 103 – 104]. В. М. Русанівський, вивчаючи

питання нормалізації української літературної мови, зазначає, що кодифікація, на відміну від норми, є результатом наукового пізнання закономірностей прояву норми на певному етапі розвитку мови [270, с. 66]. Літературна норма та її розвиток регулюються кодифікацією, нею зумовлена й перебуває під її перманентним впливом [293, с. 23]; на відміну від норми, яка є динамічною категорією, кодифікація вважається статичною, оскільки фіксує літературну норму в конкретний момент, а також упродовж тривалого періоду зберігає її незмінною [293, с. 26]. Таким чином, ми бачимо, що для лінгвістів є очевидним розрізнення норми та її кодифікації. Вони виділяють низку ознак, за якими названі поняття різняться один від одного, хоча водночас наголошують на їх взаємозв'язку.

Кодифікаційні процеси відбуваються поступово й не однакові для різних сторін системи літературної мови. В. Матезіус писав: «Лінгвістична теорія втручається насамперед у норму правопису, меншою мірою... в його фонетику, морфологію, синтаксис і найменше в його структуру та лексику» [146]. Разом з тим, на його думку, на всіх рівнях мовної реалізації зберігає своє значення боротьба з архаїзмами, а також підтримка варіантів, які виражають функціональні розходження. Особливо важливим це є для синтаксичних і лексичних явищ, у яких число паралельних конструкцій і лексем, що закріплюються нормою літературної мови, особливо велике. Для орфографії ж кодифікаційні процеси відіграють найбільшу роль, оскільки саме вони формують орфографічну систему, приводять її у відповідність із фонологічною та фонетичною системами. Однак це не означає відсутності стихійності при нормалізації орфографії: історична традиція, притаманна орфографії, певним чином утруднює та сповільнює дію кодифікації. Необхідність зберігати наступність письмової традиції майже унеможлиблює «оптималізацію» орфографічних правил, через що й існують винятки, деякі варіантні написання, які порушують регулярність і простоту орфографічної системи.

На окремих етапах розвитку літературної мови кодифікаційні процеси мають різний характер. Так, для раннього етапу формування національних

літературних мов істотним є відбір основних константних елементів орфографічної, граматичної й лексичної норм, усунення надлишкового варіювання, певне звуження діапазону використання окремих варіантів, початкова диференціація деяких варіантів і т. д. Для більш пізнього періоду основним є підтримка функціонально зумовленого варіювання, пов'язаного з розподілом окремих варіантів за різними функціональними сферами мови та, навпаки, усунення варіювання, що не має такого значення. Процес кодифікації норм продовжується також після оформлення національної літературної мови. Зміни в її структурі, спонтанні зрушення в характері її реалізації, поступове розширення нормалізаційної бази, незадовільність і неточність деяких видів кодифікації призводять до того, що перед суспільством періодично виникає завдання наступної кодифікації, її оновлення [194, с. 588].

Також історично розчленованою та неодноразовою є кодифікація явищ, що належать до різних аспектів мови. Порівняно пізно за часом і не завжди чітко кодифікується, наприклад, більшість синтаксичних явищ, а також розподіл варіантних реалізацій, пов'язаних із функціонально-стилістичними розмежуваннями літературної мови.

Для успішної кодифікації явищ необхідне дотримання цілого ряду умов, найбільш чітко сформульованих представниками Празького лінгвістичного гуртка. До них належать такі: 1) нормалізація повинна сприяти стабілізації літературної мови, не порушуючи її структурних особливостей; 2) нормалізація не повинна поглиблювати розходжень між усною та писемною мовою; 3) нормалізація повинна зберігати варіанти й не повинна усувати функціональних і стилістичних розходжень. М. М. Пилинський зазначав, що тільки при комплексному підході, коли враховуються як внутрішньомовні, так і позамовні фактори, відбувається правильна кодифікація норм [254, с. 52], а В. М. Русанівський, розуміючи під кодифікацією зібрання правил про вживання слів та форм у всіх стилях літературної мови, зазначав, що міра кодифікованості літературної мови залежить від наявності граматики та словників: чим їх більше, чим ширше ними користуються, чим менше в них

розходжень та протиріч, тим вищий ступінь кодифікованості мови [270, с. 66]. На наш погляд, більш чітким є перше з названих формулювань, оскільки в ньому враховано як основні ознаки норм, так і їх функціонально-стилістична диференціація.

Кодифікація здійснюється трьома шляхами: через створення нормативних граматик, словників, рекомендацій зі стилістики й т.д. (тобто кодифікацію норм у вузькому змісті слова); через діяльність різних мовних суспільств і окремих нормалізаторів, спрямовану на підтримку «чистоти» мови (пуризм) та через науково обґрунтовану пропаганду форм уживання мови, поєднаних у понятті «мовної культури». Усі ці способи свідомого відбору й закріплення нормативних явищ певним чином пов'язані між собою й становлять різні історичні форми кодифікаційних процесів. При цьому слід відзначити, що кожна з названих форм кодифікації має свої специфічні завдання: у нормативних довідниках різного типу закріплюється певний комплекс нормативних явищ; пуристичні рухи прагнуть відгородити літературну норму від занадто сильної її «лібералізації», пов'язаної із впливом розмовної мови, з одного боку, та від сильних іншомовних впливів, що загрожують її національній самобутності, – з іншого; рух за «культуру мови», поєднуючи всі розрізнені раніше нормалізаційні зусилля суспільства, спрямований на реалізацію теоретичних основ свідомого регулювання літературних норм.

Кодифікація норм є істотною рисою розвиненої літературної мови, отже, таким чином, є важливою для суспільства. Як зазначав В. О. Іцкович, кодифікація відіграє важливу роль, оскільки вона дозволяє замінити інтуїтивні уявлення про норму знанням норми, допомагає знайти правильне рішення у важких або сумнівних випадках, створює умови для викладання єдиної форми літературної мови, сприяє її єдності й стабільності [91, с. 25]. Б. М. Головін функціями кодифікації вважає забезпечення більшої стійкості норми та запобігання напівстихійних і неконтрольованих її змін [47, с. 45]. Проте, поряд з цим, кодифікація має також недоліки. По-перше, для багатьох нормативних

описів є типовим ригоризм, подання в них мови «в окам'янілому вигляді», відсутність у них указівок на варіанти й на сфери функціонування варіантів (у межах літературної мови). Крім цього, в окремих випадках кодифікація не відповідає сучасній нормі, бо орієнтується на стару норму. Авторитетний посібник, що кодифікує мовну норму, нерідко стає зразком для наступних посібників і довідників, закріплюючи на багато років норму того часу, коли цей посібник створювався. Тобто, кодифікована норма орієнтується на літературне вживання минулого, відкидаючи при цьому як помилки те, що закріплюється в сучасному літературному вживанні, а це, в свою чергу, перешкоджає включенню інновацій у норму. Також нерідко відхилення від закріпленої норми існують лише в усному варіанті, бо, на відміну від усного мовлення, яке продовжує змінюватися незалежно від кодифікаційних приписів, у писемному мовленні відхилення від норми, заборонені детально розробленою кодифікацією, зустрічаються рідше, через що розрив між писемним і усним мовленням істотно збільшується.

Звичайно, ці негативні наслідки кодифікації певним чином можна мінімалізувати. Кодифікаторам необхідно спиратися на опис сучасної літературної мови, вказувати діахронічну перспективу, ширше реєструвати й оцінювати варіанти норми. Важливо звертати увагу не лише на «нейтральну» норму, а й на те нове, що закріпилося хоча б у периферійних сферах літературної мови, й на те віджиле, однак ще загальнозрозуміле, широко розповсюджене в масиві літератури, хоча вже й відсутнє в сучасній писемній формі літературної мови. Значною мірою шкодить правильній кодифікації суб'єктивізм оцінок, недостатність або неточність статистичних даних, прагнення нормалізаторів до штучного вирівнювання форм «за аналогією», вузьке розуміння соціальної, територіальної й функціональної основи норм, а також неправильна оцінка історичних тенденцій розвитку мови. М. М. Пилинський доречно, на нашу думку, вказує на те, що також неправильні висновки в питаннях кодифікації часто пояснюються нерозумінням об'єктивно-соціального характеру тенденцій розвитку мови, а особливо плутання як у

науковій літературі, так і в практичній діяльності кодифікаторів понять норми та тенденції, що призводить до передчасної кодифікації окремих мовних явищ [254, с. 52].

Попри все сказане, кодифікація все ж таки відбувається, спираючись на певні принципи. С. І. Виноградов зазначає, що «кодифікація повинна будуватися на таких принципах, які дозволили б їй бути максимально адекватною нормі, яка сформувалася чи лише формується. А для цього потрібно, як мінімум, щоб ці принципи відповідали сутнісним характеристикам об'єкта – мовної норми» [28, с. 53]. А оскільки найбільш важливою властивістю норми є внутрішня суперечливість, виражена в одночасній дії тенденції до стійкості й змінюваності, то й основними принципами кодифікації варто визнати розумний лінгвістичний консерватизм, з одного боку, і толерантність – з іншого. Лінгвіст формулює «золоте правило кодифікатора, як, втім, і будь-якої культурної людини»: «Погано відстати від норми, але ще гірше випередити її». Кодифікація повинна сприяти підтримці, за словами Л. В. Щерби, «нових, дозрілих норм там, де прояву їх заважає безглузда відсталість» [28, с. 53 – 54]. У той же час, на думку В. О. Іцковича, більшу небезпеку приховує не передчасна кодифікація того, що ще не стало нормою, не закріпилося в літературному вживанні – такі випадки зустрічаються рідко, а відмова визнати літературною нормою ті явища, які по суті вже стали нормою, небезпечна орієнтація на стару норму [91, с. 28].

Різні прояви норми по-різному відбиваються в кодифікації. Перший і основний розряд становлять однозначно кодифіковані явища. Це, головним чином, норми, що визначаються системою мови. Тут немає варіантів, немає коливань, вони обов'язкові для всіх носіїв мови, відхилення від них означає, що людина не володіє цією мовною системою. Другий розряд поєднує варіантні явища, тобто випадки, коли в межах норми існують два засоби вираження того самого змісту. У названому колі явищ кодифікація відіграє дуже важливу роль, регулюючи вживання тих або інших явищ у писемному мовленні, у формах масової комунікації й таким шляхом впливаючи також на некодифіковані сфери

літературної мови. Третій розряд становлять утворення, які використовуються дуже рідко або взагалі не зустрічаються в повсякденному вживанні. У цих випадках, як і в попередньому розряді, можна зустрітися з «варіантами», з розбіжностями в рекомендаціях. Але, якщо варіанти кодифікації, відзначені раніше, відбивають наявні в літературному вживанні варіанти норми, то в останньому випадку розбіжності в рекомендаціях пояснюються неможливістю орієнтації кодифікаторів на вживання. Нарешті, особливою сферою є правопис, де норма й кодифікація тотожні, де нормою є те, що кодифіковано [91, с. 26 – 27].

Таким чином, кодифікація є результатом наукового пізнання закономірностей вияву норми на певному етапі розвитку мови. Літературна норма та її розвиток регулюється кодифікацією, нею зумовлена й перебуває під її перманентним впливом. Кодифікація забезпечує більшу стійкість норми, запобігає напівстихійним і начебто неконтрольованим нею змінам. Проте для успішної кодифікації необхідна цілісна концепція, яка ґрунтувалася б на глибокому осмисленні сучасних процесів і тенденцій, що відбуваються в літературній мові, спиралася на чітке уявлення перспектив мовного поступу. Лише за таких умов вона виконає свої функції в повному обсязі.

Висновки до розділу I

Проблеми нормативності тривалий час перебувають у полі зору лінгвістів, проте достатньої розробленості вони так і не набули. До сьогодні погляди мовознавців на норму відзначаються суперечливістю та неоднотайністю, що, у свою чергу, зумовлює відмінності як у наукових дефініціях зазначеного поняття, так і у питаннях виділення її ознак та критеріїв, створення класифікацій, з'ясування змісту, відношення мовної норми до мовної системи, можливостей і меж її варіативності тощо.

Різні підходи до проблеми нормативності (чи з погляду загальної теорії мови, чи з погляду теорії культури мови, чи з практичних міркувань мовної

культури й т. ін.) призвели до того, що в поняття «норма» часто вкладають неоднаковий зміст. Одні лінгвісти називають нормою загальноприйняте та закріплене в мові вживання, інші – історично прийнятий у певному мовному колективі вибір одного з функціональних варіантів мовного знака; уживання, рекомендоване граматикою, словником, довідником та підкріплене авторитетом відомої особистості; певну сукупність засобів, регулярно вживаних мовним колективом; реалізацію мовної системи; історично сформований стандарт, вироблений літературною традицією; результат цілеспрямованої кодифікації мови тощо. Таким чином, почавши усвідомлюватися як важлива загальна властивість мови, як суттєвий атрибут її системи, поняття норми поступово почало трансформуватися в спеціальне лінгвістичне поняття, з властивими йому ознаками, характеристиками, функціями.

Дослідження специфіки норм літературної мови неможливе без виділення найбільш загальних, універсальних ознак мовної норми. Поряд із різноаспектними підходами до осмислення й визначення сутності норми мовознавці одностайно наголошують, що вона є складним й діалектично суперечливим явищем, яке характеризується, з одного боку, стабільністю та стійкістю, а з іншого – варіативністю й історичною рухливістю. Будучи об'єктивною категорією, норма зумовлена внутрішніми законами розвитку мови, але водночас відбиває мовні смаки, переваги культурної еліти певного історичного періоду. Тому лінгвісти різних часових зрізів та країн як ознаки норми називають консервативність, соціальну зумовленість, історичність, соціальність, системність, стабільність, сталість, обов'язковість, варіативність, відповідність системі мови тощо.

Не менш гострою й актуальною є проблема критеріїв нормативності. Крім того, що лінгвісти по-різному трактують основні параметри, за якими доцільно виділяти норми (як-от: культурно-історичний, традиційний, загальноприйнятості, статистичний, загальнообов'язковості, критерій зручності, функціонально-стилістичної доцільності тощо), в деяких випадках вони навіть дискутують один з одним (наприклад, С. І. Ожегов,

Є. Ф. Петрищева, Ш. Баллі заперечували критерій авторитетності, запропонований Ф. П. Філінім, Є. С. Істріною). Водночас три критерії – відповідності системі мови, вживаності та авторитетності – зазначаються переважною більшістю мовознавців, а М. М. Пилинський, Л. К. Граудіна, В. Дорошевський та В. Ценьковський подали найбільш широкий та повний, на наш погляд, перелік параметрів, за якими мовне явище слід відносити до норми.

Зазначена суперечливість і складність визначення дефініцій та ознак норми, критеріїв її виділення зумовлює існування різних класифікацій норм – залежно від параметру, який кладеться в основу поділу. Так, переважна більшість дослідників говорить про розрізнення норм за кількома принципами: за можливістю/ неможливістю варіативності; за реалізованістю норми; за належністю до мовних рівнів; за віднесеністю до мови (її системи чи структури) чи мовлення; за комунікативною спрямованістю тощо. Також нерідко через взаємопов'язаність та взаємозалежність деяких ознак і властивостей норм (як-от, належність норми до певного мовного рівня; ступінь обов'язковості / факультативності тощо) зазначені типології накладаються одна на одну, поєднуючи при цьому параметри класифікації, що призводить до докладнішого аналізу зазначеного явища.

Таким чином, дослідження теоретичних аспектів норми окреслило її лінгвістичну й соціально-історичну сутність, виділило головні ознаки та критерії виділення, основні класифікаційні типи та аспекти кодифікації. При цьому аналіз зазначених питань показав, що лінгвісти й досі не дійшли спільної думки щодо цілого ряду питань, пов'язаних із комплексним вивченням зазначеного поняття, а навпаки, їхні погляди часто не збігаються, а деколи й суперечать один одному. Однак остаточне вирішення цих дискусійних аспектів є необхідним, оскільки це позитивно позначиться як на загальному характері нормативної діяльності, так і на конкретному підході до кодифікації окремих мовних фактів.

РОЗДІЛ II

І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ – НОРМАЛІЗАТОР УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

2.1. Специфіка орфоепічних норм у лінгвістичному висвітленні та художньому баченні І. С. Нечуєм-Левицьким

І. С. Нечуй-Левицький, розуміючи необхідність формування літературної мови, активно розробляв орфоепічні та лексичні, морфологічні та синтаксичні, орфографічні та пунктуаційні норми. Певну увагу він приділяв і орфоепічним нормам, деякі з яких теоретично описав у першій частині «Граматики» – «Етимології», а деякі – практично застосував у своїх творах.

У параграфах «Граматики», присвячених фонетичним особливостям, І. С. Нечуй-Левицький розглядає фонетичний склад мови, подає характеристику «повнозвучних» і «півзвучних» звуків, аналізує їх вимову, зупиняється на питанні чергування приголосних, милозвучності, таким чином висловлюючи своє лінгвістичне бачення орфоепічних норм української мови. Практичне ж їх застосування знаходимо в публіцистичних статтях та художніх творах письменника.

У графічній системі української мови І. С. Нечуй-Левицький виділяв 32 букви, усунувши з абетки ті, що були характерні для алфавітів його попередників (І. П. Котляревського, О. Павловського, П. О. Куліша, М. О. Максимовича тощо). Це стосується давніх звуків [ѣ], [ѣ] та [Ѣ]. Перші два з них письменник узагалі не визнавав характерними для української мови, а на місці [Ѣ] він уживав унормовану в сучасній українській літературній мові літеру *i*: *Що в світі всім найлютіше, наймиліше?* [Н.-Лев. 1913, с. 159]. Також звук [i] використовувався І. С. Нечуєм-Левицьким на місці давніх [o] та [e]: *Граб єсть дерево, залізо – це метал, а сіль – це мінерал* [Н.-Лев. 1913, с. 156]. У художніх творах письменник також послідовно застосовував розроблені

норми, що видно з його рукописів: *Бідне мале дівча з переляку тільки очі витріщило* [Отр., с. 3].

Не відводив І. С. Нечуй-Левицький окремого місця в графічній системі української мови літері *ї*. На думку письменника, ця буква є зайвою, непотрібною для української мови, тому він пропонує вживати замість неї звичайне *і* (у середині та кінці слів) або *йі* (на їх початку). Це послідовно втілюється в публіцистичних (*Мова в йїі, як і в інших білоруських журнальчиках, чиста, народня, центральна* [Н.-Лев. 1912, с. 61]; *С показаної причини «Родная Ніва» має теперички 3,000 пренумерантів...* [Н.-Лев. 1912, с. 61]; *... вони, тулячи такі слівця в своїх статтях, одбивають читальників і через це дуже шкодять українським газетам* [Н.-Лев. 1912, с. 62]) та художніх (*Люде вештались усі кругом неї, щоб набити йїй не вгаваючу пельку* [Отр., с. 5]; *Деякі серби й болгари, а найбільш недавно приїхавші, мали на собі дуже гарний національний убір...* [ЧХ, с. 68]; *Ми цілу ніч носили Ореста на руках та поїли горілкою* [На Кожум., с. 33]) текстах.

Система вокалізму І. С. Нечуя-Левицького не відрізняється від системи голосних сучасної української мови. Наприклад, церковнослов'янські звуки [и] та [ы] письменник передавав одним звуком [u]: *Правда, стиль в усіх сутрудовників цієї газетки гарний, легкий, плавкий, сливе скрізь однаковий* [Н.-Лев. 1912, с. 90]. В автографах художніх творів письменника виявлені, крім вказаних, випадки вживання початкового звука [u]: *Часом десь ревів віл, часом иржав кінь* [Військові штукарі, с. 4]; *Не зовсім такого мужа, який був молодий Радюк, вона часто уявляла собі в своїй дівочій кімнаці, и навіть в институті* [ЧХ, с. 97] або *ё* замість *йо/ьо*: *...витурае слёзи* [На Кожум., с. 99].

Послідовно І. С. Нечуй-Левицький використовує *йо* та *ьо*: *... Грушевський додає ще й чимало слів з сьогочасної великоруської мови без усякої потреби...* [Н.-Лев. 1912, с. 21]; *Тим-то його мова найбільше скидається на чуднувату давню мову...* [Н.-Лев. 1912, с. 21].

До фонетичної системи української мови І. С. Нечуй-Левицький відносить також йотований звук [e], який графічно передається буквою *є*: *... увесь наш*

народ не читатиме, як вже й не читає й тепер ... [Н.-Лев. 1912, с. 10]. Проте інколи замість нормативної *є* письменник уживає *е*: як у публіцистиці (*Усе це написано не педагогічно та ще й зумисне, с тенденцією* [Н.-Лев. 1912, с. 38]; *Сам же проф. Грушевський не тикає цих точок над е в своїх великоруських писаннях, зберігаючи його для українців...* [Н.-Лев. 1912, с. 8]), так і в художніх текстах (*Ярмарок ще тільки стає* [Отр., с. 3]; *Евфросина таки мене не дуже любить...* [На Кожум., с. 10]; *Міні отой болгарище порвав плаття, й знаеш де?* [ЧХ, с. 65]; *Вона вміла вже одрізняти в своєму серці любов* [ЧХ, с. 97]).

У системі консонантизму І. С. Нечуя-Левицького спостерігаються такі особливості.

Письменник виділяв у своїй «азбуці» 21 «півзвучну» букву, зокрема й літеру *г*. Він зазначає, що «буква *г* з цяткою зверху вимовляється, як *кг*, як от в словах: *дзиґа* (*дзикґа*), *ґава* (*кґава*), *ґалаґан* (*кґалакґан*)» [Н.-Лев. 1913, с. 6].

Дещо обмежені І. С. Нечуєм-Левицьким позиції вживання звука [й]: «ставляють йіі на кінці слів...або перед буквами *о* та *і*, щоб вимовлять *о*, *і*, як *йо*, або як *йі*» [Н.-Лев. 1913, с. 6]. Наприклад: *Холодний вітер проймає ніби наскрізь* [Н.-Лев. 1913, с. 154]; *Йіде якась біда на біді* [Н.-Лев. 1913, с. 156]; *...йому й кінця ніде нема* [Н.-Лев. 1913, с. 158]; *...йім здалося, ніби вони перелетіли в якийсь далекий край* [На Кожум., с. 68].

Африката [дж] у публіцистиці І. С. Нечуя-Левицького вживається лише в іменниках та дієприкметниках – *відроджене*, *виряджений*, *джумига*, *перводжерело* тощо [Н.-Лев. 1912]; у дієслівних формах на її місці письменник використовує [ж]: *Галичанам я ражу похопиться з виправкою своєї мови...* [Н.-Лев. 1912, с. 49]. Щодо звукосполучення [дз], то воно використовується письменником лише в двох словах – *дзеркало* та *дзвінкі*: *Найбільше зганжував свої гарні, дзвінкі, хоч часом надто риторичні вірші д. Чупринка ...*[Н.-Лев. 1912, с. 80]; *...мову, це истинно криве дзеркало, вже оцінував хтось в 8 номері ...* [Н.-Лев. 1912, с. 91].

Аналізуючи звуковий склад мови, І. С. Нечуй-Левицький указує на те, що *ь* «не назначує ніякого звука» й вживається для позначення м'якості

приголосних: *тільки, недоброхіть, поцяцькована* тощо [Н.-Лев. 1912, с. 5]. Проте позиції, в яких повинен вживатися зазначений знак, різняться від сучасних. Наприклад, І. С. Нечуй-Левицький вважає нормативним твердість приголосного звука [л] у позиції перед наступним приголосним: *спільник, більше, здебільшого* тощо. Натомість пом'якшуються звуки [в], [з], [ц], [с] у позиції перед приголосними, після яких іде [і], що походить від [Ѣ]: *звѣр, свѣт, цѣвях* [Н.-Лев. 1913, с. 30].

Переважно м'яким є в І. С. Нечуя-Левицького звук [р]: «...буква *р* на Україні перед мякими повнозвучними буквами мякішає сливе так, як і буква *н*, або *в, з, с, ц*» [Н.-Лев. 1913, с. 30]. Ця м'якість також можлива в множині іменників із основою на *-р*: *докторі, професорі, редакторі* [Н.-Лев. 1913, с. 20]. Може пом'якшувати звук [р] також *ь*, який повинен ставиться, за твердженням І. С. Нечуя-Левицького, на кінці слів перед *я*, тобто на місці сучасного апострофа: *подвірья, пирья, вірья* тощо [Н.-Лев. 1913, с. 30]. Більш докладно проаналізуємо вказані міркування письменника в параграфі, присвяченому орфографічним нормам.

Окреме місце в своїй «Граматиці» І. С. Нечуй-Левицький відводить правилам вимови церковнослов'янських слів. У розділі «Зміна звуків у склоніннях і спряжіннях» він зазначає, що при цьому «треба мати на увазі правило чи закон повнозвучности» [Н.-Лев. 1913, с. 144]. Так, буква *а* у церковнослов'янських словах «ростягуються для доброзвучности на двоє *о*» [Н.-Лев. 1913, с. 144–145]. Це ж стосується й деяких українських слів, у яких цей звук стоїть після двох неповнозвучних [л] та [р]. Як приклад автор наводить такі слова: *врата – ворота, длань – долоня, млака – молоко, кладязь – колодязь* тощо [Н.-Лев. 1913, с. 145].

Принципом «доброзвучности» письменник керується й при вимові в аналогічних позиціях звука [е], який переходить або в два [е], або в два [о]: *брег – берег, древо – дерево, влещи – волокти* [Н.-Лев. 1913, с. 145].

У звук [о] змінюється також [Ѣ] у церковнослов'янських словах після [л]: *плѣнь – полон, плѣнникъ – полоняник* [Н.-Лев. 1913, с. 145].

Вимова іншомовних слів теж має свої особливості. Так, І. С. Нечуй-Левицький установлює тут такі правила. Слова жіночого роду на зразок *нація*, *поезія* вимовляються із закінченням *-ія*. У корені слів «неможна вживать скрізь без вилучки в словах букву *i*, а треба змінити на *и*... а коли трапляється ... двоє *i*, то одно з їх dokonешно треба змінити на *и*: *політика*, *принціп*, *діететика*, *традиція*, *колонізація*» [Н.-Лев. 1913, с. 26 – 27].

Поряд із аналізом важливих теоретичних проблем у різних розділах своєї «Граматики» І. С. Нечуй-Левицький подає відомості про основні чергування, які можливі в системі вокалізму чи консонантизму української мови. Так, він неодноразово звертає увагу читачів на чергування звуків [o] та [e] з [i], при цьому докладно коментуючи його. Наприклад, письменник пише, що існують слова, в яких згадане чергування пояснюється етимологією: «ті слова (здебільшого односкладні), в котрих буква *i* вийшла з букви *o*, в усіх падіжах мають букву *o*: *рік* – *року*, *кінь* – *коня*...» [Н.-Лев. 1913, с. 21]). Це чергування можливе й у буквосполученні *ість* – *ост* у іменниках усіх відмінків, окрім орудного та знахідного. Відбувається воно в аналогічній до попередньої позиції, тобто також зумовлене походженням: *радість* – *радости*, *штучність* – *штучности* [Н.-Лев. 1913, с. 26]. Поряд з цим письменник зазначає: «Але як слова з закінченням на *ість* мають букву *i*, котра вийшла з букви *e*, або з якоїсь іншої, то в усіх падіжах обох чисел буква *i* не змінюється: *творчість* (творчество)... а не... *творчости*, що здається чудернацьким і дуже неприємно вражає чуття, бо не відповідає вдачі народньої мови» [Н.-Лев. 1913, с. 26]. Можливе зазначене чергування й у родовому відмінку іменників у множині (*коса* – *кіс*, *сльоза* – *сліз*). Проте воно відбувається не завжди: виняток становлять слова, в яких «в останньому складі трапляються шиплячі букви: *рожі* – *рож*, *ноші* – *нош*» [Н.-Лев. 1913, с. 26].

При аналізі морфологічних форм І. С. Нечуй-Левицький зупиняється й на притаманному їм чергуванні [e] з [i]. Письменник зазначає, що цей вид чергування може відбуватися в географічних назвах (*Канів* – *Канева*, *Стеблів* – *Стеблева*, але *Київ* – *Київа* [Н.-Лев. 1913, с. 21]); у числівниках: *шість* –

шести, сім – семи [Н.-Лев. 1913, с. 49 – 50]; дієсловах (*нести – ніс, берегти – беріг, брела – брів, плести – плів*) [Н.-Лев. 1913, с. 87].

Метою «полегкості в вимові й легкозвучності» автор пояснює появу вставних звуків [o], [e] в родовому відмінку множини деяких слів: *дірка – дірок, нитка – ниток* [Н.-Лев. 1913, с. 25], *вікно – вікон, рядно – ряден* [Н.-Лев. 1913, с. 31]. Звертається увага письменника й на чергування [o], [e] з нулем звука: *кружок – кружка, місток – містка* [Н.-Лев. 1913, с. 21].

Цілий параграф «Граматики» – «Зміна півзвучних букв» – присвячений опису чергувань у системі консонантизму. І. С. Нечуй-Левицький перераховує всі можливі, на його думку, зміни приголосних при словотворенні та словозміні: *г-к-х//ж-ч-ш//з-ц-с; ст//щ, ст//ц, чс//ц, ш//с, ч,к,ц//ш, с//д, с//д,т,в, к,т//ч, х//ш, т//ч, ст//щ, з,д//ж,дж, с//ш* [Н.-Лев. 1913, с. 147 –148]. Як бачимо, переважно ці погляди письменника щодо нормативності не відрізняються від сучасних нормативних. Лише деякі з названих автором чергувань, зокрема *ст//ц, чс//ц, ч//ш, с//в*, у сучасній українській літературній мові не виділяються.

Крім чергувань, І. С. Нечуй-Левицький аналізує й такі фонетичні зміни, як спрощення, подовження та асиміляція.

Спрощення письменник пояснює принципом «легкозвучності», і можливе воно, на його думку, лише в групах приголосних *рнц – нц* (*чернець – ченця*) [Н.-Лев. 1913, с. 22] і *стн – сн* у прикметниках (*піст – пісний, власть – власний*) [Н.-Лев. 1913, с. 46].

Також І. С. Нечуй-Левицький визначає позиції, в яких відбувається подовження. Автор зазначає, що «коли ймення предметні закінчуються на *я* з буквою *н* перед ним, то буква *н* подвоюється, і обоє *н* вимовляються м'яко... *читання, дивування*» [Н.-Лев. 1913, с. 30]. Аналогічно подовжуються приголосні звуки в іменниках жіночого роду сучасної третьої відміни в орудному відмінку, крім тих слів, що закінчуються на *т*: *сіллю, міддю, пошестю* [Н.-Лев. 1913, с. 27].

Асиміляція можлива, за І. С. Нечуєм-Левицьким, лише в дієсловах 2 особи однини (*сподівається, чепурился, боїся*) і закріплена орфографічно [Н.-Лев. 1913, с. 75].

Розроблені як норми різноманітні чергування звуків та фонетичні зміни послідовно застосовуються І. С. Нечуєм-Левицьким при практичному використанні. У публіцистичних текстах нами виявлена переважна кількість визначених чергувань та всі випадки фонетичних змін. Те саме стосується й художнього втілення, за винятком асиміляції, що пояснюється редакторською корекцією творів письменника при друкуванні.

Також при практичному аналізі текстів І. С. Нечуя-Левицького зафіксовано ряд слів, фонетичний склад яких має певні особливості й відрізняється від сучасного: *галічанам, чепляє, пісьменстві, пісьменики, навить, помеж, инчих, инакше, збірали, прекметами, Гринченко, зберегаючи, найменча, натомісьць, и це, и не ймуть, замісьць* тощо [Н.-Лев. 1912].

Нормам наголошування слів І. С. Нечуй-Левицький спеціальної уваги не приділяв. Лише в поодиноких випадках при розгляді морфологічних норм він побіжно аналізує правильний наголос. Так, описуючи іменник, письменник зазначає, що «Слова твердого склоніння, котрі закінчуються на букву *p*, у множест. числі мають мяку букву *i* (а не *u*) з наголоском, як у мякому склонінні: *докторі́, профессорі́* ... Але такі слова, як *повода́тарі, плуга́тарі* й інші, де трапляється двоє *a* поспіль, мають наголосок не на останньому складі, а на першому од початку *a*, хоч би вони були й чужомовні, як от, приміром: *оранда́тарі...*» [Н.-Лев. 1913, с. 20].

Подаючи відмінкові форми для родового відмінка множини окремих іменників, І. С. Нечуй-Левицький звертає увагу, що ці словоформи збігаються з називним відмінком, але «змінюють наголосок»: *чо́біт – дві пари чобі́т; ци́ган – багацько цига́н* [Н.-Лев. 1913, с. 21].

Норми наголошування займенників і дієслів І. С. Нечуй-Левицький підпорядковує правилу, за яким займенники з прийменниками мають наголос на першому складі: *його́ – до його́, мене́ – до мене́* [Н.-Лев. 1913, с. 56], тоді як

дієслова «1 спряжіння, що мають в необзначенім способі закінчення *-ти ... 2 спряжіння, що мають закінчення *-ать*, і слово *жать* мають наголосок в 1 та 2 особості множ. числа на останньому складі в теперіш. і будущому часі: *несемо'*, *печемо'*, *кричимо'*...» [Н.-Лев. 1913, с. 86].*

Крім цього, І. С. Нечуй-Левицький вказує на правильний наголос в окремих словах, вживаючи їх. Наприклад: *комд'шник*, *дереви'н* [Н.-Лев. 1913, с. 11], *санки'* [Н.-Лев. 1913, с. 14], *кло'пону* [Н.-Лев. 1913, с. 17], *супря'жичі* [Н.-Лев. 1913, с. 68] тощо. Аналогічно письменник визначає наголос у термінах, що ним використовуються: *йм'єнний* [Н.-Лев. 1913, с. 14], *стосунко'ві* [Н.-Лев. 1913, с. 53], *стра'ждальний* [Н.-Лев. 1913, с. 63] і т.ін.

Указані норми належать до усних норм, тому дослідити практичне застосування їх І. С. Нечуєм-Левицьким неможливо.

Аналіз орфоепічних норм доречно завершити теоретичними роздумами І. С. Нечуя-Левицького щодо евфонії. Письменник визначає три засоби досягнення милозвучності. По-перше, автор вважає, що «предлог *у* як стоїть після слова, що кінчається на повнозвучну букву, змінюється на *в*, і навіть спочатку слів, як він буває приставкою: *був у хаті, увійшла в хату*» [Н.-Лев. 1913, с. 109]. Це ж правило поширюється на сполучник *і*: «Союз *і* змінюється на *й* для полегкості в мові тільки тоді, як він трапляється після слів с кінцем на повнозвучну букву: *вона й він...він і вона*» [Н.-Лев. 1913, с. 123]. Третім засобом є прийменники *зі* та *ді* «як приставчані... перед приголосними звуками або перед [й]: *місяць зійшов, дістав с почти лист і часом ще й с приростком і після півзучних: ... місяць ізійшов* [Н.-Лев. 1913, с. 118]. Проте в практичному використанні письменник використовує значно ширший діапазон засобів досягнення евфонії. Цій проблемі присвячено наступний підрозділ нашого дослідження.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що частина запропонованих письменником орфоепічних норм перейшла до сучасної української мови без змін. Такими є погляди на фонетичний склад приголосних звуків, вимову церковнослов'янських слів, милозвучність, фонетичні зміни тощо. Міркування

автора про наявність звука [r], про голосний [i] на місці давніх [Ѣ], [o] та [e], про вживання голосних [u] та ε, про подовження в іменниках були прогресивними для того часу та є нормативними й сьогодні. Дещо відрізняються від сучасних запропоновані автором правила вимови літери r та іншомовних слів, вживання [j] та африкатів; розширені зараз відомості про спрощення та асиміляцію. Натомість думки письменника про літеру i, про правила вживання ь та постійну м'якість [p] виявилися, як показав час, неприйнятними для сучасної української мови. Усе сказане стосується й практичного втілення орфоепічних норм, переважна більшість яких послідовно застосовувалася письменником у його публіцистичних статтях та художніх творах. Таким чином, незважаючи на певну розбіжність у поглядах І. С. Нечуя-Левицького з сучасними, все ж таки його розроблення та практичне втілення орфоепічних норм відіграли чималу роль у процесі їх усталення.

2.2. Милозвучність української мови в художньому втіленні І. С. Нечуя-Левицького

Характерною особливістю української мови є її милозвучність. «Те, що українська мова відзначається особливою милозвучністю, відомо здавна, і, здається, ніхто не сумнівається в цьому тепер...», – зазначає Н. І. Тоцька [306, с. 29]. У словниках і наукових працях милозвучність, що ототожнюється з евфонією, має, по суті, два термінологічні визначення. По-перше, вона визначається як «добре, приємне, з погляду фонетичних і лексико-стилістичних норм певної мови, звучання окремих мовних елементів – звукосполучень, слів і словосполучень», у той же час милозвучність – це звукові засоби «підсилення виразності мови художнього твору внаслідок досягнення гармонійного добору звуків у тексті. Цій меті служать звукові повтори різних видів, алітерації, асонанси, ритмічність мови, а також уникнення важких для вимови чи неприємних для слуху сполучень звуків у фразі» [39, с. 127 – 128]. Помітно, що перше тлумачення милозвучності стосується мови в цілому й увага

закцентована на тому, як сприймається її звучання: позитивно-негативно, як приємне-неприємне, й передбачає порівняння спостережуваної мови з іншою чи іншими. Друге тлумачення характеризує милозвучність як стилістичний прийом, побудований на використанні звукових засобів у конкретному художньому творі певної мови. Вони прив'язані до його змісту, покликані увиразнити його. Крім того, милозвучність у першому розумінні регулюється орфоепічними нормами як неодмінною ознакою української літературної мови, у другому значенні – зумовлюється бажанням і потребою автора увиразнити текст твору. Отже, безперечно, важливим є дослідження зазначеного явища як в аспекті літературної норми, так і в плані вивчення мови творів окремих письменників. А як зазначає Ю. Л. Мосенкіс, проблеми милозвучності передусім слід вивчати в мові Т. Г. Шевченка та І. С. Нечуя-Левицького, оскільки в них ці явища виявились особливо яскраво [181, с. 135].

Спільною для багатьох дослідників є думка про те, що головним чинником милозвучності української мови є закон урівноваження кількості голосних і приголосних звуків у мовленнєвому потоці [30; 88; 101; 126; 176; 181; 196; 252; 262; 274; 303; 306; 322]. Це врівноваження голосних і приголосних досягається завдяки наявності паралельних форм. Так, В. І. Самійленко зазначав: «паралельні форми ... власне дають змогу рівноважити вокалізм із консонантизмом і надають живій українській мові звучності і плавності» [274, с. 5]. Аналогічно Л. В. Мовчун, визначивши евфонію як гармонійний добір звуків (гармонійний розподіл голосних і приголосних звуків у мовному потоці); уникання в мові нехарактерних для неї звукових сполучень, підкреслює: «справді, українська мова одна з небагатьох, яка в процесі історичного розвитку виробила велику кількість фонетичних варіантів слів – тотожних за своїм лексичним значенням і за будовою, які, проте, різняться одним чи кількома звуками» [176, с. 23]. Така паралельність форм (чи фонетичні варіанти) виражається у варіативності «префіксів-прийменників» *в / у, і / й, з / із / зі / зо, до / д, під / піді, над / наді, перед / переді, від / віді / од / оді, о / об, також діалектн. к / ік / ку, коби / коб* тощо, чергуванні *і / й, у / в* (що належать

до кореня) на початку складу, який збігається з початком слова, чергуванні *і / ї, у / в* на межі префікса й кореня, варіюванні зворотної частки (постфікса) *ся / сь*, часток *же / ж, б / би, лише / лиш, хоча / хоч*, наявності чи відсутності протетичного приголосного, варіюванні дієслівних, прикметникових форм, а також займенникових та числівникових прикметникового оформлення, варіюванні прислівникових форм *знов / знову, позад / позаду, поперед / попереду, відтіля / відтіль*, вставних *і, о, е* в сполученні приголосних; приставному *і* в словах зі складними звукосполученнями [181, с. 48].

Неврахування законів милозвучності в мовленні є порушенням норми, оскільки, як зазначає Л. В. Мовчун, уживання доречних паралельних форм регулюється правописними рекомендаціями, через що «варіанти слів слід розглядати не просто як засіб естетизації мови, а і як норму, якої ми повинні дотримуватися» [176, с. 25].

Розглянемо, як використовує варіанти форм у мовній тканині своїх творів І. С. Нечуй-Левицький. З усіх зазначених вище засобів милозвучності для письменника характерні паралельні форми «префіксів-прийменників», чергування *і / ї, у / в* у складі слова, варіювання часток, поява чи зникнення протетичних звуків, варіювання морфологічних форм.

У вживанні **паралельних форм «префіксів-прийменників»** *у / в* та *і / ї* у І. С. Нечуя-Левицького немає послідовності: в одній і тій самій позиції письменник може як уживати нормативний звук, так і замінювати його варіантом. Так, у переважній більшості після кінцевого голосного звука перед приголосним письменник у наступному слові вживає прийменник *в* або сполучник *й*: *Дяки тоді не застоювали черги в пекарнях або в ганках у священників* [Н.-Лев. 1986, с. 304]; *Стояла година, ще й до того був будень, – а в дворі й за двором в священника стовпилась сила народу...* [Н.-Лев. 1986, с. 280]. Інколи зустрічається порушення цього принципу, коли в зазначеній позиції вживається варіативний сполучник *і*: *Усі люди, що стояли в дворі і за двором, почали хреститись та кланялись до церкви...* [Н.-Лев. 1986, с. 281]; *...в дворі і на причілку стало тихо-тихо, аж мертво...* [Н.-Лев. 1986, с. 281].

Нормативним із сучасного погляду є вживання І. С. Нечуєм-Левицьким звука [в] перед наступним голосним: *От ви вчитесь там в академії все по-латинському, все пишете вірші, а чи вчать пак вас там співати на гласи ...* [Н.-Лев. 1986, с. 296]. Звук [й] у такій позиції письменником не вживається: в цих випадках він використовує його варіант – [і]: *Діти повлазили на тин і обсіли його, неначе горобці* [Н.-Лев. 1986, с. 280].

Для створення милозвучності в позиції між двома голосними повинні вживатися звуки [в] чи [й], а в оточенні двох приголосних – відповідно [у] та [і] [310, с. 14 – 15]. І. С. Нечуй-Левицький дотримується цього правила частково – лише у вживанні прийменника у: *Які ж у його губи?* [Н.-Лев. 1986, с. 287]; *Мати покликала сина вечеряти, а син не схотів їсти й вже пізно увійшов у хату й впав на постіль* [Н.-Лев. 1986, с. 303]. Прийменник в використовується автором не лише в зазначеній позиції, а в багатьох випадках і на місці у: *Ні, я тільки скінчив філософію, але більше не поїду до Києва в академію, – сказав Балабуха* [Н.-Лев. 1986, с. 315]; *... білі чисті хати скрізь білили в садках, ніби чиясь вередлива рука, граючись, розкидала їх в поетичному безладді по горбах та долинах* [Н.-Лев. 1986, с. 280]. Аналогічним є й уживання письменником сполучників і та й, хоча ненормативне їх використання зустрічається зрідка: *Матушка випила півчарки й налила Балабусі; Балабуха вихилив чарку до дна й укинув у рот одразу півпирога* [Н.-Лев. 1986, с. 291]; *А от вийдуть сороковини, то й щастя, боже, Харитонові й одружитись, і висвятитись* [Н.-Лев. 1986, с. 283]; *Над дверима в світлицю, між одвірком і стелею була щілина на всю довжину дверей* [Н.-Лев. 1986, с. 305]; *Титар пішов в покої і оповістив священникам і самому Харитонові, що парафіяни обібрали його на парафію* [Н.-Лев. 1986, с. 282]; *Онися злякалась й зблідла, ніби пополотніла* [Н.-Лев. 1986, с. 309].

Часто розглянуті правила порушуються І. С. Нечуєм-Левицьким через збіг двох звуків [в] – прийменника та звука, який входить до складу попереднього чи наступного слова: *І пригорки, й довгі долини, й зелені левади в вербах понад ставком – усе зеленіло й лисніло на веселому сонці...* [Н.-Лев. 1986, с. 280]; *Які я*

образи поставив в церкві! [Н.-Лев. 1986, с. 297]. Проте в деяких випадках у цій позиції письменник для усунення такого збігу вживає голосний варіант вказаного прийменника: ... *я достав у однієї знайомої міщанки червоні чоботи* ... [Н.-Лев. 1986, с. 316]; *Панотець Терлецький вклав у копи дві тарілки* ... [Н.-Лев. 1986, с. 324].

Нормативним для сучасної української літературної мови є вживання на початку речень прийменника у перед наступним приголосним звуком [310, с. 14]. Цього принципу дотримується й І. С. Нечуй-Левицький: *У кого ж то були такі стріли?* [Н.-Лев. 1986, с. 293]; *У вас у Києві такого нема* [Н.-Лев. 1986, с. 298], хоча частотнішим є вживання в цій позиції прийменника в: *В хаті на часину стало тихо* [Н.-Лев. 1986, с. 291]; *В Моссаковського затрусилась нога* [Н.-Лев. 1986, с. 307].

Також для ідіостилю І. С. Нечуя-Левицького характерне варіювання прийменника-префікса з / зо / зі. Найуживанішим прийменником є з. Він використовується автором у позиції перед приголосним після голосного (*Прокопович вийшов до його з кімнати* [Н.-Лев. 1986, с. 314]), а також замість унормованих милозвучністю із чи зі: *Зістався в сумних покоях сам Харитін з своїми думами та мріями...* [Н.-Лев. 1986, с. 285]; *Коло самої греблі проти млина на пригорку стояла стара дубова церква з п'ятьма банями, а коло неї... присадкувата, широка дзвіниця з стовпчиками навкруги* [Н.-Лев. 1986, с. 280]; *Чотири сини небіжчика отця Петра – два священики, один диякон і один дяк – з здоровими пляшками в руках ходили поміж столами і підряд частували усіх* [Н.-Лев. 1986, с. 281]. Зрідка при займеннику мною письменник використовує форму зо: *Тільки раз сталася зо мною на сцені трохи смішна пригода...* [Н.-Лев. 1986, с. 316]; *Що це зо мною? – подумала Онися* [Н.-Лев. 1986, с. 308].

Префікси з та зі І. С. Нечуй-Левицький вживає в узвичаєних сучасною українською літературною мовою позиціях [310, с. 16]: *Надивившись всмак, вона тихесенько, як кішка, злізла з стільця* [Н.-Лев. 1986, с. 305]; *Він мене за чуба та як почав вихрити то направо, то наліво – трохи голови не зірвав з шиї* [Н.-Лев. 1986, с. 316]. Також поряд із префіксом зі автор використовує варіант

зо: Громада вже налагодилась посилати до владики прошення, щоб Харитін зостався священиком на батьківському місці [Н.-Лев. 1986, с. 311]; Прийшла баба й узяла полумисок, на котрому ще зосталась одна перепеличка [Н.-Лев. 1986, с. 323].

Зустрічається в І. С. Нечуя-Левицького варіювання префіксів *під / піді, об / обі, од / оді* (єдиноможливий для письменника варіант сучасного префікса *від*): *А в той час титар, сивий, аж білий, з довгими вусами, трічі навхрест підійняв вгору здоровий полив'яний червоний жбан сити...* [Н.-Лев. 1986, с. 281]; *Старий батюшка наприкінці парастаса підняв голос і голосніше покликнув «вічну пам'ять» небіжчикові* [Н.-Лев. 1986, с. 281]; *Онися одійшла й сіла на стільці* [Н.-Лев. 1986, с. 310]; *... гість ледве вставляв слівце, ледве одслоняв свої тихі сині очі* [Н.-Лев. 1986, с. 306]; *Я дячихою не буду, – ще тихіше обізвалась Онися* [Н.-Лев. 1986, с. 305]; *... другі обзивались за третього сина – диякона...* [Н.-Лев. 1986, с. 282].

Таким чином, можемо стверджувати, що в І. С. Нечуя-Левицького широко використовується варіювання «префіксів-прийменників» *в / у, і / й, з / зі / зо, під / піді, од / оді, о / об* як засобів досягнення милозвучності, хоча в деяких випадках авторське вживання суперечить сучасним нормам.

Аналіз чергування *і / й, у / в* у складі слова засвідчив, що в більшості випадків І. С. Нечуй-Левицький дотримується закону милозвучності, вживаючи після приголосних варіант слова з *у* або *і*, а після голосного – з *в* чи *й*: *Коло самісінького порога довгими рядками посідали за обід старці та старчихи сливе з усіх ближчих сіл* [Н.-Лев. 1986, с. 281]; *Місця для всіх не ставало: одні рядки, пообідавши, вставляли, другі сідали натомість* [Н.-Лев. 1986, с. 281]; *... йому чогось захотілось утекти у ту пасіку, де він почував себе багато вольнішим і сміливішим* [Н.-Лев. 1986, с. 315]. *На Онисю чогось напав такий страх, що вона кинулась бігти з кімнати і втекла в садок* [Н.-Лев. 1986, с. 310]; *... і впав на іконостас, на старинні різані квітками та виноградом рами* [Н.-Лев. 1986, с. 297]; *Він упав на подушку й заснув міцним сном* [Н.-Лев. 1986, с. 324].

Лише в деяких випадках автор порушує норму, створюючи збіг голосних чи приголосних звуків: *Священики встали з-за столів, а за ними разом повставали усі люди на всьому широкому дворі* [Н.-Лев. 1986, с. 281]; *Титар вийшов з свого круга, пройшов вздовж і впоперек по дворі поміж громадянами ...* [Н.-Лев. 1986, с. 282]; *Всю решту села забрав її брат, продав село одному багатому графові, а сам вмер* [Н.-Лев. 1986, с. 313].

Поширеним у І. С. Нечуя-Левицького є **варіювання часток**. Уживаючи частки *же/ж*, автор послідовно керувався принципом урівноваження голосних і приголосних звуків: *Вийдіть же, пане дяче, до громади!* – сказав титар, легенько кланяючись Харитонові [Н.-Лев. 1986, с. 282]; *Ой та й поганий же, та ще й вчить мене, – подумала Онися й почервоніла* [Н.-Лев. 1986, с. 292]; – *Панове громадо!* – спокійним, але твердим голосом промовив старий титар, *кругом котрого стовпились такі ж самі старі діди* [Н.-Лев. 1986, с. 282]; *Ой, що ж це мені верзеться в голові?* [Н.-Лев. 1986, с. 284].

Аналогічним є використання частки *б* у позиції між голосними та її варіанта *би* – між приголосними: *Чи не покликати б на поміч Горація?* [Н.-Лев. 1986, с. 292]; *Балабуха ще присилював би мене говорити по-латинській, а я й по-московській незугарна* [Н.-Лев. 1986, с. 308].

І. С. Нечуй-Левицький у вживанні часток *-ся / -сь* перевагу віддає варіантові на приголосний, лише зрідка ним використовується частка *-ся*, вживання якої відповідає принципам милозвучності (*Його голос розлягався по всьому подвір'ї* [Н.-Лев. 1986, с. 281]; *Харитін опам'ятався й схаменувсь* [Н.-Лев. 1986, с. 284]), тоді як *-сь* використовується переважно всупереч їм: *Широко розкинулось село Вільшаниця, недалеко од Росі, по зелених горбах та долинах* [Н.-Лев. 1986, с. 280]; *Тут обідало все село, обідали прохожі, проїжджачі; старці походились з усієї околиці...* [Н.-Лев. 1986, с. 281]. Як бачимо, при такому вживанні частки виникає збіг приголосних звуків, неприпустимий із точки зору евфонії. Однак слушною є думка І. Г. Чередниченка про те, що «дієслівні варіанти на *-ся, -сь* можуть бути використані при чергуванні в тексті слів з відкритими і закритими кінцевими

складами» [322, с. 211]. З урахуванням цієї думки вживання І. С. Нечуєм-Левицьким на місці *-ся* її варіанта є логічно вмотивованим і спрямованим на урізноманітнення звучання.

Рідко І. С. Нечуй-Левицький у своїх текстах використовує такий засіб милозвучності, як **поява чи зникнення протетичних звуків**. Письменник вважав, що в українській мові існують слова, які в залежності від їх місця у реченні можуть змінювати свій звуковий склад за допомогою протетичних звуків. Такими, наприклад, є слова *огонь*, *узкий*, до яких у позиції після голосного додається приставний *в* – *вогонь*, *вузький*: *Гляньте, який **о**гонь в пеклі* [Н.-Лев. 1986, с. 306]; *...коло полум'я Мойсей стояв на одній нозі в чоботі, а другу, босу, задер до купини, неначе грів її коло **во**гню...* [Н.-Лев. 1986, с. 306]; *На горах, на горбах, в узьких долинах була розкидана Хохітва* [Н.-Лев. 1986, с. 313]; *Сіни були схожі на кімнату з двома довгими **ву**зькими віконцями по одній шибці по обидва боки дверей* [Н.-Лев. 1986, с. 313].

Як бачимо, письменник послідовно використовував цей засіб для створення милозвучності, хоча він і не закріпився в сучасній українській літературній мові, оскільки з відповідної пари слів уживання лише одного з них є нормативним.

Варіювання морфологічних форм широко використовується І. С. Нечуєм-Левицьким, хоча в переважній більшості вони зумовлені художніми потребами, а не врахуванням закону милозвучності.

Варіювання дієслівних форм у І. С. Нечуя-Левицького охоплює форми наказового способу та інфінітива. Паралельні форми наказового способу на *-ім* /*-імо* письменник використовує без урахування принципів милозвучності: *Оце я будила, будила свого старого, та й не добудилась, – весело промовила матушка, – коли ваша ласка, випиймо по чарці та ходім до пасіки в садок, – може, гуртом розбудимо старого* [Н.-Лев. 1986, с. 294]; *От ходім, голубчику, я вам покажу!* [Н.-Лев. 1986, с. 297]; *З-поміж чотирьох цих настоятелів на парафію оберімо собі за священника найменшого покійникового сина Харитона* [Н.-Лев. 1986, с. 282].

Щодо інфінітивних форм *-ть / -ти*, то остання з них уживається письменником переважно в позиції перед приголосним звуком: *Їздили до тебе академісти, а тепер почали їздити дяки!* [Н.-Лев. 1986, с. 305]; *Дівчина осміхнулась, поцілувала його в руку, одійшла до стола й почала стирати порошок з стола та столиків* [Н.-Лев. 1986, с. 314]. Лише зрідка цей принцип порушується: *Вони вже неначе й забули за похорон і почали перебирати та пригадувати усіх знайомих паннів в околиці* [Н.-Лев. 1986, с. 283]; *Вона любила верховодити, а не коритись* [Н.-Лев. 1986, с. 291]. Паралельна їй форма *-ть*, навпаки, в більшості випадків уживається в невластивій їй позиції: *Серед верхньої губи було знать широку ямку, неначе хто вдавив її пальцем...* [Н.-Лев. 1986, с. 288]; *Оце думають їхать в Київ до владики з прошенням* [Н.-Лев. 1986, с. 305].

Зрідка використовує письменник паралельні форми прикметників, займенників та ад'єктивованих числівників: *Серед стіни з-за скла виглядав лик Христа в терновім вінці, а під ним було підписано: Ессе Ното!* [Н.-Лев. 1986, с. 314]; *Він вперше був в такім домі, де візантійська обстава вийшла з моди ...* [Н.-Лев. 1986, с. 315]; *На тім-таки тижні був в Богуславі ярмарок* [Н.-Лев. 1986, с. 304]; *Вона вся затрусилась, охолола й стояла на однім місці* [Н.-Лев. 1986, с. 309]; *В одному кутку висів під самою стелею здоровий образ Печерської богородиці, в другім кутку – Почаївської* [Н.-Лев. 1986, с. 288]. Як бачимо, таке вживання слів не відповідає принципам евфонії.

І. С. Нечуй-Левицький не використовує для створення евфонії варіювання прислівникових форм. Він уживає тільки прислівники *знов* та *позад*, що, в деяких випадках, шкодить його текстам з точки зору милозвучності: *Знов почали наливати та випивати по чарці* [Н.-Лев. 1986, с. 308]; *Балабуха ... знов обперся рукою об стіл і поклав ліву ногу на праву* [Н.-Лев. 1986, с. 292]; *Балабуха сидів на візку, неначе копиця сіна, в літній синій шинелі з таким довгим коміром, що він закривав його широку спину й теліпавсь позад візка...* [Н.-Лев. 1986, с. 287]; *... позад усіх поганяли грішників нагайками рогаті та хвостаті чорти* [Н.-Лев. 1986, с. 298].

Таким чином, можна стверджувати, що І. С. Нечуй-Левицький у своїй творчій практиці широко застосовував різноманітні засоби евфонії. При цьому він керувався тим, що одним із основних засобів створення милозвучності є сполучення та позиційне розташування фонем. Однак, як справедливо зазначає І. Г. Чередниченко, евфонічність української мови не становить її постійної та неодмінної природної якості; вона потребує належної фонетичної організації висловлювання, свідомого уникання немилозвучності в звукових комбінаціях; потрібна велика увага до створення евфонічної структури тексту. При створенні тексту автор повинен звертати увагу на ті випадки, коли утворюються фонемосполучення, що не імпонують евфонічним властивостям української мови, тобто збіг кількох голосних чи приголосних звуків. Проте евфонізація тексту не може бути самоціллю, правила милозвучності не слід застосовувати скрізь і беззастережно, не зважаючи на потребу доцільного добору лексичного складу й граматичних конструкцій, які мають першорядне значення для побудови висловлювання [322, с. 199 – 200]. Можуть обмежувати милозвучне варіювання звуків ритміка, логічний наголос, семантика, літературна традиція, уникання омонімії, походження слова, належність до наукової термінології тощо. Штучне запровадження послідовно витриманих правил евфонічного сполучення слів збіднює фоностилестичні якості мови, що виявляються в невичерпному багатстві її живої ритміки, в стилістичних різновидах висловлювання, в індивідуальних уподобаннях і творчих особливостях митця слова. Усе сказане слід ураховувати при аналізі милозвучності текстів І. С. Нечуя-Левицького.

2.3. Лінгвістичне осмислення І. С. Нечуєм-Левицьким лексичних норм української мови

Важливе місце серед розроблених І. С. Нечуєм-Левицьким норм належить лексичним. Нормам уживання слів письменник приділяв особливу увагу. Він уважав, що до української літературної мови надходить велика, часто

недоречна, кількість запозичень, мало зрозумілих пересічним мовцям, через що їх необхідно замінити словами, які використовує народ. Особливо ж гостро заперечував письменник усе, що було перейняте від практики галицького варіанта літературної мови.

Власне бачення лексичних норм І. С. Нечуй-Левицький подав у своїх публіцистичних статтях та «Граматиці». У «Сьогочасній часописній мові на Україні» та «Кривому дзеркалі української мови» він аналізує мову низки часописів початку ХХ століття на Східній Україні, при цьому виділяючи цілий пласт слів, які прийшли з Галичини й через свою, на його думку, недоречність потребують заміни наддніпрянськими варіантами. Ці лексеми, пропоновані як заміники галичинізмів, письменник вважав закономірними та єдино правильними елементами літературної мови, через що вимагав суворого їх дотримання. Перелік слів, які І. С. Нечуй-Левицький закликав розглядати як норму, істотний, проте з точки зору сучасних лексичних норм більша їх частина є ненормативними. Ю. В. Шевельов зазначав, що «легко помітити недосконалість багатьох запропонованих І. С. Нечуєм-Левицьким заступників» [327, с. 100]. Справедливість цієї думки доводить аналіз лексем, теоретично розроблених І. С. Нечуєм-Левицьким та практично ним застосованих у публіцистичному та художньому стилях (див. Додатки В, Д, Е). У результаті цього аналізу ми виявили низку неточностей, що спростовують правильність міркувань письменника.

Так, І. С. Нечуй-Левицький часто вживає слова без урахування їх емоційно-стилістичного забарвлення, інколи навіть недоречні в певному контексті. Принципово прагнучи уникати використання галичинізмів, письменник змушений вживати розмовну лексику (наприклад, *притичина*, *болість*, *обстрьопаний*, *спаскудити* тощо): *І скрізь **натикаєся** на слова...* [Н.-Лев. 1912, с. 34]; *Я радив би авторці давати свої статті спочатку якому-небудь **селюкові**, щоб він перечитав їх...* [Н.-Лев. 1912, с. 55]; *Не можна, не можна тобі й їздити та **швендять** по селах, як простому чоловікові* [Н.-Лев. 1986, с. 554]; *На жилетці **теліпався** важкий золотий ланцюжок з печаткою і*

всякими цяцьками... [Н.-Лев. 1985, с. 477]; ... осміхались і проворні забродчики, дивлячись на **хамулуватих** неповертайлів-хліборобів [Н.-Лев. 1985, с. 493] тощо. Нерідко такі слова набувають відтінку вульгарності чи фамільярності (пор. *пришелепуватий, пелька* тощо): *Отець Палладій **строцив** за чаєм черстві проскури, що лежали на тарілці* [Н.-Лев. 1986, с. 587]; ...для неї все здавалось, що до їх **притарабанився** волоцюга і може ще й лиха накоїть у хаті [Н.-Лев. 1985, с. 531]. Отже, як бачимо, І. С. Нечуй-Левицький через своє прагнення позбавити українську мову галицьких запозичень уживає в своєму мовленні слова, недоречні в публіцистичному чи художньому стилях.

Поряд із цим І. С. Нечуй-Левицький уживає й діалектизми, також переважно з відтінком розмовності чи емоційно забарвлені: *Д. Євшан своєю мовою дорешти може **роспудить** українську публіку ...* [Н.-Лев. 1912, с. 69]; *Хата осіла й трохи **перехнябилась** на бік, на причілок* [Н.-Лев. 1985, с. 529]; *Та **позаслоняйте** хоч плечі туманом, капосні дівчата!* [Н.-Лев. 1986, с. 548 – 549] і т. ін.

Можливе також у І. С. Нечуя-Левицького вживання окремих лексем із ігноруванням відтінків їхніх значень: *Так ми й не дізнались, яка мисль **замикається** в тому премудрому заголовку* [Н.-Лев. 1912, с. 32]; *В згаданих вище чотирьох галицьких органах, підручних проф. Грушевському, скрізь вживаються три польські **надіжі**...* [Н.-Лев. 1912, с. 46]; ...на неї вже нема **запиту** (спроса) в книгарнях, і вона не купується... [Н.-Лев. 1912, с. 41]; ... через його очі знов **зирнув** розум [Н.-Лев. 1985, с. 483]. Логічніше було б у вказаних контекстах використати лексеми *міститися, відмінок, попит* та *показатися*.

Часто І. С. Нечуй-Левицький пропонує вживати замість українських слів, але галичинізмів, їх російські відповідники (*обидити, пол, развитий, ученик, город, етаж* й т.ін.): ...ця книжечка не придатна для народу, бо усякові умовиводи, **выводи** й загальні огляди без фактичного оповідання для темного народу все одно, – що й нічого [Н.-Лев. 1912, с. 25]; *Зірниця дивилась на Громовика і милувалась його чудовою постаттю та **бистрим** рушінням на*

хмарах [Н.-Лев. 1986, с. 545]; *В нашій хаті, благодарити* *господа милосердного, немає кому загадувати на панцину* [Н.-Лев. 1985, с. 48] тощо.

Російська мова стає для І. С. Нечуя-Левицького джерелом, звідки можна взяти те, чого, на думку письменника, не вистачає в рідній мові. Часто, як свідчить Ю. В. Шевельов, письменник переймає ці лексеми майже механічно, це – слова або конструкції, «живцем» перенесені з російської мови. Письменник не звертає уваги на те, яке значення вже усталилося за ними в українській мові й чи не суперечать вони вимогам фонетико-морфологічної структури української мови [327, с. 103]: *Але ж українська книгарня (Безак. № 8) стоїть виданнями українських авторів, а найбільше виданнями бувшої Просвіти та дрібними українськими книжками для народа* [Н.-Лев. 1912, с. 36]; *Корчака переговорив з перевозчиком, торгувавсь за перевоз...* [Н.-Лев. 1985, с. 491]; *Згадала вона свою минушість і ненароком кинула думкою і на своє майбутнє* [Н.-Лев. 1985, с. 73]. Проте, продовжує Ю. В. Шевельов, «можна бути певним, що весь цей лексичний матеріал він знаходив у говірках своєї Надросянщини в живому обігу» [327, с. 105], тобто певною мірою вживання русизмів є неусвідомленим письменником, оскільки їх існування в народному мовленні спростовує всі підозри щодо доречності використання таких лексем в українській мові. Орієнтація письменника на живу народну мову зумовила використання тих елементів, які з погляду сучасної лексичної норми виступають ознакою розмовності, а в масовій свідомості сучасних читачів кваліфікуються як суржик.

Отже, лінгвістичне бачення І. С. Нечуєм-Левицьким лексичних норм української мови відзначається певним суб'єктивізмом та непереконливістю з погляду сучасної української літературної мови. Переважна кількість пропонованих ним у ролі норм слів із точки зору їх стилістичного та функціонального навантаження в контекстах є ненормативними. Уживання емоційно забарвлених, згрубілих, розмовних, просторічних лексем у публіцистичному стилі є неприйнятним з погляду сучасних норм, а використання їх у художніх текстах здебільшого є недоречним і, на нашу

думку, стилістично невмотивованим. Так само неприйнятним із точки зору чинної нині норми є вживання письменником русизмів. У той же час більша частина заперечуваних І. С. Нечуєм-Левицьким слів пізніше усталилася в лексичній системі сучасної української літературної мови, тоді як їх замітники, відстоювані письменником, із часом довели свою неспроможність. Проте, врахувавши мотиви, якими, можливо, керувався письменник при розробленні та використанні лексичних норм, ми можемо стверджувати, що незважаючи на всі вказані недоліки, участь І. С. Нечуя-Левицького в процесі нормалізації лексичного фонду української мови істотна. Письменник, продовжуючи традиції М. О. Максимовича, у першу чергу прагнув довести самобутність української мови, високий рівень її розвитку, поставити в один ряд із іншими розвиненими слов'янськими мовами, а це є набагато ціннішим, ніж певні розбіжності між його та сучасним нормативним слововживанням.

2.4. Граматичні норми в теоретичному розробленні І. С. Нечуя-Левицького

Українська літературна мова, як і будь-яка інша, підпорядкована складній системі правил, знання й використання яких для освіченої людини є обов'язковим. Кожен носій мови повинен вимовляти звуки, вживати лексику, утворювати нові слова, дотримуючись норм, усталених у процесі нормалізації. Проте не менш важливим є знання граматичних норм, які в складній системі норм займають провідне місце.

Грамматика – це устрій, лад, структура мови, тобто система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій, способів словотворення. Мову формують три чинники: звуковий, лексико-фразеологічний і формальний (структурний). Формальний чинник і є граматикою. Це вся незвукова і нелексична організація мови, що виявляється в її граматичних категоріях, граматичних одиницях і граматичних формах. У цьому плані вона є структурною основою мови, без якої не можуть утворюватися слова, словосполучення, речення, висловлювання [53, с. 9–10].

Регулюючи правильне поєднання слів у словосполученнях та, відповідно, реченнях, визначаючи правильні варіанти слівформ, норми граматики становлять основу правильного мовлення й повинні неухильно дотримуватися мовцями. У сучасній українській літературній мові граматичні норми цілком сформовані та історично виважені, однак досягнуто це шляхом перманентного відбору: прийняття кращих (з погляду відповідності системі мови та точності відбиття її законів) варіантів та відкидання гірших. Важливе місце в історії усталення вказаних норм належить І. С. Нечую-Левицькому, який приділяв велику увагу граматичному рівню української мови. Він вважав його одним із найважливіших, оскільки разом із фонетичним та лексичним рівнями він утворює систему мови. Тому більшу половину першої частини «Граматики» – «Етимології» та всю другу частину – «Синтаксу» письменник присвятив розгляду граматичних норм української мови, широко та докладно ним розроблених.

Грамматика є системою систем, що об'єднує словотвір, морфологію та синтаксис [53, с. 10], тому безсумнівною для багатьох дослідників проблем норми [47; 174; 293; 77; 28] є диференціація граматичних норм на словотвірні, морфологічні та синтаксичні. Розглянемо кожен із різновидів окремо.

Аналізу словотвірних норм української мови І. С. Нечуй-Левицький присвятив чотири параграфи своєї «Граматики», хоча як словотворчий формант ним виділені лише суфікси. Значну увагу письменник приділив словотворенню іменників, при цьому розмежувавши словотворення субстантивів на позначення істот та неістот. Зокрема, у параграфі «Суфікси йменнів предметних та прикметних» І. С. Нечуй-Левицький визначає такі форманти творення іменників, що називають істот:

ец (ч.р.), их, иц (ж.р.)	<i>куп-ец-ь, хлоп-ец-ь, кравч-их-а, молод-иц-я</i>
ач, а-ч	<i>тка-ч, пряд-ач, прац-к-а, швач-к-а</i>
ик, ік, ок, ак, як, ич,	<i>інд-ик, коз-ак, перед-н-як, зведен-юк, пан-ич,</i>

ук, юк, ур, чур	<i>знах-ур, гад-юк-а, дівча-чур</i>
чик, щик, иш	<i>роз-силь-щик, стій-чик, товар-иш</i>
ин	<i>дворян-ин, молдован-ин, селян-ин</i>
ук, юк, як, енк-о (родові прізвища)	<i>Дорош-енк-о, Антон-юк, Осавул-як</i>
ар, яр	<i>шинк-ар, мал-яр, золот-ар, різб-яр</i>
ств-о, цтв-о (стани, верстви)	<i>вчитель-ств-о, бурла-цтв-о, коза-цтв-о</i>
тел-ь, ен-ик, альн- ик, ільн-ик	<i>хвал-ен-ик, рожд-ен-ик, хрещ-ен-ик</i>

Значно більшу кількість суфіксів визначає І. С. Нечуй-Левицький для творення іменників на позначення неістот. Письменник зазначає, що «нам треба показати декотрі найпотрібніші...» [Н.-Лев. 1913, с. 134], і подає такий перелік цих формантів: *-ок, -ох, -од* (*кут-ок, ви-яв-ок, гор-ох, нар-од, о-гор-од*); *-ен-, -л-, -ил-, -ал-, -іл-я* (*зел-ен-ь, зіл-л-я, бад-ил-л-я, вес-іл-л-я*); *-інн-я* (*спас-інн-я*); *-енн-я* (*за-кінч-енн-я*); *-янн-я* (*гул-янн-я*); *-анн-я* (*змаг-анн-я*); *-ин-а* (*росл-ин-а*); *-ир, -ір* (*ком-ір, пух-ир*); *-от-а* (*мирн-от-а*); *-из-н-, -щин-* (*дід-изн-а, дідов-щин-а*); *-іст, -ств-о* (*дур-іст-ь, маляр-ств-о*); *-аль-но, -ильн-о* (*держ-альн-о, цін-ильн-о*); *-иц-е* (*город-иц-е*), *-л-о* (*пек-л-о*), *-л-о, -ал-о, -дл-о, -адл-о* (*пад-л-о, кова-дл-о, опуд-ал-о*). Як бачимо, не всі виділені автором як суфікси морфеми в сучасній українській літературній мові є такими: частина з них нині в результаті історичних змін у морфемній структурі слова перейшли до складу кореня (пор. *зелень, пекло, пухир* тощо). Також в окремих випадках письменник ускладнює структуру слова, перетворюючи непохідну основу на похідну (напр., *горох, народ, огород* тощо).

Для вираження категорії збільшеності/зменшеності І. С. Нечуй-Левицький використовує зменшено-емоційні суфікси та суфікси збільшеності, які, приєднуючись до твірної основи, надають новоутвореному слову відтінків здрібнілості, формують різні експресивно-оцінні значення похідних слів. До

перших він відносить такі: *-ок, -ик, -ік, -оч-ок, -іч-ок, -ич-еньк-* (ліс-**ок**, ліс-**оч-ок**, брат-**ік**, брат-**іч-ок**, кон-**ик**, кон-**ич-еньк-о**); *-иц-, -ичк-, -ечк-а, -еньк-а* (вод-**иц-**я, вод-**ичк-а**, руч-**еньк-а**, ніж-**ечк-а**). Збільшувані суфікси *-чи-, -иц-* (вовч-**иц-е**) доповнюються згрубілими *-юг-а, -яг-а, -уг-а, -уга-н, -ох-а, -ах-а, -юк-а, -юх-а, -як-а, -иц-е* (кат-**юг-а**, товар-**як-а**, завир-**юх-а**, звір-**юк-а**, грудом-**ах-а**, баб-**ох-а**, дід-**уг-а**, чолов-**яг-а**) [Н.-Лев. 1913, с. 134 – 138].

Афікси *-в-, -н-, -к-, -р-, -л-* (бід-**н-ий**, дубо-**в-ий**, дерз-**к-ий**, стиг-**л-ий**), *-ат-, -ист-, -яст-, -аст-* (рог-**ат-ий**, викладч-**аст-ий**, сімьян-**ист-ий**), *-ват-, -яст-* (білу-**ват-ий**, зозул-**яст-ий**), *-еньк-, -ес-еньк-* (мал-**еньк-ий**, мал-**ес-еньк-ий**), *-ецьк-, -слецьк-, -езн-, -ющ-* (здоров-**ецьк-ий**, довг-**елецьк-ий**, престар-**езн-ий**, товст-**ющ-ий**) [Н.-Лев. 1913, с. 138 – 140] І. С. Нечуй-Левицький визначає як суфіксальні засоби творення прикметників. Помітно, що, так само як в іменників, у прикметників наявні два типи формантів: за допомогою яких створюються похідні з новим значенням та які надають похідним додаткових відтінків зменшеності/збільшеності.

Дієслова, за І. С. Нечуєм-Левицьким, створюються за допомогою таких суфіксів: *-а-* (чит-**а-ть**), *-и-* (бач-**и-ть**), *-я-* (гул-**я-ть**), *-і-* (гов-**і-ть**), *-ну-* (гурк-**ну-ть**), *-ув-а-* (посов-**ув-а-ть**), *-юв-а-* (стул-**юв-а-ть**), *-ел-я-* (звес-**ел-я-ть**), *-ову-ва-* (викорч-**ову-ва-ть**), *-юд-и-* (три-**юд-и-ть**), *-уд-и-* (наск-**уд-и-ть**) [Н.-Лев. 1913, с. 141].

Таким чином, І. С. Нечуй-Левицький своїм теоретичним розробленням словотвірних норм української мови здійснив певний внесок у їх подальше усталення, хоча в сучасній українській мові більша частина пропонованих письменником суфіксів не виділяється (див. Додаток Б). Серед іменникових афіксів тотожними з нині нормативними є *-анн-я, -енн-я, -інн-я, -от-а, -ок, -ець, -ач, -тель, -ицк, -чик, -ар, -як, -ик, -ук, -ак, -ств-о, -ин-а, -ість, -изн-а, -ицн-а*; демінутивні *-ок, -ик* та аугментативні *-иц-е, -аг-а, -юк-а, -уг-а*. Творення прикметників відбувається за допомогою схожих із сучасними формантів *-ат-, -аст-, -ист-, -к-, -еньк-, -есеньк-, -яст-, -н-*; дієслів – *-а-ти, -ва-ти, -и-ти, -і-ти, -ну-ти*. Усі інші суфікси, виділені І. С. Нечуєм-Левицьким як словотворчі

форманти, не відповідають чинній словотворчій нормі. Це пояснюється тим, що в процесі історичного розвитку в морфемній структурі слова відбувалися зміни, зокрема, спрощення, при якому етимологічні афікси переходили до складу кореня (*зілля, пекло*), та перерозклад, який спричинив зміну кількісного складу морфеми (*лісочок, білуватий*). А оскільки письменник розглядав сучасний йому морфемний склад, то й виділяв афікси, які відповідали цій структурі лексем.

Морфологічні норми І. С. Нечуй-Левицький побіжно розглядав іще в статті «Сьогочасна часописна мова на Україні», а докладний їх аналіз здійснив уже в «Граматиці». Виділяючи дев'ять частин мови, автор докладно зупиняється на кожній із них. Так, письменник логічно й послідовно описав лексико-граматичні розряди та категорії змінюваних (іменників, прикметників, числівників і займенників) і незмінюваних (прислівник, прийменник, сполучник та вигук) частин мови; характеризував дієслово та його форми. Основна увага автора зосереджена на відмінюванні іменних частиномовних класів та дієвідмінюванні дієслів, ступенюванні прикметників.

Так, у **іменника** І. С. Нечуй-Левицький виділяє ті ж граматичні категорії та лексико-граматичні розряди, що існують і в сучасній мові: рід, число, відмінок, істоту/неістоту, загальні/власні назви, конкретні/абстрактні іменники.

Усі іменники за родом у І. С. Нечуя-Левицького поділяються на слова чоловічого, жіночого, середнього та спільного роду.

Про категорію числа письменник зазначає: «Ймення предметні мають двоє чисел: поодиче, як кажуть про один предмет, про одну річ, і множене, як кажуть про багацько предметів: *стіжок – стіжки, ступінь – ступіні...*» [Н.-Лев. 1913, с. 13]. Проте відразу ж підкреслює, що деякі іменники мають «двойствене (двойчає)» число: в тому випадку, коли «кажуть за які-небудь два або три й чотири предмети» [Н.-Лев. 1913, с. 14].

Також І. С. Нечуй-Левицький розрізняє іменники, які вживаються лише в однині чи лише в множині. Увагу привертає той факт, що письменник вважає нормативним розрізнення множинних іменників за родами: «Ті слова, котрі закінчуються на букву *a*, роду середнього: *ворота, дрова, уста*. В решті цих

слів за їх рід можна дізнатись по закінченнях часточних падіжів, схожих з закінченнями 1, 2 і 3 склоніння... *пачоси-ів, граблі-ів...* – чоловічого рода...» [Н.-Лев. 1913, с. 33].

У категорії відмінка письменник, аналогічно до сучасної української мови, виділяє сім відмінків: «йменний, часточний, давальний, винувальний, кликальний, орудний та місцевий» [Н.-Лев. 1913, с. 14], хоча, як бачимо, частина з них має інші назви.

У лексико-граматичних розрядах, виділюваних І. С. Нечуєм-Левицьким, спостерігаються певні розбіжності з нині нормативними. Так, письменник розрізняє істоти/неістоти, власні/загальні назви, розуміє існування конкретних та абстрактних іменників, не виділяючи, проте, перших і називаючи другі умовими. До цих, характерних і для сучасної української мови, лексико-граматичних розрядів письменник додає ще й іменники зменшувальні/збільшувальні та ласкавні/зневажальні (нехтувальні) [Н.-Лев. 1913, с. 11 – 12].

І. С. Нечуй-Левицький групує іменники в три відміни. До «першого склоніння йменнів предметних належаться слова чоловічого роду, котрі кінчаються на півзвучні тверді букви, на *о, а* та *ь, й*» [Н.-Лев. 1913, с. 15]. До другої відміни письменник відносить іменники жіночого роду з нульовою флексією або закінченням *а, я*, а також іменники чоловічого та спільного роду з закінченнями *а, я*. Третю відміну становлять іменники середнього роду із закінченням *о, е* та *я*. Отже, як бачимо, до першої відміни І. С. Нечуя-Левицького належать іменники сучасної другої та частково першої відміни, «друге склоніння» поєднує слова сучасної першої та третьої, а третє – другої та четвертої відміни.

Також суперечливим із чинними нині морфологічними нормами є виділення письменником двох типів відмінювання. Як відомо, в сучасній українській мові відмінювання іменників у межах першої та другої відміни різниться в залежності від групи, до якої слово належить: твердої, м'якої чи мішаної. І. С. Нечуй-Левицький замість цього терміна використовує назву

«склоніння», чим створює омонімічність у термінології, а також зводить їх кількість до двох: твердого та м'якого. У межах третьої відміни письменник також розмежовує іменники твердого та м'якого «склоніння», проте відмінювання їх між собою не відрізняється.

Переважно відмінювання іменників усіх трьох відмін не відрізняється від нині узвичаєних. Розглянемо лише ті морфологічні норми І. С. Нечуя-Левицького, які не є тотожними з сучасними.

Так, іменники на *-ар*, *-яр*, відмінювання яких становить труднощі й у сучасній українській мові, І. С. Нечуй-Левицький відмінює за таким правилом: «Імення предметні, котрі кінчаються на *ар* і мають в часточному падіжі букву *я*, склоняються по м'якому склонінні, як слово *вчитель*: *крамар*, *дзвонар*, *крамаря*, *дзвонаря*...; а як слова на *ар* і *яр* мають в част. пад. букву *а*, то склоняються по твердому склонінні: *вівчара*, *вівчаром*» [Н.-Лев. 1913, с. 16]. Як бачимо, правило не до кінця продумане й зрозуміле, оскільки відмінювання має залежати від групи, а не навпаки.

Варіативним є правопис відмінкових закінчень давального та орудного відмінків у іменниках «першого склоніння». Не виділяючи мішаної групи, І. С. Нечуй-Левицький правопис слів «з шиплячими буквами на кінці» зумовлює наголошеністю чи її відсутністю: вони «мають закінчення в давальному падіжі на *еві*, а в орудному *ем*, тоді, як над ними стоїть наголосок, а без наголоска мають *ові*, *ом*: *паничеві*, *с паничем*..., *сторожові*, *Довбишові*...» [Н.-Лев. 1913, с. 20]. У сучасній українській мові зазначені іменники пишуться з флексіями *-еві*, *-ем*. Через плутанину в групах нетотожним сучасним нормам є й уживання варіантних закінчень у іменниках із основою на *-р*: «Такі самі одлички в цих падіжах мають слова на *ар* та *яр* при твердому й м'якому склонінні: *столяр*, *столяра* – *столяріві*, *с столяром*; *дзвонар*, *кобзарь* – *дзвонаря*, *кобзаря*, *дзвонареві*, *з дзвонарем*, *кобзареві*, *с кобзарем*» [Н.-Лев. 1913, с. 20]. У вказаному випадку помилки у відмінюванні немає, однак це пояснюється не наголошеністю чи ненаголошеністю флексій, а належністю цих іменників до різних груп: відповідно твердої та м'якої.

Аналогічною причиною зумовлене міркування І. С. Нечуя-Левицького про нормативність закінчення *-o* в кличному відмінку іменника *груша*, який належить у письменника до «другого склоніння твердого склоніння», так само як іменники *війна, рука* тощо [Н.-Лев. 1913, с. 22]. Загальноприйнятою у вказаній позиції в сучасній українській мові є флексія *-e*: *груше, ноше*.

Ще у своїй статті «Сьогоднішня часописна мова на Україні» І. С. Нечуй-Левицький виступав проти трьох «польсько-галицьких падіжів», які, на його думку, «чудні...для широкої публіки» [Н.-Лев. 1907, с. 16] та які «українські письменники почали хапати» [Н.-Лев. 1907, с. 14], тим самим «погаличанивши свою мову», втративши «почування народньої мови» [Н.-Лев. 1907, с. 16]. До таких відмінків він відносить місцевий та називний відмінок іменників середнього роду, родовий відмінок іменників чоловічого роду та множини. На думку письменника, флексії цих відмінків – відповідно *-ю* (*в чеканню, в руйнуванні, в значінню*), *-є* (*путтє, життє, насіннє*), *-у* (*для народу, без закону, до оркестру*) та нульова (*оповідань, писань, прохань*) – не властиві народному мовленню і потребують заміни на *-і, -я, -а* та *-ів* [Н.-Лев. 1907, с. 14 – 16]. У «Граматичі» письменник закріплює ці погляди. Зокрема, він вважає нормативною флексію *-ів* для родового відмінка множини іменників другого та третього «склоніння»: *тінів, повістів, вдячностей, печів* [Н.-Лев. 1913, с. 24], *почуваннів, йменнів, полів* [Н.-Лев. 1913, с. 29] або закінчення *-а* в родовому відмінку деяких іменників чоловічого роду: *бруда, обіда, ліса, народа* тощо [Нечуй-Левицький 1913, с. 18].

І. С. Нечуй-Левицький не подає паралельних закінчень для давального та місцевого відмінків іменників чоловічого роду, як це прийнято в сучасній українській мові. Письменник вважає нормативною лише флексію *-ові, -еві/-єві* для істот та *-ю, -і* – для неістот: *чоловікові, на батькові, на кожусі, вчителєві, ступіню, при ступіні* [Н.-Лев. 1913, с. 15 – 16].

Неоднозначним є погляд І. С. Нечуя-Левицького на відмінкове закінчення родового відмінка в іменниках «другого склоніння» з нульовою флексією: схожі за будовою слова мають або закінчення *-и*, або *-і* без конкретного

пояснення такого розрізнення: *вдячності, повісти*, але – *тіні, печі* [Н.-Лев. 1913, с. 23].

До незмінюваних іменників І. С. Нечуй-Левицький відносить лише ті слова, які закінчуються на *e* або *i*: *Кале, Гете, Гарібальді*. Якщо ж іменник закінчується на *o*, то він відмінюється: *пальто, пальта, пальтам, пальтами* [Н.-Лев. 1913, с. 35]. Хоча відразу ж письменник зауважує: «Кажуть тільки: *на шоссі, шоссем, шосса*» [Н.-Лев. 1913, с. 35].

Також І. С. Нечуй-Левицький розробив морфологічні норми у сфері **прикметника**.

Усі прикметники письменник поділяє на три групи: «змінливі», «стосункові» та «родові», що співвідносяться з сучасними відповідно якісними, відносними та присвійними. Підкреслимо, що до родових прикметників письменник відносить також «усякі людські прізвиська й назвища з закінченням на *-ий*» [Н.-Лев. 1913, с. 36], тобто сучасні іменники.

Не відрізняється від чинних морфологічних норм творення «степенів порівняння»: «звичайної», «порівняльної» та «надмірної», хоча письменник визнає лише синтетичні форми [Н.-Лев. 1913, с. 38]. Подібно до іменника, І. С. Нечуй-Левицький поділяє всі прикметники на «поменчені/побілшені», ласкавні та нехтувальні [Н.-Лев. 1913, с. 39].

Заслуговує на увагу думка І. С. Нечуя-Левицького про ненормативність вживання деяких коротких та нестягнених форм прикметників. Письменник вважає, що короткі стягнені форми прикметників чоловічого роду перейшли зі «стародавньої церковно-славянської мови» і «зостались тільки в піснях як остача старовини» (*ладен, повен, невинен, винен, здоров* тощо) [Н.-Лев. 1913, с. 40]. Це стосується й нестягнених форм слів жіночого роду, яких «неможна вживать в літературні мові, як остачу помершої стародавньої мови»: *зеленая, молодая* [Н.-Лев. 1913, с. 41]. Натомість у сучасній українській мові ці форми є абсолютно нормативними, хоча й менш уживаними порівняно з іншими.

Відмінювання прикметників у І. С. Нечуя-Левицького зумовлене належністю слів до двох розрядів: «твердого і м'якого склоніння». Цей поділ

повністю збігається з узвичаєним у сучасній українській мові: «до твердого склоніння належаться слова з закінченням твердим: на *ий, а, е*, й на яку-небудь півзвучну букву в йменнях прикметних родових; до м'якого склоніння належаться слова з м'яким кінцем на *ій, я, є*» [Н.-Лев. 1913, с. 43]. Парадигми прикметників також переважно тотожні: лише в поодиноких випадках письменник наводить думки, які суперечать сучасній нормі. Наприклад, не кодифікувалася як норма думка І. С. Нечуя-Левицького про паралельність закінчень у давальному та місцевому відмінках для прикметників жіночого роду: письменник, визнаючи чинне нині закінчення *-ій*, додає до нього й ненормативне на сьогодні *-і*, яке виникло внаслідок відкидання сонорного звука. Ще в «Сьогочасній часописній мові на Україні» письменник зазначав, що «буква *й* в ... дат. і пред. падіжах йменнів прикметних... вже вимерла в народній мові, і *йі* треба викинути». Назвавши вказаний приголосний другим *ъ*, письменник мотивує такий свій погляд тим, що «він дуже заважає при читанні тим, хто знає народню мову» [Н.-Лев. 1907, с. 22]. За цим принципом, наприклад, відмінюються прикметники *мали, малій; опрічні, опрічний* [Н.-Лев. 1913, с. 43 – 44].

Також І. С. Нечуй-Левицький вважає нормативним відмінювання прикметників за сімома відмінками, тоді як у сучасній українській мові ця частина мови не має кличної форми. У письменника вказані форми збігаються з формами називного відмінка: *опрічний, малий* [Н.-Лев. 1913, с. 43 – 44].

Числівники також докладно розглянуті І. С. Нечуєм-Левицьким. Письменник поділяє їх на «лічбені» та «порядкові», зараховуючи до складу перших також збірні «ймення числові». Відмінювання вказаної частини мови, як і в сучасній українській мові, відзначається строкатістю, проте рідко різниться з сучасними морфологічними нормами. Це характерне, зокрема, для числівника *один* у формі жіночого роду, який має паралельні закінчення у родовому (*-ої, -оі, -іі*), давальному та місцевому (*-і, -ій*) відмінках, а також середнього роду, який має лише одну форму *одно*, на відміну від сучасних *одне* та *одно* [Н.-Лев. 1913, с. 49]. У всіх інших числівниках не виокремлюються

паралельні форми знахідного відмінка: опустивши форму родового відмінка, письменник подає лише форму називного відмінка. Числівники типу *п'ятдесят*, крім зазначеної вище розбіжності, також не мають паралельної форми орудного відмінка: письменник вказує лише на форму *п'ятдесятьма*, випустивши форму – *п'ятдесятьома*. За цим же зразком у І. С. Нечуя-Левицького відмінюється й числівник *дев'ятдесят*, який у сучасній морфології має форму *дев'яносто* з окремим типом відмінювання. Числівники *сорок* та *сто* в І. С. Нечуя-Левицького мають відмінні від сучасних форми давального (*сороку*, *сту*) та орудного відмінків (*стома*). Як і в попередніх випадках, письменник для знахідного відмінка подає лише форму, яка збігається із формою називного відмінка.

Числівники *двісті* – *чотириста* та *п'ятсот* – *дев'ятсот* у І. С. Нечуя-Левицького мають дещо відмінну від сучасної парадигму. Наприклад:

Н.в. двісті	пятьсот
Р.в. двохсот двохсотень	пятисот пятисотень
Д.в. двохстам	пятистам пятисотням
Зн.в. двісті	пятьсот
О.в. двохстами	пятистами
М.в. на двохстах	на пятистах

Загальною відмінністю морфологічних норм, розроблених І. С. Нечуєм-Левицьким у сфері числівника, є наявність у всіх словоформах кличного відмінка, який, аналогічно до прикметника, збігається із формою називного відмінка. Також сучасні збірні числівники на зразок *двоє*, *обоє* в письменника є формами середнього роду відповідного кількісного числівника *два*.

У **сфері займенника** морфологічні норми, вироблені І. С. Нечуєм-Левицьким, відрізняються від сучасних лише у відмінюванні. Письменник розглядає парадигми за розрядами, на які поділяються вказані частини мови. Так, у відмінюванні особових займенників відмінними від сучасних норм є такі позиції. По-перше, письменник не виділяє паралельних форм зі вставним приголосним для форм займенника *він* та *воно* в родовому та місцевому

відмінках: він визнає тільки форми *його* та *на йому*, причому остання із форм теж є помилковою з точки зору чинних правил відмінювання, бо нормативною є форма *на ньому*. Проте І. С. Нечуй-Левицький вважає, що «в инчих падіжах особного займенника *він* приставки *н* нетреба приставлять» [Н.-Лев. 1913, с. 55]. Це ж стосується й аналогічної форми займенників *вона* – *на їй* [Н.-Лев. 1913, с. 54] (пор. *на ній*) та *вони* – *їх*, *на їх* [Н.-Лев. 1913, с. 55] (пор. *них*, *на них*). По-друге, вказані зауваження зумовлюють розбіжність у відмінюванні цих займенників і в знахідному відмінку, який має форми, тотожні з родовим. По-третє, не кодифікувалися в сучасній українській мові форми, пропоновані І. С. Нечуєм-Левицьким для давального та місцевого відмінків займенників *я* та давального відмінка для *вона*. Письменник вважає нормативними словоформи *міні*, *міні* та *їй* поряд з нині прийнятими *мені* та *їй*: «в давальному падіжі поодиночого числа займенника першої особости – *я* треба писати *міні*, або *міні*, а не *мені*, бо вже нігде не кажуть – *мені*: це старе слово» [Н.-Лев. 1913, с. 55].

Відмінювання вказівних («показувальних») займенників у І. С. Нечуя-Левицького також має певні особливості порівняно із сучасним. Займенники *той* та *цей* у жіночому та середньому родах, а також у множині мають нестягнені форми, кожна з яких має свою парадигму. Через це відмінювання цих форм значною мірою суперечить чинним морфологічним нормам. Зокрема, письменник подає такі словоформи займенника *та*: Н.в. *та*, Р.в. *тісі*, Д.в. *ті*, Зн.в. *ту*, Кл.в. *та*, Ор.в. *с тією*, М.в. *на ті*, серед яких відмінкові форми давального та місцевого відмінків не збігаються з сучасними (пор. *тій*, *на тій*), а форми родового та орудного відмінків не мають паралельних форм *тої*, *тою*, як це загальноприйнято в сучасній українській мові. Відмінкові форми займенника *тая* (відповідно *тая*, *тіі*, *тій*, *тую*, *тая*, *с тією*, *на тій*) лише в давальному, місцевому та орудному відмінках тотожні з нормативними сьогодні. Щодо словоформ чоловічого та середнього роду, а також множини, то із пропорованих І. С. Нечуєм-Левицьким не усталилися в сучасній українській мові форми називного та знахідного відмінків займенників *теє*, *тіі*, а також фонетичні варіанти форм орудного відмінку для займенників *те* й *той* (*с тім*)

та всіх відмінків займенника *ті* (*тих, тім, тих, с тіми, на тих*) [Н.-Лев. 1913, с. 56].

Аналогічним до попереднього є й відмінювання займенника *цей*.

До парадигми питальних займенників І. С. Нечуй-Левицький відносить і розмовну на сьогодні форму займенника *шо*. Усі інші словоформи повністю кодифікувалися в сучасній українській мові, так само як і відмінкові форми присвійних займенників (крім однієї з паралельних форм жіночого роду в місцевому відмінку – *на мої*).

Означальні займенники І. С. Нечуй-Левицький відмінює за правилами, які переважно усталилися в сучасній українській мові. Виняток становлять, зокрема, одна з паралельних форм називного відмінка чоловічого роду (*усей*), родового, давального, орудного та місцевого відмінків жіночого роду (відповідно *всеї, всі, всею, на всі*), хоча поряд письменник подає нормативні зараз – відповідно *ввесь, всієї, всій, всією, на всій*. Відмінювання займенника *сам* має такі розбіжності з сучасними морфологічними нормами: для словоформ чоловічого роду – орудний відмінок з *самім* (нормативно – з *самим*); для жіночого роду – давальний та місцевий відмінки *самі, на самі* (*самій, на самій*); для середнього роду – називний та орудний відмінки *само, з самім* (*саме, з самим*); для множини – усі відмінки, за винятком називного, *саміх, самім, саміх, з саміми, на саміх* (*самих, самим, з самими, на самих*) [Н.-Лев. 1913, с. 58 – 59].

Для всіх розрядів займенників, крім питальних та означального займенника *сам*, є характерною наявність кличного відмінка, що ненормативно з точки зору сучасних морфологічних норм. Ця форма збігається з формою називного відмінка.

Розглядаючи **дієслово**, І. С. Нечуй-Левицький в першу чергу зупиняється на описі його граматичних категорій, які переважно не відрізняються від сучасних, за винятком кількості протиставлених форм. Так, письменник виділяє 4 часові (теперішній, минулий, майбутній, давноминулий), 4 видові («скінчений і нескінчений, многоразний і одноразний» [Н.-Лев. 1913, с. 62]), 5 станових

(«діяльний, страждальний, середній, обопільний, загальний і вертальний» [Н.-Лев. 1913, с. 63]) та 4 способів («часовий, загадувальний, умовний, необзначений» [Н.-Лев. 1913, с. 65]) форми.

Як і в сучасній українській мові, письменник розрізняє дієслова I та II дієвідміни. Дієвідмінювання дієслів I дієвідміни не відрізняється від сучасного, проте існують помітні розбіжності в парадигмі дієслівних форм II дієвідміни. Як нормативні в письменника виступають лише флексії *-у/-ю, -иш, -ить/-е* та *-имо, -ите, -ять/-ать*, тоді як закінчення *-їш, -їть, -їмо, -їте* опускаються [Н.-Лев. 1913, с. 69].

Також як нормативне для 3 особи однини теперішнього часу подає І. С. Нечуй-Левицький паралельне закінчення *-єть (питаєть)* для дієслів I дієвідміни та *-е (робе)* для дієслів II дієвідміни [Н.-Лев. 1913, с. 71], а також нульове закінчення та флексію *-е* для наказового способу дієслів відповідно I та II дієвідміни (*нехай пита, хай робе*) [Н.-Лев. 1913, с. 73].

У дієсловах однини минулого часу І. С. Нечуй-Левицький виокремлює категорію роду та особи, тоді як у сучасній українській мові нормою передбачено їх розподіл лише за родами, без дієвідмінювання за особами. Порівняймо:

І.С.Нечуй-Левицький	сучасна морфологія
1 <i>питав, питала, питало</i>	<i>питав, питала, питало</i>
2 <i>питав, питала, питало</i>	
3 <i>питав, питала, питало</i>	

Аналогічне стосується й форм давноминулого часу та умовного способу, через те, що вони утворюються на основі форм минулого часу [Н.-Лев. 1913, с. 72 – 73].

Цікавим є дієвідмінювання дієслова *бути*. І. С. Нечуй-Левицький, зазначивши його парадигму у «церковно-славянській мові», вказує на те, що частина цих давніх форм залишилися в живій мові, тому дієвідмінювання вказаного слова має такий вигляд: у однині 1 ос. – *єсть*, 2 ос. – *єси*, 3 ос. – *є*, *єсть*; у множині 1 та 2 ос. – *єсть*, 3 ос. – *єсть, суть* [Н.-Лев. 1913, с. 69]. Як

бачимо, письменник частково змінив парадигму дієслова *бути*, додавши до старих форм нові, сучасні йому. У чинній морфологічній нормі вказані форми не усталилися, дієслово *бути* у всіх особах має форму *є*.

Заслуговують на увагу міркування І. С. Нечуя-Левицького про дієвідмінювання «дієслівів страждального залого». До таких дієслів, на думку, письменника, крім форм із постфіксом *-ся* (*читається*), належать також форми, утворені поєднанням дієслова *бути* та дієприкметника, як-от: *буть хвалимим*. Парадигма таких дієслів полягає в дієвідмінюванні дієслова *бути* [Н.-Лев. 1913, с. 93]. У сучасній українській літературній мові в такому випадку відмінюється дієприкметник, а дієслово опускається.

На відміну від сучасної української мови, де вживаються лише дієприкметники на *-лий*, *-ний*, *-тий* та зрідка *-чий* [310, с. 96], І. С. Нечуй-Левицький вважає нормативним використання «причасників» з суфіксами *-ючий*, *-виший*, *-мий*: *питаючий*, *питавший*, *питаємий* [Н.-Лев. 1913, с. 67]. Письменник докладно аналізує творення цієї частини мови від різних форм дієслів за допомогою вказаних суфіксів. Також відрізняється від нормативних нині думка І. С. Нечуя-Левицького про можливість творення дієприкметників за допомогою суфікса *-яний* «після букв *л, д, т, н*:... *робляний*, *ведяний*, *метяний* [Н.-Лев. 1913, с. 90]. У вказаних позиціях у сучасній українській мові вживається суфікс *-ений*: *роблений*, *ведений*, *метений*. Також ненормативним є використання письменником постфікса *-ся* в дієприкметниках: *зробившийся*, *вмиваючийся*, *вмившийся* [Н.-Лев. 1913, с. 92].

Таким чином, із усього сказаного можна зробити такі висновки. Поряд із аналізом орфоепічних, словотвірних, лексичних та інших видів норм І. С. Нечуй-Левицький у своїй «Граматиці» досить змістовно розглянув морфологічні норми української мови. При цьому заслуговує на увагу той факт, що значною мірою вироблені письменником норми усталилися в сучасній українській мові та є загальноприйнятими нині. Письменник, орієнтуючись на власне мовне чуття, на народну вимову, здебільшого адекватно до сучасної норми сформував парадигми іменників, прикметників, числівників,

займенників та дієслів, розмежував їх за граматичними категоріями та лексико-граматичними розрядами, хоча інколи його висновки й були нелогічними та не відповідали реальному стану мови (закінчення *-і* для місцевого та давального відмінків жіночого роду; заперечення коротких форм прикметників чоловічого роду та нестягнених форм жіночого роду; виділення нестягнених форм вказівних займенників, наявність категорії особи в дієслів минулого часу тощо). Проте це не применшує ролі І. С. Нечуя-Левицького в загальному процесі формування норм сучасної української літературної мови.

Поряд із морфологічними нормами української мови І. С. Нечуй-Левицький розробляє також її синтаксичні норми.

М. Ф. Сулима зазначав, що «справа синтаксичної норми далеко важча й серйозніша, напр., за норму правописну» і «до синтаксичних явищ треба ставитися як-найважливіше та як-найобережніше, бо це ж – архітектура мовна» [298, с. 138 – 140]. Проте, незважаючи на це, «синтакса української мови проти інших відділів граматики найслабше вивчена, не дуже багато має традиційних фактів і чимало непевних» [298, с. 140]. Тому ті теоретичні розроблення синтаксичних норм, які здійснив І. С. Нечуй-Левицький, варті уваги й заслуговують на детальний аналіз.

Опис норм синтаксису української мови І. С. Нечуй-Левицький подає при розгляді змінюваних частин мови, тобто в тісному зв'язку з морфологічними нормами.

Так, описуючи числівник, письменник окремий параграф присвячує правилам поєднання цієї частини мови з іменником. Автор детально зупиняється на сполученні числівників кожного типу. Наприклад, письменник зазначає, що «ймення числові *два, три, чотири* зводяться з своїм йменням предметним в усіх падіжах множ. числа: *два чоловіки, трьох чоловіків*» [Н.-Лев. 1913, с. 51]. У той же час автор звертає увагу, що в знахідному відмінку ці числівники мають форми, тотожні з називним відмінком, незалежно з якими іменниками вони поєднуються: на позначення істот чи неістот (*бачив три зайці*). Проте вживання вказаної відмінкової форми числівника *обидва* залежить

від іменника, з яким вона поєднується: якщо він позначає істоту необхідно використовувати форму родового відмінка, якщо неістоту – називного (*бачив обох сусідів; спалив обидва хліви*) [Н.-Лев. 1913, с. 51].

Після «йменнів числових лічбових, починаючи с пяти», як зазначає І. С. Нечуй-Левицький, необхідно вживати іменник у формі двоїни: *було на роботі тридцять чоловіка, прийшло двадцять робітника*. Таку ж форму повинен мати іменник при сполученні з числівниками *півтора, півтори, півтретя*, які самі «не змінюються в падіжах»: *півтора року, півтора мішка, півтори бочки* [Н.-Лев. 1913, с. 51 – 52].

Має свої особливості в І. С. Нечуя-Левицького й поєднання числівників з іменниками *рік, год, день*. Письменник указує, що ці слова «не змінюються після чисел, як стоять після їх... Але як вони стоять перед яким-нибудь числом, то ставляються в часточному падіжі множест. числа з звичайним закінченням: *за днів сім, за годів пять, разів з десять*» [Н.-Лев. 1913, с. 20].

Аналізуючи питання сполучуваності іменника з прикметником, І. С. Нечуй-Левицький визначає основне правило поєднання цих частин мови: «усі ймення прикметні... ставляються в такому роді, числі й падіжі, який мають спаровані з ними ймення предметні» [Н.-Лев. 1913, с. 45]. Як бачимо, цей погляд автора не суперечить сучасній синтаксичній нормі, за якою граматичні категорії прикметника залежать від граматичних категорій іменника, з яким він узгоджується.

Особливу увагу І. С. Нечуй-Левицький звертає на вживання знахідного відмінка іменників та, відповідно, прикметників. Указаний відмінок, як відомо, слугує засобом розрізнення істот/неістот, тому якщо «ймення прикметне стосується до предметів животніх і стоїть вкупі з ним, то воно має винувальний падіж однаковий з часточним; а як воно стосується до предметів неживотніх, до яких-небудь речів, тоді має винувальний падіж однаковий з падіжем йменним: *я купив сірого вола, я бачив рябий камінь*» [Н.-Лев. 1913, с. 45]. Ця синтаксична норма І. С. Нечуя-Левицького не суперечить сучасній нормі. Проте письменник розглядає як виняток вживання прикметників «с такими словами, що

назначують ... животні предмети ....як от назвища гуртових животин та птиць» [Н.-Лев. 1913, с. 45]. У такому випадку, зазначає автор, нормативним є використання знахідного відмінка, тотожного з називним, а не родовим, оскільки «ці назвища гуртових животин вживаються, як щось суцільне, і вживаються замість загального назвища: гурти, купи, стадо, згряя» [Н.-Лев. 1913, с. 45]. Отже, сполучення іменників із прикметниками в реченнях *Чередник зайняв наші сірі воли до череди; Купив на ярмарку старі гніді коні; Вижени з города маленькі поросята* повністю відповідають нормі, визначеній письменником.

При поєднанні іменників зі ступеньованими прикметниками необхідно використовувати, на думку І. С. Нечуя-Левицького, прийменники *од* та *за* з відповідними формами іменників у родовому та знахідному відмінках: *вищі од домів та хатів; найширша за усі ріки, старший за мене, нижчий од мене* [Н.-Лев. 1913, с. 47 – 48]. Також замість цих прийменників можна вживати «слова *ніж, як*, тоді після цих союзів ставляється ймення предметне в йменному падіжі: *наша дзвіниця вища, ніж церква; брат мій кращий, як я*» [Н.-Лев. 1914, с. 18].

Значну увагу І. С. Нечуй-Левицький приділяв уживанню прийменників із різними відмінковими формами іменників. Письменник докладно описав значення кожного прийменника, наголосив на відмінках, з якими вони використовуються, проілюстрував свої думки прикладами з речень. Так, «предлог *в* ставляється з винувальними падіжами, однаковими ... з йменними падіжами» [Н.-Лев. 1913, с. 110]. Прийменники *меж, між* вживаються з іменниками у знахідному та орудному відмінках множини; *с, з* – із знахідним; *пів, спів* та *замісьць* – із родовим (*пів мішка, співчварта бутля*) [Н.-Лев. 1913, с. 110 – 112]; *за, з, зо, с, під* – із орудним [Н.-Лев. 1913, с. 115 – 116; Нечуй-Левицький 1914, с. 18]; *на* – з місцевим [Н.-Лев. 1913, с. 110] або знахідним [Н.-Лев. 1914, с. 18].

Також І. С. Нечуй-Левицький зупиняється на нормах поєднання слів при розгляді синтаксичних питань у «Синтаксі». Зокрема, описуючи головні члени речення, письменник аналізує правила сполучення підмета та присудка: «як

дієслов буде сказуємим, або як буває дієсловна зв'язка, то ці дієслова зводяться з діяльником в особісті й числі, а в минулих часах ще й у роді: *ми робимо діло задля себе; ти єси міні приємний; що було, те минуло* [Н.-Лев. 1914, с. 10]. Аналогічно узгоджуються в роді та числі присудок з підметом, вираженим прикметником: *людське життя недовге; восени путь буває болотяна й трудна* [Н.-Лев. 1914, с. 10].

Якщо в реченні наявні однорідні підмети, то присудок, на думку І. С. Нечуя-Левицького, зазвичай уживається в множині (*згинули вівця, корова, теля й бичок*). Проте можлива в такому випадку також і одинина, тоді рід присудка визначається за родом слова, «що стоить найближче коло сказуємого» (*погинули воли й корови, і телята й овечята, бо не було наші; пропав віл, ще й корова, ще й теля, – розірвали в лісі вовки*) [Н.-Лев. 1914, с. 10].

Звертає увагу І. С. Нечуй-Левицький і на поєднання компонентів складеного іменного присудка. Якщо іменник «показує яку-небудь службу, уряд (должність) в минулий час, що був та минув», то присудок вживається в орудному відмінку: *була княгинею, був москалем*. Так само дієслова-зв'язки *бути, бувають, ставать*, вжиті у формі інфінітива, вимагають від іменника лише орудного відмінка (*бути людиною, стати богатирем*). Проте при вживанні останніх двох дієслів у особових формах іменник використовується в називному відмінку (*буваєш сердитий*) [Н.-Лев. 1914, с. 10].

Якщо підмет та присудок виражені іменниками, то обидва, за синтаксичною нормою І. С. Нечуя-Левицького, вживаються в називному відмінку: *щастя є бажання і мрія кожного* [Н.-Лев. 1914, с. 17].

Крім зазначеного вище, І. С. Нечуй-Левицький визначає ще й порядок слів у реченні. Письменник поєднання означень із іменниками підпорядковує такому правилу: «ймення обзначувальні, чи то будуть ймення прикметні, чи числові, чи займенники, звичайно ставляються перед йменнями предметними, починаючи з займенників, а не після їх, як у латинській і часом церковнослов'янській мові, чи будуть ймення предметні дільниками, чи сказуємими, чи доповнюючими словами: *один багатий знайомий купець*

продав свій великий дім, котрий купив мій не дуже багатий панотець за чималі гроші на виплат по строках на кілька год» [Н.-Лев. 1914, с. 35].

Усе сказане дозволяє зробити такі висновки. Синтаксичні норми, теоретично розроблені І. С. Нечуєм-Левицьким, мало відрізняються від чинних норм сучасної української мови. Погляди письменника на узгодження присудка з підметом, прикметника з іменником, числівників *два-чотири*, ряду прийменників із відмінковими формами іменника, на порядок слів у реченні тощо повністю були сприйняті сучасною граматиною й усталилися в ній без змін. Певна частина міркувань автора «Граматики» є суб'єктивною й не до кінця відповідає сучасній синтаксичній нормі. Це, зокрема, стосується норм поєднання іменників із числівниками (відсутність паралельної форми знахідного відмінка в сполученні з іменником на позначення істот; форми двоїни для іменника, поєднуваного з кількісними числівниками, називний відмінок іменників *рік, год, день*, які йдуть після числівника), прикметниками (називний відмінок при поєднанні зі збірними іменниками-істотами), прийменниками (*з та с* із знахідним відмінком) тощо. Проте вагомість розроблень І. С. Нечуя-Левицького для нормалізації граматичного рівня від цього не зменшується.

2.5. Граматичні норми в практичному застосуванні І. С. Нечуєм-Левицьким

І. С. Нечуй-Левицький у своїй «Граматиці» подав широкий виклад основних граматичних норм української мови. Письменник зупиняється на основних словотворчих формантах української мови, на парадигмі іменних частин мови та дієслова, на характеристиці їх граматичних категорій та лексико-граматичних розрядів, на правильному поєднанні слів у словосполученнях та реченнях. При цьому більша частина розроблених теоретичних положень у подальшому активно впроваджувалася в граматичну систему сучасної української літературної мови й нині належить до

кодифікованих. Проте сам І. С. Нечуй-Левицький у практичному застосуванні власних розроблень не завжди залишався послідовним і вживав форми, які суперечать висловленим поглядам.

У практичному творенні слів І. С. Нечуй-Левицький переважно не суперечить розробленій ним нормі: *...він мав на увазі усі верстви нашого суспільства, і навіть наукові справи, ще й просвітність українського народу* [Н.-Лев. 1912, с. 3]; *Як проф. Грушевський і справді мав щирю думку зробити реформу галицької мови й чудернацького правопису і переробити її і перебудувати на зразець мови українського народу і українських класичних письменників, то чого ж йому було й жалкувати?* [Н.-Лев. 1912, с. 4]; *...ми не встоюємо за букву, за якесь старовірське «двоєніє аллилуя», це б то за заведіння відомих апострофів ...* [Н.-Лев. 1912, с. 7]; *Ми скажемо, що слово культура має дуже широке значіння* [Н.-Лев. 1912, с. 9]; *Яка книжня мова в проф. Грушевського, це добре відомо усім читальникам* [Н.-Лев. 1912, с. 16]; *...зручний укладальник не дуже стісняв снопи...* [Н.-Лев. 1912, с. 27]; *Видавництва київських «Записок», «Села», «Засіва», Літер. Науков. Вістника – це щось схоже на галицькі мовні школи, заведені на Україні для навчіння книжньої галицької мови, стиля й правопису* [Н.-Лев. 1912, с. 35]; *Одчиняю я двері в магазин, а за мною слідком шусть у двері якийсь молоденький паничик...* [Н.-Лев. 1912, с. 11]; *С самого початку видавання цієї газети було доручено українцям* [Н.-Лев. 1912, с. 27]; *А коли ж то ваша молодеча спроможеться виписувати ті журнали й книжки?* [Н.-Лев. 1912, с. 13] тощо. Як бачимо, письменник використовує властиві іменнику форманти, однак із точки зору сучасного словотвору вжиті слова утворено неправильно. Лексеми *просвіта*, *зразок*, *молодь* зараз є непохідними, слова *значення*, *читач*, *навчання*, *видання* утворено відповідно від *значити* [280, с. 78], *читати* [280, с. 186], *навчати* [280, с. 107] та *видати* [280, с. 30], *заведення* та *укладач* – за аналогією до *значення* й *читач*, *панок* – від *пан* (пор. *лісок* – *ліс* [280, с. 94]).

Так само з дотриманням викладених у «Граматичі» словотвірних норм І. С. Нечуй-Левицький творить прикметники, хоча в деяких випадках це й

суперечить чинній нормі: *Усі загалом писали чистою українською мовою, навіть потроху й научною* [Н.-Лев. 1912, с. 4]; *Німці люблять завірчувати просту думку в мудрі абстракції та довгелецькі періоди* [Н.-Лев. 1912, с. 6]; *...ця одна і єдина газета видавалась тоді зразцевою українською мовою ...* [Н.-Лев. 1912, с. 8]; *...талановитий автор, здатний до абстракційного думання й маючий потяг до філософії, ще гаразд не перетравив в своїй голові (не переварив) цієї ваги думок...* [Н.-Лев. 1912, с. 58]; *Передняком звали чумаки передню паровицю в валці, запряжену здоровими бадьористими волами...* [Н.-Лев. 1912, с. 68] тощо. Порівняймо їх із сучасними лексемами *науковий, довжелезний, зразковий, абстрактний та бадьорий* (хоча в розмовному мовленні зустрічається також *бадьористий*).

Творення дієслів І. С. Нечуй-Левицький здійснює переважно за допомогою префіксів. Цей спосіб деривації письменник не описував у «Граматичі», тобто не визначав норм префіксального словотворення. Проте в практичному використанні утворених таким чином дієслів, так само як і утворених за допомогою суфіксів, письменник здебільшого не суперечить сучасній нормі. Випадки ненормативного з погляду чинної нині норми вживання зустрічаються зрідка, як-от: *Недивно, що полтавське земство не схотіло друкувати книжок для народу, поданих молодими письменниками...* [Н.-Лев. 1912, с. 14]; *...має хоч невеличку творчу мовну здатність, щоб нехибно утворюють нові слова* [Н.-Лев. 1912, с. 33 – 34]; *...дозволяю йому ставити замість від – од...* [Н.-Лев. 1912, с. 48].

Не визначивши у своїй «Граматичі» норм творення прислівників, І. С. Нечуй-Левицький практично застосовує форманти *-ечко* (*Ми вже недавнечко чули такий самий докір од одного з рецензентів моєї статті...* [Н.-Лев. 1912, с. 7]), *-ий* (*Цікаво й те, що під цим завідомлінням підписані добродії, нікому невідомі і нічого не писавши по-український* [Н.-Лев. 1912, с. 8]), *-ички* (*...теперички культура (!) на Україну йде з Галичини...* [Н.-Лев. 1912, с. 9]), *-о* (*Ми, зумисне добро досвідчившись за цю справу, знаємо напевно, що виписувачі читають тільки те, що написано українцями ...* [Н.-Лев. 1912, с. 14]), *-ячки*

(*Очевидячки проф. Грушевський думає, що в Києві він натрапив на добрих переймачів...* [Н.-Лев. 1912, с. 35]), *-иньки (Тепериньки вживають в свої розмові сливе усі не тільки молоді, але й старіші українці...* [Н.-Лев. 1912, с. 67]), *-к (Одчиняю я двері в магазин, а за мною сльідком шусть у двері якийсь молоденький паничик...* [Н.-Лев. 1912, с. 11]) та ін. Указані афікси, як бачимо, відрізняються від нормативних суфіксів творення прислівників у сучасній українській літературній мові.

У творенні слів, які належать до інших частин мови, І. С. Нечуй-Левицький переважно використовує форманти, характерні для сучасної деривації, за винятком окремих, наприклад: *...зостається й досі цяцячкою і не справдилась, а ні трошечки* [Н.-Лев. 1912, с. 4]...*в Галичині в наш час багацько зробили для письменства...* [Н.-Лев. 1912, с. 10]; *Я почав роздивляться на прилавку на усяковий книжній дрібязок* [Н.-Лев. 1912, с. 12] тощо.

Широко використані ненормативно утворені слова в художніх творах І. С. Нечуя-Левицького. Особливо яскраво це простежується серед іменників, прикметників та прислівників. У сфері іменника письменник утворює без дотримання сучасних словотвірних норм слова на позначення осіб (*На березі zostався крилаш, чи помагач отаманів, і більша половина рибалок* [Н.-Лев. 1985, с. 498]; *Це справді знайшовся гарний давалець: роботи дає багато, а харч дає видавцем* [Н.-Лев. 1985, с. 523]; *А вгадайте, хто найрозумніший в Києві: чи семинарист, чи академист, чи університант* [На Кожум., с. 32]), абстрактні (*Він зненавидів Миколу, бо вгадував в його гордих, сміливих карих очах велику ненависність до себе* [Н.-Лев. 1985, с. 458]) та конкретні іменники (*Як настав обліч, вербівці почали нагадувать за ті гроші* [Н.-Лев. 1985, с. 484]; *Веселка захопила й корабель з його мокрими вітрилами і неначе вкрила його якоюсь пишною дорогою тканкою* [Н.-Лев. 1985, с. 506]). Серед прикметників, ужитих у мовній тканині творів, норми словотворення порушено в таких випадках: *От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади* [Н.-Лев. 1985, с. 435]; *Кругом неба однизу, стояла чорна, як земля, смуга, неначе огняне небо було підперезане оксамитовим поясом* [Н.-Лев. 1985, с. 465]; *Отаман підняв циновку*

з одного шаплика, де було повно річаної і морської риби [Н.-Лев. 1985, с. 493]; *Ввесь батющи́н двір був сповнений народом...* [Н.-Лев. 1985, с. 450]; *Червоні, жовтогарячі й жовті веселчані смуги були такі ярі, неначе горіли тихим полум'ям* [Н.-Лев. 1985, с. 506]; *На шапці блищали білі страусові пера* [Н.-Лев. 1985, с. 571]; *Певно проти їх то і наставили в містечку солдацькі казарми та держали москалів* [Військові штукарі, с. 4]; *Еге у брацькому?* [На Кожум., с. 33]; *По один бік машини вже стояли довжезні чотири ожередиди соломи, чисьті, неначе намальовані свіжими фарбами* [Отр., с. 5]. Характерно, що це стосується й відносних, і якісних, і присвійних прикметників.

Прислівники І. С. Нечуй-Левицький також не завжди утворює відповідно до чинних нині норм, що найчастіше пов'язане з поширенням письменником морфемної структури цих слів зайвими суфіксами, як-от: *Інші вербівці стояли коло полу, бо слідком за Миколою й Кавуном почало прибувати на заводи багато вербівських людей* [Н.-Лев. 1985, с. 482] (слідом + к); *Надвечори отаман загадав готувати здорову мережу* [Н.-Лев. 1985, с. 498] (надвечір + и); *Мені здається, що торг винами тутечки пішов би непогано...* [Н.-Лев. 1985, с. 589] (тут + ечки). Зрідка автор використовує невластиві прислівнику словотворчі форманти: *В хаті по-хазяйській чисто* [Н.-Лев. 1985, с. 46]; *Їх голови були зачесані по сільській...* [ЧХ, с. 68]; *Оддала б вона все на світі, щоб цілий вік стояти за тином та хоч здалеки дивитись на його* [Н.-Лев. 1985, с. 53].

Також І. С. Нечуй-Левицький не дотримувався словотвірних норм при творенні окремих дієслів (*Рушіння неначе замерло в тілі; ноги залякли й одубли* [Н.-Лев. 1985, с. 614]; дієприкметників (*Од кілка до кілка висіли разками здорові поплавки, що зветься галатанами, пороблені з легкого сухого дерева* [Н.-Лев. 1985, с. 492]), займенників (*Свирид Йванович не з таківських* [На Кожум., с. 49]) та числівників (...*вільного часу в їх було так багацько, що вони не знали, де дітись з нудьги* [Н.-Лев. 1985, 588 – 589]).

Таким чином, у практичному творенні слів І. С. Нечуєм-Левицьким у деяких випадках використані афікси, які відрізняються від нормативних у

сучасній українській літературній мові (-елецьк- для прикметників, -ечко, -ички, -ячки, -ий прислівників і т.ін.), проте в переважній більшості письменник усе ж таки дотримується розроблених ним словотвірних норм, застосовує форманти, описані в «Граматичі» (-к-, -інн-, -альник- для іменників; -н-, -ев-, -ист- прикметників; -о прислівників тощо) і тотожні з усталеними нині.

Міркування І. С. Нечуя-Левицького щодо морфологічних норм української мови також знайшли послідовне практичне застосування, хоча зрідка письменник уживає ненормативні форми роду. Це спостерігається, зокрема, в таких контекстах: *Його історія Русі-України це останнє слово науки української історії, але що стосується до мови, то можна сказати, що це остання українська козацька літопись, в котрі усе зведяно до купи, перевірено й перегляджено критично й научно* [Н.-Лев. 1912, с. 22]; *Але і в «Ріллю» вже промкнулись слова, як от – відповідь, від...* [Н.-Лев. 1912, с. 64]; *Бо публіка ж читає й купує їх часописі, а не коні та вівці* [Н.-Лев. 1912, с. 77]; *Невже авторка не стямкує, що вона вносе в українське письменство коли не смерть, то гальму, а не живе живоття, котре вже загальмували галичани с проф. Грушевським...* [Н.-Лев. 1912, с. 96]; *Як відомо, друга державна дума перед самісіньким роспуском заповістила, щоб викинули з великоруської книжньої мови оту непотріб (дрянь), оті букви: ъ та ъ, як зайву трухлятину, заважливу для школярів* [Н.-Лев. 1912, с. 91], де автор «Граматики» іменники сучасного чоловічого роду *літопис, часопис, непотріб* відносить до жіночого роду, сучасного жіночого роду *рілля* – до чоловічого, сучасного середнього роду *гальмо* – до жіночого.

Натомість практичне використання відмінкових форм іменників у І. С. Нечуя-Левицького переважно відповідає його теоретичним розробленням. Так, уживаючи іменники чоловічого роду в родовому відмінку, письменник застосовує переважно форми, тотожні з сучасними (-а/-я, -у/-ю). Проте в низці слів І. С. Нечуй-Левицький вживає помилкові флексії, як-от: *народа* [Н.-Лев. 1912, с. 3], *журнала* [Н.-Лев. 1912, с. 3], *компромісса* [Н.-Лев. 1912, с. 5], *періода* [Н.-Лев. 1912, с. 20], *стиля* [Н.-Лев. 1912, с. 21], *Кавказа* [Н.-Лев. 1912,

с. 37] тощо. Послідовним і відповідним до теоретичних міркувань є й використання письменником закінчення родового відмінка *-ів* для іменників у формі множини: *...на Україні не було і сліду і признаки ніяких змаганнів за мову...* [Н.-Лев. 1912, с. 4]. Аналогічне стосується й відмінкових флексій *-и* в іменниках сучасної третьої відміни: *Задумана справа не малої вартости для України, ще й задумана з широким планом на користь українцям* [Н.-Лев. 1912, с. 3]; *... народ і не втямить цієї премудрости...* [Н.-Лев. 1912, с. 9]. Як бачимо, в обох останніх випадках погляди письменника суперечать чинній морфологічній нормі, оскільки для них нормативним у сучасній українській літературній мові є відповідно нульове закінчення або *-ей* та флексія *-і*.

Часто І. С. Нечуй-Левицький вживає ненормативну нині форму на *-і* в іменниках із основою на *-р*: *Як я перечитав останні номері «Ради», то мушу признаться, що душа моя заскорбилась* [Н.-Лев. 1912, с. 62]; *Чи думали пак авторі, що селяни на Україні не знають, що то таке сойм..?* [Н.-Лев. 1912, с. 28]. Проте таке закінчення письменник теоретично обґрунтував у своїй «Граматиці».

Не дотримується І. С. Нечуй-Левицький власних висловлених поглядів щодо відмінкових закінчень іменників мішаної групи. Розмежувавши ці іменники на дві групи, письменник робить їх відмінювання залежним від наголосу, хоча в практичному використанні в усіх випадках вживається закінчення *-еві* та *-ем*: *...цьому паничеві на взір було не більше, як годів двадцять шість, сім* [Н.-Лев. 1912, с. 12]; *...вже давно в широкі публіці стало прізвищем для українських газетчиків і предметом смішків* [Н.-Лев. 1912, с. 90].

Послідовним є І. С. Нечуй-Левицький у вживанні відмінкових форм давального та місцевого відмінків для іменників чоловічого роду: *...самому авторові виправить їйі згодом буде трудно* [Н.-Лев. 1912, с. 16]; *... це не дуже сприяє розвитку нашого пісьменства* [Н.-Лев. 1912, с. 79]. Як бачимо, таке використання повністю збігається з усталеним у сучасній українській літературній мові.

Поодинокі зустрічаються в І. С. Нечуя-Левицького відмінкові форми іменників, які суперечать загальноприйнятим у сучасній українській літературній мові. Наприклад, письменник вживає флексії *-и* для називного відмінка множини та *-і* для родового відмінка жіночого роду, відмінює незмінюваний іменник *Грім* та творить ненормативну форму орудного відмінка іменника IV відміни: ... *українські думські посланці почали видавати свою партійну газету «Вісти з Думи»* [Н.-Лев. 1912, с. 7]; *Задумана справа не малої вартості для України ...* [Н.-Лев. 1912, с. 3]; *Для приклада ми випикуємо усі галицькі слова з одної виданої «Українськ. Учителем» книжечки: «Казки Братів Грімів ...* [Н.-Лев. 1912, с. 38]; *По грядицях меж двома племями скрізь звичайно буває мова перехідна й мішана, з багатьма словами, не перейнятими зумисне, а споконвічними, загальними для обох народів* [Н.-Лев. 1912, с. 44].

Норм, вироблених у сфері прикметника, І. С. Нечуй-Левицький у практичному використанні дотримується частково. Наприклад, прикметники з основою на *-н-* він, всупереч власним принципам, відносить до м'якої групи, через що їх парадигма різниться від сучасної загальноприйнятої: ...*академія взялась за справу заведення правопису в українській літературі і постановила свій академічний присуд* [Н.-Лев. 1912, с. 8]; ... *«Коротенька Історія з старих (давніх) часів», цей загальний огляд українського історичного життя, написаний таксамо нечистою українською мовою...* [Н.-Лев. 1912, с. 25]; ... *збили с пуття кількох свідомих прихильників цієї шкодливої системи й теорії механічного з'єднання й змішування двох мов, – галицької книжньої, і мови наших класичних письменників через механічну перемішку слів і викидання українських народніх слів...* [Н.-Лев. 1912, с. 47]; *Препогані галицькі слова – істнувати, єстнувати треба доконче замінить українськими народніми...* [Н.-Лев. 1912, с. 70].

Свої погляди на наявність паралельних прикметникових закінчень у давальному та місцевому відмінках жіночого роду І. С. Нечуй-Левицький у практичному використанні звужує, використовуючи тільки зредуковане закінчення *-і*: *Ми не будемо робить тут вдруге своїх умовиводів, сказаних нами*

в передній статті: «Сьогочасна часописна мова на Україні» [Н.-Лев. 1912, с. 6].

Хоча теоретично вироблені І. С. Нечуєм-Левицьким правила ступенювання прикметників не суперечать сучасній морфологічній нормі, практичне творення вищого ступеня письменник здійснює з помилками. Нормативним для вказаного ступеня є суфікс *-ш-* (*-іш-*), тоді як автором «Кривого дзеркала...», поряд із цим, інколи використовується також афікс *-ч-*: *...як я був у Львові, то й старші й молодчі розмовляли зо мною гарною, чистою українською мовою...* [Н.-Лев. 1912, с. 12]; *Щоб стиль був жвавіший і легчий, треба б поперетинать ці довгі періоди на частки, надвоє або й натроє...* [Н.-Лев. 1912, с. 23].

Числівники здебільшого вживаються І. С. Нечуєм-Левицьким у нормативних відмінкових формах: *Але він однією рукою будує, а другою рукою руйнує загалом українське й своє сукупно з ним будування* [Н.-Лев. 1912, с. 40]; *...вмів говорити й розмовлять у Римі с прочанами- паломниками на тридцятьох мовах та говірках Європи* [Н.-Лев. 1912, с. 87] тощо. Виняток становлять лише поодинокі форми, як-от: *І ми теперички на Україні маємо вже двоє обрусіннів* [Н.-Лев. 1912, с. 30].

У практичному використанні займенників І. С. Нечуй-Левицький також послідовно застосовує теоретично розроблені ним норми. Письменник використовує форми *тіх / цих* для родового, *міні* та *йї* для давального, *в їх, його* – знахідного та родового, скорочені форми для давального та місцевого відмінків тощо. Наприклад: *І діти тіх батьків, котрі колись передніше нехтували буквою й сьміялись з цього, повернули назад, і тільки й мови в їх, що за букву...* [Н.-Лев. 1912, с. 4]; *Щось патологічне ми бачимо в усіх цих письменників в їх поплутані мові* [Н.-Лев. 1912, с. 65]; *Деякі добродії просто таки кажуть міні, що як вони читають в галицьких книжках оті згадані вище слова, то їм уявляється, що хтось когось ріже* [Н.-Лев. 1912, с. 70]; *Але я повинен сказати, що українська мова, скільки йї єсть в «Історії Руссовъ» Конісського, краща, ніж в «Історії проф. Грушевського, і стиль в йї багато легчий і жвавіший* [Н.-Лев. 1912, с. 74]; *Але література не грамматика, а*

публіка не школа, і **йї** нема інтереса в цьому товмачінні [Н.-Лев. 1912, с. 9]; Проф. Грушевський в згадані мною передніше **свої** статті показує на той факт, що *Літ. Наук. Вістник* має чималий поспіх на Україні [Н.-Лев. 1912, с. 14]; В **ці самі** книжці *Літ. н. В.* ми знаходимо й другу статтю: «Український науковий рух в 1910 році» В. А. Дорошенка [Н.-Лев. 1912, с. 16]; *Нащо нам підроблюватись під йїх?* [Н.-Лев. 1912, с. 9]; *Мова в його* була чудна, химерна... [Н.-Лев. 1912, с. 12].

Інколи І. С. Нечуй-Левицький використовує словоформу *шо* як одну з паралельних форм питально-відносного займенника *що*, хоча це й суперечить чинній нормі, але нині зустрічається в розмовному мовленні: *І вийшло щось таке важке, шо його ні однісінький українець не зможе читати, як він ни силкувався б* [Н.-Лев. 1912, с. 7].

З морфологічних норм, вироблених для означальних займенників, І. С. Нечуй-Левицький практично вживає форми *всі, самим, само/саме, усей/ввесь, в самій*, як-от: *...книжньою мовою, котра од часу Лютера за 300 год вже далеко одійшла од народньої мови по всі Германії* [Н.-Лев. 1912, с. 56]; *Щоб поправити й направить нашу пісьменську справу на переднішу добру путь, треба самим галичанам, не гаячи часу, зараз заходиться виправлять свою поплутану недоладню книжню мову* [Н.-Лев. 1912, с. 66]; *... кинулись заводять газети, журнали, само по собі одбившись вже од народньої нашої мови* [Н.-Лев. 1912, с. 83]; *Невже його призначило саме історичне життя тільки на патолоч, притиски звідусіль і пригноблення його розвитку, на якусь вигнойку (удобрение полів) для когось і для чогось?* [Н.-Лев. 1912, с. 89]; *... хтось один пише усей номер за одним присідом* [Н.-Лев. 1912, с. 90]; *За весь час, одколи розвивається галицьке пісьменство, я знайшов у йому тільки трохи більше десятка неологізмів, слів вищого порядку, складяних добре і вдатно* [Н.-Лев. 1912, с. 44]; *Ми покажемо кілька чудних хиб в самі його українські мови* [Н.-Лев. 1912, с. 59]. Інші паралельні форми практичного застосування в письменника не знайшли.

Уживаючи дієслівні форми, І. С. Нечуй-Левицький дотримується норм,

викладених у «Граматиці», хоча з точки зору сучасної морфології вони є неприйнятними. Так, дуже часто письменник використовує форми 3 особи теперішнього часу, які нині є розмовними й свідчать про незнання правил дієвідмінювання: *От якими «загостренями» хотять годувать наш український народ!* [Н.-Лев. 1912, с. 28]; *Усю цю культуру він далі потім зведе на сьогочасну галицьку літературу...* [Н.-Лев. 1912, с. 9].

Також суперечить сучасній нормі вживання І. С. Нечуєм-Левицьким зворотних форм інфінітива. Він завжди використовує форми на *-ться*, хоча нормативним є *-тися*: *...само по собі молоді люде й школярі не можуть навчиться тієї мови* [Н.-Лев. 1912, с. 13].

Менш частотним є помилкове творення І. С. Нечуєм-Левицьким особових форм дієслів: *... стулюють докупи пороздирані надвоє й натроє дієслови (глаголи) сьмішні для публіки й злучують докупи частки глаголів* [Н.-Лев. 1912, с. 6]; *Добрящий папір та чудові коштовні малюнки ставляються задля присмаку та для принади...* [Н.-Лев. 1912, с. 39]; *Галичанам я ражу похопиться з виправкою своєї мови й примитикувать її до української мови наших класичних письменників й українського народа* [Н.-Лев. 1912, с. 49]; *...покинуть своєї тенденції запроважувать в наше письменство силу галицьких та вкупі з галицькою мовою й польських слів...* [Н.-Лев. 1912, с. 10].

Послідовним залишається І. С. Нечуй-Левицький у вживанні та творенні дієприкметникових форм. Теоретично розроблена ним норма, як уже зазначалося, суперечить чинній морфологічній нормі. Так само й практичне використання вказаних дієслівних форм не відповідає загальноприйнятим нині правилам: *Галицькі вчені ще й додали до неї, як складову частку, остачу старої київської мови XVIII віку, нагадуючу в москвофільських письменників старої і нової партії мову Ломоносова* [Н.-Лев. 1912, с. 7]; *Цікаво й те, що під цим завідомлінням підписані добродії, нікому невідомі і нічого не писавші по-український* [Н.-Лев. 1912, с. 8]. Подібні форми в сучасній українській літературній мові не вживаються, а дієприкметникові звороти з ними замінюються підрядними реченнями.

Так само ненормативним є й творення дієприкметників за допомогою суфікса *-ян-*: *Але в цих школах мови, заведяних на Україні галичанами та проф. Грушевським, наші українці не вчаться самотійно, доброхіть...* [Н.-Лев. 1912, с. 35]. У сучасній морфології, як відомо, пасивні дієприкметники утворюються за допомогою суфікса *-ен-*.

Усе сказане щодо практичного застосування І. С. Нечуєм-Левицьким морфологічних норм стосується також і його художніх творів: як автографів, так і друкованих текстів, у яких, незважаючи на редакцію коректором при друкуванні, частина вжитих письменником слів форм залишилася без змін. Так, наприклад, нами зафіксовано використання ненормативних відмінкових форм іменників, зокрема, називного (*Почались холода, а на Ганні кожух – латка на латці* [Н.-Лев. 1985, с. 71]; *На машині зверху стреміли три людині* [Отр., с. 5]; *То були професорі та все недуже молоді...* [ЧХ, с. 64]), родового однини (*Половина двора була вкрита ясним червоним світлом, половина лежала в тіні* [Н.-Лев. 1985, с. 438]; *...продавав темним селянам камінці, нібито з Єрусалима* [Н.-Лев. 1986, с. 580]; *Кругом стояли верби, груші та вишні, мов вироблені з каменя* [Н.-Лев. 1985, с. 441]; *Борони, Боже, чого: до напасті недалеко* [На Кожум., с. 83]) або множини (*Шматки кулів летіли вгору й горіли, розсипались на повітрі й трусили іскрами додола на поле* [Н.-Лев. 1985, с. 466]; *Гарун-паша звелів учити Саїба муштрів* [Н.-Лев. 1986, с. 553]; *...офіцери з москалями вертались з муштрів* [Військові штукарі, с. 4]; *...все те таке було оригінальне, таке було нове для молодих паннів, що їм здалося ніби вони перелетіли в якийсь далекий край...* [ЧХ, с. 68]; *...он скільки голів з вухами слухає з-за баркана* [На Кожум., с. 99]), місцевого (*По мілководді скрізь розляглося широколисте латаття...* [Н.-Лев. 1985, с. 66]; *Сіли за стіл, випили по одному стаканові чаю* [Н.-Лев. 1986, с. 601]; *В стаканчикові було щось жовтувате* [Отр., с. 3]; *Вона знов дивилась, як по шоссі внизу пересовувались люде...* [ЧХ, с. 97]; *...полум'я...зачепилось на кінчикові хреста...* [ЧХ, с. 97]) та кличного (*Що ти, свиню!* [Н.-Лев. 1985, с. 480]; *Прощай же, моя любов!* [ЧХ, с. 114]) тощо.

Крім цього, у сфері іменника спостерігається неправильне вживання категорії роду. Яскраво виявляється це в контекстах, оскільки визначити приналежність субстантиву до того чи іншого роду ми можемо завдяки синтаксичній сполучуваності, як-от: *У другий мішок вклала мати сухарі та деяку харч* [Н.-Лев. 1985, с. 51]; *Пересип була дуже плисковата...* [Н.-Лев. 1985, с. 497]; *Ісакій і справді був схожий на пастернака, на цю довгу та трохи кострубату огородню овоч* [Н.-Лев. 1986, с. 588]; *Він продає нюхальну табаку і простий тютюн, табатирки та усякий дріб'язок...* [Н.-Лев. 1986, с. 616]. Як бачимо, саме займенники, прикметники та дієслово вказують на жіночий рід іменників *харч, пересип, овоч, табак*, хоча в сучасній українській літературній мові вони належать до чоловічого роду.

У художній тканині творів І. С. Нечуя-Левицького зустрічається також ненормативне творення ступенів порівняння прикметників, причому в одних випадках письменник застосовує нехарактерний для вжитого прикметника суфікс (*Вони стали здоровіші, веселіші, проворніші* [Н.-Лев. 1985, с. 512]; *...семанирист найрозумніший* [На Кожум., с. 32]) чи не властивий українській мові формотворчий афікс (*І стало їй легко, дуже легко на серці, неначе вернулись її луччі, молодші літа...* [Н.-Лев. 1985, с. 36]; *В того жиди, що служив за кассіра в трутанському житлі, служила за няньку менча Павлова дочка, дівчина дванадцяти літ* [Отр., с. 3]; *На кілька років молодча од Радюка, вона була серцем на кілька років старша од його* [ЧХ, с. 97]), а в інших – використовує суфіксальне творення замість суплетивізму (*Казарми, довгі без міри, були ще поганіші, ніж на стеблівській сахарні* [Н.-Лев. 1985, с. 478]) або творить ступінь порівняння в прикметників, які його не мають (*Радніша б я думать, та вже й думок не маю; радніша б плакати, та вже висохли всі мої сльози* [Н.-Лев. 1985, с. 513]; *Знайдемо кращих, здатливіших од тебе наймачів* [Н.-Лев. 1985, с. 523]).

Серед займенників ненормативне їх вживання І. С. Нечуєм-Левицьким зафіксовано в таких контекстах: *За плечима в його теліпався ранець та торбина з сухарями...* [Н.-Лев. 1985, с. 32]; *На йому був московський мундир з*

червоним коміром, козирок з червоною стрічкою навкруги [Н.-Лев. 1985, с. 37]; *Голови в їх були завітчані червоними квітками...* [Н.-Лев. 1985, с. 37]; *Вони всею ватагою пішли в Акерман...* [Н.-Лев. 1985, с. 503]; *...міні* здалося, що зять та дочки покинули коні на улиці... [Отр., с. 3]; *Коні вкрали? питаю я в їх* [Отр., с. 3]; *Москалі ...врізались ті* улиці в гущавину [Військові штукарі, с. 4]; *Вона ніби хотіла розпитати й вислухати пораду од тії* тихої води [ЧХ, с. 97]; *Дашкевич сидів на ті самі* лавці... [ЧХ, с. 97]; *Коло його* так багацько людей сідало и вставало... [ЧХ, с. 97]; *С чого ж оце в тебе ся* свита? [ЧХ, с. 75]; *Я свій чоловік в сім* дому [На Кожум., с. 48]; *...на другі* улиці стояли рядами коні... [Військові штукарі, с. 4] тощо.

Набагато ширший, порівняно з уживанням у публіцистичних текстах, діапазон ненормативного порівняно із сучасним використання дієслів. Найчастіше в таких випадках І. С. Нечуй-Левицький застосовує неправильно утворені форми, наприклад: *Орють* землю закаблуки... [Н.-Лев. 1985, с. 40]; *А чорна ніч простелювалась* чорним сукном по селу, по садках та лісах... [Н.-Лев. 1985, с. 41]; *Лежить* Ганна на старій дрантині, прикрита старою драною рядниною, не стогне й насилу *дише*... [Н.-Лев. 1985, с. 72]; *Джериха скинула намітку й почала її згортувать* [Н.-Лев. 1985, с. 439]; *Архієреями ставляють* ченців з протоієреїв удівців [Н.-Лев. 1986, с. 585]; *...я за нею назирці до небожевих воріт та спересердя як гукону*... [Н.-Лев. 1985, с. 418]; *А воно, погане, як криконе* на мене... [Н.-Лев. 1985, с. 429]; *Всі паничі кидаються до Оленки, виносять на ганок і садовлять* на стільці [На Кожум., с. 99]; *Я сержусь* на вас! [На Кожум., с. 82]. Помітно, що письменник при творенні вказаних дієслів зазнав впливу російської мови та народного розмовного мовлення. Рідше І. С. Нечуй-Левицький допускає помилки у вживанні форм стану, коли замість дієслів активного стану використовує форми пасивного та навпаки: *Се його праця, – було каже вона, – нехай же він і покористує!* [Н.-Лев. 1985, с. 54]; *Я вже старіюсь*, час би взять собі невісточку в хату [Н.-Лев. 1985, с. 438]; *Всі заводи належались* до одного дуже багатого пана ... [Н.-Лев.

1985, с. 477]; *Нимидора почала слабувати й старітись, і знов їй забажалось побачить Миколу* [Н.-Лев. 1985, с. 517] тощо.

Ненормативне вживання дієприкметників у художніх творах І. С. Нечуя-Левицького аналогічне їх вживанню в його публіцистиці: *Микола ще більше зажурився, бо за помершого батька треба було платити подушне як за живого...* [Н.-Лев. 1985, с. 457]; *Тут обідало все село, обідали прохожі, проїжджачі* [Н.-Лев. 1986, с. 281]; *Дивлюся я через двері, – стіл застеляний скатеркою, на столі пляшка...* [Н.-Лев. 1985, с. 428] і т. ін.

Таким чином, аналіз практичного втілення І. С. Нечуєм-Левицьким теоретично розроблених ним морфологічних норм показав, що письменник не завжди був послідовним у питанні нормативного використання слів різних частин мови. Він не завжди застосовував теорію на практиці: у ряді випадків вони суперечать один одному (паралельні закінчення прикметників та займенників; творення вищого ступеня порівняння тощо). А оскільки більша частина викладених у «Граматичі» морфологічних норм усталилася в граматичі сучасної української мови, то й непослідовне практичне застосування теоретичних міркувань є ненормативним із точки зору чинної норми. Однак спостерігаються випадки, коли саме практичне застосування, а не теорія, є тотожним сучасній нормі (вживання відмінкових закінчень іменників мішаної групи та паралельних форм означальних займенників). Але, незважаючи на це, І. С. Нечуй-Левицький посідає вагомe місце серед нормалізаторів української мови, оскільки у свій час він був одним із небагатьох, хто переймався питаннями кодифікації й викладав свої міркування в теоретичних працях, які сприяли подальшому усталенню норм сучасної української літературної мови.

Практичне втілення синтаксичних норм у І. С. Нечуя-Левицького також має свої особливості.

У своїй публіцистиці, зокрема, статті «Криве дзеркало...» І. С. Нечуй-Левицький переважно дотримується розроблених норм, проте зустрічаються випадки, в яких письменник сам суперечить їм. Так, здебільшого правильно узгоджуючи присудок з підметом, у контексті *Лиха пригода для українського*

письменства в його мові *роспочалося* в останні два роки од галицьких журналів... [Н.-Лев. 1912, с. 3] І. С. Нечуй-Левицький допускає помилку, вживаючи поряд із іменником у жіночому роді присудок, виражений дієсловом середнього роду. Це ж саме можна сказати й про вживання головних членів у реченні *...треба, щоб молоде покоління на Україні, як от студенти, гімназисти, міські й сільські школярі привчилися до галицької книжньої мови, з галицьких книжок нахапалися галицьких слів...* [Н.-Лев. 1912, с. 13], де автор не узгоджує числових форм.

Поряд із цим І. С. Нечуй-Левицький порушує синтаксичну поєднуваність у межах складеного іменного присудка. Норма, викладена у «Синтаксі», визначає сполучення дієслова *бути* з іменником в орудному відмінку, тоді як письменник використовує форму називного відмінка: *Небіжчик Ом. Огоновський, хоч родом галичанин, але він був словесник і граматист...* [Н.-Лев. 1912, с. 22]; *Це й є причина, що їх українська мова в писаннях стала й стане, як основа й ґрунт наукової вищої нашої мови* [Н.-Лев. 1912, с. 38]. Таке вживання суперечить і сучасній нормі.

Найбільшу кількість відхилень від вироблених у «Граматиці» норм І. С. Нечуй-Левицький робить у вживанні прийменників, яке часто суперечить і чинним синтаксичним нормам. Наприклад, найчастотнішим є ненормативне порівняно з сучасним поєднання прийменника *по* з іменником. Письменник уживає його в тих прийменниково-іменникових конструкціях, в яких він є нормою в російській мові. Проте сучасною українською літературною мовою в таких випадках кодифіковано використання інших прийменників. Зокрема, в таких контекстах, як *Галицька книжня научня мова важка й нечиста через те, що вона склалася по синтактиці мови латинської або польської...* [Н.-Лев. 1912, с. 6 – 7]; *Я дивуюсь, як проф. Грушевський надрукував в своєму журналі таке дивовище, по мові гірше од мови статтів в «Записках наукового товариства»* [Н.-Лев. 1912, с. 16]; *Можна подумати по аналогії с схожими словами, що річник це чоловік...* [Н.-Лев. 1912, с. 20]; *До цих змішаних часток своєї мови проф. Грушевський додає ще й чимало слів з сьогочасної*

великоруської мови без усякої потреби й тулить їх в свої писання механічно, **по звичці** [Н.-Лев. 1912, с. 21]; Добр. Гр. Коваленко написав **по йї** такий самий загальний огляд вже чудовою українською мовою нібито для народу [Н.-Лев. 1912, с. 25], нормативним був би прийменник за: за синтактикою, за мовою, за аналогією, за звичкою, за нею. У реченнях Я одразу дізнався **по** його мові, що він з Галичини... [Н.-Лев. 1912, с. 12]; Але видно **по** його великі плодючості, що його робота хапана... [Н.-Лев. 1912, с. 47] сучасна норма визначає вживання прийменника з: з його мови, з його великої плодючості. Також нормативним є вживання прийменників на, в замість по в таких випадках: І недурно ж небіжчик Грінченко кинув такий сумний вірш **по адресу** українських письменників [Н.-Лев. 1912, с. 79]; У нас тепер на Україні витворяють таке, чого нема нігде **по всі Європі** [Н.-Лев. 1912, с. 89] (пор. на адресу, у всій Європі). А конструкція по мові за чинною синтаксичною нормою має замінюватися формою мовою: **По** українські народні мові – цю плутанину можна так розуміти... [Н.-Лев. 1912, с. 18] (правильно українською народною мовою).

Також впливом російської мови пояснюється ненормативне вживання прийменника в: Проф. Грушевський перевів «Літ. Науковий Вістник» з Львова в **Київ**... [Н.-Лев. 1912, с. 3]; ...намовляли й намоторювали навіть сільські громади подавати завідомління в львівську школьну **раду**... [Н.-Лев. 1912, с. 85]; ... саме в той час якийсь кружечок українців, певно спілників «Благотворит. Петербург. Общества изд. деш. українських книг» подяли в Петерб. **академію** наук своє «Завідомління»... [Н.-Лев. 1912, с. 8]. У таких випадках сучасною нормою визначається використання прийменника до: до Києва, до ради, до академії.

Інколи І. С. Нечуй-Левицький уживає замість унормованого за прийменник про: Проф. Грушевський кидає українцям назря ще й другий неправдивий і кривдний докір за разуразні змагання **про мову** й правопис в теперішній час... [Н.-Лев. 1912, с. 7] (пор. за мову).

Можливе також використання прийменника на в невластивих йому позиціях: Я почав роздивлятися на прилавку **на** усяковий книжній **дрібязок**, а

він і собі ... [Н.-Лев. 1912, с. 12]; *Недивно, що харківське «Общество грамотности» недавно надрукувало в газетах оповістку, що буде за плату видавати книжки для народу на великоруські й українські мови...* [Н.-Лев. 1912, с. 14]; *Окрім цих видавництв теперички галичани заходились видавати і пускати на продаж у Києві опрічні книжки й книжечки окроми од усяких видавництв* [Н.-Лев. 1912, с. 39]. Згідно з чинною нормою, у першому випадку необхідно випустити прийменник, бо перехідне дієслово (*роздивляться*) не вимагає прийменників; у другому реченні – його слід замінити описовою конструкцією *великоруською й українською мовою*; в третьому – вжити прийменник *у* (*у продаж*).

Крім зазначених порушень уживання прийменників, І. С. Нечуй-Левицький використовує без урахування приписів норми конструкції з прийменниками *за, од, до, з та задля*: *Всі ці добродії в Києві виробили собі неправдиве уявління за цю справу в українському суспільстві* [Н.-Лев. 1912, с. 13 – 14]; *І галичанам нема чого зобіжатись за це...* [Н.-Лев. 1912, с. 51]; *Як історик, а не словесник і граматист, проф. Грушевський вважає передніше од усього на «факти» в історії, а не на мову* [Н.-Лев. 1912, с. 22]; *Його коротка Історія України для широкої публіки написана тільки трохи кращою мовою, і тільки кращою в тім, що стосується до стиля* [Н.-Лев. 1912, с. 24]; *Довелося міні таксамо кликати до помочі побічних добродіїв та знайомих...* [Н.-Лев. 1912, с. 32]; *Решта неологізмів, як от виведяних с польского коріння, невдатна і зробляна не аналогічно с складом народніх слів* [Н.-Лев. 1912, с. 44]; *...вже покинуло переднішу тактику й видало 10 останніх номерів книжечок задля дітей* [Н.-Лев. 1912, с. 79] тощо. Як бачимо, у вказаних контекстах нормативним було б вживання таких іменниково-прийменникових поєднань: відповідно *про цю справу, на це, за все, стосується стилю, на допомогу, за складом, для дітей*.

Як уже зазначалося, І. С. Нечуй-Левицький вважав нормативним творення дієприкметників за допомогою суфіксів *-уч-, -юч-, -ш-, -ви-, -мий* тощо, тому й вживання їх не було для нього ненормативним. Проте з точки зору сучасних

синтаксичних норм використання дієприкметникових зворотів на зразок *З цієї причини історичні твори проф. Грушевського зможуть читати тільки спеціалісти, або люде науки, звикші до усякових актових чудернацьких мов* [Н.-Лев. 1912, с. 22]; *І через це с книжок треба зовсім викинуть і ту сем'ю, і посемейство, як слова **займаючі** невеликий район* [Н.-Лев. 1912, с. 60] є помилковим і потребує заміни підрядним означальним реченням (*які звикли, які займають*).

Зустрічається в І. С. Нечуя-Левицького й ненормативна побудова словосполучень. Найчастіше такий різновид відхилення від чинної норми спостерігається при керуванні: письменник неправильно вживає відмінкові форми іменників при дієсловах. Наприклад: *Ми скажемо, що слово культура має дуже широке значіння, і проф. Грушевський прямо таки **зловживає** (злоупотребляє) це безвинне слово* [Н.-Лев. 1912, с. 9]; *...він заповзявся з цієї причини **навчити цього правопису** українських письменників, щоб завести це диво і в нас на Україні* [Н.-Лев. 1912, с. 35]; *Відоме діло, що Галичина мало купує **книжки*** [Н.-Лев. 1912, с. 10]; *А теперички **в останній час** галичани с проф. Грушевським на чолі **написались** на нас, щоб усі наші письменики писали галицькою книжньою мовою* [Н.-Лев. 1912, с. 42]. Відомо, що дієслова *зловживати* та *написітися* вимагають орудного відмінка, *навчати* – давального, *купувати* – родового, тому нормативним є *зловживає словом, навчати цьому правопису, купує книжок, написались останнім часом*.

Також, поряд із цим, І. С. Нечуй-Левицький інколи помилково вживає стійкі сполучення. Загальновідомі вислови *справляти враження, незважати на щось, здіймати гвалт* письменник видозмінює, порушуючи при цьому норму: *Вірші д. Олесья **роблять** і справді **вражіння** своїм журливим елегічним тоном і правдою* [Н.-Лев. 1912, с. 80]; *Ця гарна поема – без спотикачів у мові, **кладає** поетичне **вражіння** на душу* [Н.-Лев. 1912, с. 81]; *...й вони не мали б сили й доладности в мові, **не вважаючи на** свою високу **вартість*** [Н.-Лев. 1912, с. 80]; *Тодішня стара, чи москвофільська партія в Галичині **підняла гвалт*** [Н.-Лев. 1912, с. 85].

Ще одним різновидом порушення синтаксичної норми в І. С. Нечуя-Левицького є неузгодження видових форм дієслів у межах одного речення. Це спостерігається як у простому реченні (*Сто год вже минуло, як **почалася й розвивалася** нова українська література на Україні й **виставила** багато талановитих письменників, ще й одного генія поета* [Н.-Лев. 1912, с. 42]), так і в складному (*Вона вся **вилилась** з душі поета в доладніх образах – типах, кольорітних картинах і на майдані, де дівчата **зібрались** грати веснянки, і на березі Дніпра, звідкіль русалки **рушили** на вигон до дівчат і на майдані **пристали** до їх* [Н.-Лев. 1912, с. 80 – 81]). Як бачимо, в цих випадках письменник не дотримувався норми поєднання однорідних присудків або присудків складного речення.

Заслуговують на увагу випадки відхилення І. С. Нечуєм-Левицьким від норм поєднання слів у реченнях. Наприклад, у реченні *Я вже тоді постеріг і догадався, хто дає направу (настроєніе) спільникам видавництва «Вік», **щоб** перекручують мову й форми і в моїх писаннях, і в утворах инчих сьогочасних письменників, та в збірниках...* [Н.-Лев. 1912, с. 38], як бачимо, письменник недоречно вводить складнопідрядне речення, оскільки нормативною є відсутність сполучника *щоб* (*дає направу перекручують*). В інших випадках автор «Граматики» не дотримується порядку слів, розриває словосполучення словами, які логічно не входять до їх структури: *А за мову в «Світлі» скажу, що як колись українці в державні думі подадуть заявління, щоб у нас була народня школа, **принаймні на селах**, українська* [Н.-Лев. 1912, с. 60]; *Отак треба б робить і нашим видавцям **в Києві** журналів та газет...* [Н.-Лев. 1912, с. 88] (пор. *українська народня школа, принаймні на селах; видавцям журналів та газет в Києві*).

Більш частотною в І. С. Нечуя-Левицького є неправильна побудова речень. Із порушенням синтаксичної норми утворено фрази: *Тимчасом «Світло» по ціні недуже то придатне для кишень наших надто негрошовитих вчителів, для котрих воно й видається, **що стає для їх чималою завадою при виписуванні «Світла»*** [Н.-Лев. 1912, с. 61]; *В теперішній час мова в «Раді» знов повернула*

назад, знов засмічується давніми хибами **це вже другим нападом** [Н.-Лев. 1912, с. 61]; **В своєму невеличкому, написаному по-декадентський утворі: «Трагедія серця» стерчать** ось які галицькі й польські слівця [Н.-Лев. 1912, с. 80]; **І принципи, і символи проведяні ясно, хто тільки знає українську міфологію, або читав «Світогляд українського народу» та легенду «Запорожці»** [Н.-Лев. 1912, с. 81]; **А в нас кинулись у журнальне письменство усякові люде такі, котрі не вчилися не то що в Кембриджському університеті, а тільки вчилися в сільських школах, або здебільшого в учительських семінаріях, але були с кембриджською гордовитістю й авторитетністю** [Н.-Лев. 1912, с. 83 – 84]; **Сутрудовники в «Снопі» вливають в старі міхи нове вино, навить новісіньке, чи «новіське», як пише д. Грушевська в своєму перекладі оповіданнів Доде, котрих мову, це истинно криве дзеркало, вже оцінував хтось в 8 номері «Дніпрових хвиль» за цей рік** [Н.-Лев. 1912, с. 91] тощо.

У художньому втіленні розроблених синтаксичних норм І. С. Нечуй-Левицький мало відрізняється від їх застосування в публіцистичних текстах. Так само найчастотнішим є ненормативне вживання прийменниково-іменникових чи займенникових конструкцій, як-от: **По дорозі йшов молодий москаль додому по білету** [Н.-Лев. 1985, с. 32]; **Як же не пильнувати матері, коли вона шила сорочку задля сина свого Василя...** [Н.-Лев. 1985, с. 33]; **Василь, як москаль, став по самому переду** [Н.-Лев. 1985, с. 38]; **Як подасть, було, об собі звістку, то Ганна, було, аж повеселішає, аж оживе** [Н.-Лев. 1985, с. 54]; **Прийшла вчора така бумага, щоб ти виряджала свого сина в школу...** [Н.-Лев. 1985, с. 64]; **Треба його везти у Київ...** [Н.-Лев. 1985, с. 64]; **Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана, що годували к різдву** [Н.-Лев. 1985, с. 456]; **Він був ладен втратити пів-Вербівки, аби тільки помститись над Миколою** [Н.-Лев. 1985, с. 524]; **Він забув, що його парафія не чула од його десятки год живої моральної проповіді на зрозумілій для селян народній мові** [Н.-Лев. 1985, с. 585]; **Ченці наче по команді підвелися з місців** [Н.-Лев. 1985, с. 596]; **І я вчора неначе зумисне за це прочитав** [Н.-Лев. 1985, с.

561]. У таких випадках нормою сучасної української літературної мови визначається вживання прийменників, розглянутих вище, а також *про (себе), до (різдва)* чи їх відсутність (*помститься Миколі*).

Заслужують на увагу приклади ненормативного узгодження числівників із іменниками, виявлені в художній тканині творів І. С. Нечуя-Левицького. Часто письменник використовує поєднання числівників *два, три* з іменником у зниклій зараз формі двоїни: ... *іде чий-небудь хазяйський плуг по полю в три парі круторогих сивих волів...* [Н.-Лев. 1985, с. 47]; *Він купив десять відер горілки: вісім відер взяв у жида за готові гроші, а дві відрі узяв наборг* [Н.-Лев. 1985, с. 449]; *Хіба б на три руці стало по одній волосині* [Н.-Лев. 1985, с. 416]. Виявлено також неправильне вживання кількісних числівників з іменником *год*: письменник уживає субстантив у формі називного відмінка. Наприклад: *Якийсь Петро Перебендя, по тих книгах, жив уже більше як сто год; Гнат Швидкий з жінкою Оришкою жили сто двадцять год, а Іван Посмітюх вже прожив півтора ста год, та ще з п'ятьма синами і трьома братами* [Н.-Лев. 1985, с. 491]. Порушено норму узгодження вказаних частин мови й у контекстах *Василь поглядав на Ганну, а обидві дівчата – на Василя* [Н.-Лев. 1985, с. 42]; *Кілька десятків чоловіка розкидали стіжок і кидали снопи за окіп на поле* [Н.-Лев. 1985, с. 466]; *На городі палало троє багаттів* [Н.-Лев. 1985, с. 280]. Згідно з нормою в першому реченні повинен уживатися іменник *дівчина* у формі називного відмінка множини (*обидві дівчини*); у другому – родовий відмінок множини іменника *чоловік* (*кілька десятків чоловіків*); у третьому – називний відмінок іменника та числівника (*три багаття*).

Уживаючи відмінкові форми іменників при дієсловах, І. С. Нечуй-Левицький також часто порушує норму. Особливо це стосується знахідного відмінка: письменник ув іменниках на позначення неістот використовує форму родового відмінка, хоча нормою в таких випадках передбачено називний: *Люди нащось лили воду відрами в огонь, неначе грались в якоїсь іграшки* [Н.-Лев. 1985, с. 466]; *Тепер, хлопці, справивши вхідчини, ставайте до роботи, – промовив отаман, готуючи човна* [Н.-Лев. 1985, с. 494]; *Чом ти не зв'яжеш*

рук своєму синові? [Н.-Лев. 1985, с. 416]. Зрідка вжито ненормативні форми давального та орудного відмінків: *Марино, голубко! порадь мене, як рідна мати: чи йти мені за його* [Н.-Лев. 1985, с. 43]; *Знать, не дуже добачали старі очі, бо Хомиха нагнулась над самісіньке **полотно**...* [Н.-Лев. 1985, с. 33].

Не відповідає нормі узгодження числових форм у художніх контекстах *Коли гляне, за зеленими вербами, на траві **білється три шматки** полотна* [Н.-Лев. 1985, с. 77] та *...тикнув рукою з пером на чудовний образ і на **букети** квіток, що **стояла** в вазках перед образом на столику...* [Н.-Лев. 1985, с. 583].

І. С. Нечуй-Левицький головні члени обох речень уживає в різних числах: у першому реченні виражений формою множини підмет (*три шматки*) сполучається з дієсловом, ужитим у однині (*білється*), тоді як у другому реченні – навпаки: підмет *що* вжитий у множині, а присудок *стояла* – в однині.

Із порушенням норми вживання дієприкметникових та дієприслівникових зворотів І. С. Нечуй-Левицький будує речення: *Од купи поодрізнявалось кілька пар хлопців та дівчат і посідали оддалеки, **пообнімавшись і розмовляючи*** [Н.-Лев. 1985, с. 41]; *... сказав Копронідос, **знявши** бриля й низенько **кланяючись*** [Н.-Лев. 1985, с. 591]; *Тік був, як звичайно на селах на Україні, за панським садком в кінці села і вганявся далеко в поле під гору, **обкопаний ровом, обсаджений** високими розкішними тополями та осоками* [Н.-Лев. 1985, с. 452]. Як бачимо, в перших двох випадках письменник не дотримується узгодження видових форм, а в останньому розриває зворот та іменник, до якого він належить, іншими членами речення.

Так само, без узгодження видових форм, І. С. Нечуй-Левицький вживає дієслова – однорідні присудки простого чи предикати складного речення, як-от: *Кіт сидить на печі, заплющивши очі, півень **присів** під полом, **дрімав**, опустивши крила* [Н.-Лев. 1985, с. 56]; *Тепер він уже **став** музикою, **купив** собі недорогу скрипку, **підслухав** усяких пісень у других музик і часто **грав** до танців дівчатам та хлопцям* [Н.-Лев. 1985, с. 440]; *Одного дня старости **обміняли** хліб, а другого дня Нимидора й рушники **подавала*** [Н.-Лев. 1985, с. 448]; *...а*

тим часом ми **втечемо** на сахарні, **перебудемо** цей важкий час та й знов **повертаємось** [Н.-Лев. 1985, с. 462].

Зрідка І. С. Нечуй-Левицький не дотримується порядку слів, таким чином порушуючи правильну побудову речень, наприклад: **Що позичала вогню, та звалась Ганною, а друга Мариною** [Н.-Лев. 1985, с. 37]; **Осавули голос дав знать, що свято скінчилось** [Н.-Лев. 1985, с. 439]; **Бодай все моє горе, всі мої сльози впали на того душу, хто мене пустив по світі бурлакою** [Н.-Лев. 1985, с. 483].

Отже, практичне застосування І. С. Нечуєм-Левицьким синтаксичних норм здебільшого збігається з його теоретичними розробленнями. У більшості випадків письменник правильно поєднує слова в словосполученнях та реченнях, хоча інколи зустрічається й ненормативна побудова речень. Відхилення від норми не стає тенденцією і в основному стосується вживання прийменниково-іменникових конструкцій та дієприкметникових форм; рідше автор порушує правила узгодження присудка з підметом, відмінкових форм іменників із дієсловами, іменників із числівниками, видових форм дієслів тощо. Значною мірою ці ненормативні вживання суперечать не лише теоретичним викладам у «Граматичці», а й сучасній синтаксичній нормі. Проте все сказане, на нашу думку, ніяк не знижує ролі І. С. Нечуя-Левицького в нормалізаційних процесах української мови.

Висновки до розділу II

Теоретичні розроблення І. С. Нечуя-Левицького як укладача «Граматики» та його жива практика як письменника відіграли важливу роль у виробленні норм сучасної української літературної мови. Розуміючи необхідність формування української літературної мови та переймаючись проблемою її чистоти, письменник активно розробляв орфоепічні та лексичні, морфологічні та синтаксичні норми. При цьому погляди, викладені ним у публіцистичних та граматичних працях, в подальшому активно впроваджувалися в мовну систему

й нині належать до кодифікованих. Такими, наприклад, є міркування про голосний *i* на місці давніх Ъ, *o* та *e*, фонетичний склад приголосних звуків, наявність звука [ʔ], вимову церковнослов'янських слів, фонетичні зміни, вживання голосних *u* та *ε*, подовження в іменниках, милозвучність у галузі фонетики; парадигми іменників, прикметників, числівників, займенників та дієслів, їх граматичні категорії та лексико-граматичні розряди – у морфології; узгодження присудка з підметом, прикметника з іменником, числівників *два-чотири*, ряду прийменників із відмінковими формами іменника, порядок слів у реченні – у синтаксисі тощо. У своїх розробленнях письменник орієнтувався на власне мовне чуття та на народну вимову, однак це не завадило йому сформулювати рекомендації, які пізніше були позитивно сприйняті мовною практикою.

Проте інколи висновки І. С. Нечуя-Левицького були нелогічними та не відповідали реальному стану мови. Наприклад, ідеї автора про вимову літери *ʔ* та іншомовних слів, вживання *ʔ* та аффрикатів, спрощення та асиміляцію серед орфоепічних норм; про закінчення *-i* для місцевого та давального відмінків жіночого роду, заперечення коротких форм прикметників чоловічого роду та нестягнених форм жіночого роду, виділення нестягнених форм вказівних займенників, наявність категорії особи в дієслів минулого часу серед морфологічних; про відсутність паралельної форми знахідного відмінка у числівниках в сполученні з іменником на позначення істот, форми двоїни для іменника, поєднуваного з кількісними числівниками, називний відмінок іменників *рік, год, день*, які йдуть після числівника, називний відмінок прикметника при поєднанні зі збірними іменниками-істотами – серед синтаксичних тощо, як показав час, виявилися суб'єктивними й неприйнятними для подальшої нормалізації, хоча від цього роль письменника у нормалізаційному процесі української мови не зменшується.

Усе сказане стосується й практичного втілення розроблених І. С. Нечуєм-Левицьким норм, переважна більшість яких послідовно застосовувалася

письменником у його публіцистичних статтях та художніх творах, хоча інколи зустрічається й відхилення від норми, яке, проте, не стає тенденцією.

У своїй лінгвістичній, публіцистичній та художній творчості І. С. Нечуй-Левицький переважно користувався фонетичною й граматичною базою середньонаддніпрянського говору, який становить генетичне ядро південно-східного наріччя. Перебуваючи під його впливом, письменник засвоїв такі його діалектні риси, як обмежене вживання африкатів [дж], [дз]; форми типу *но'се, ро'бе, ла'зе* у дієсловах II дієвідміни; флексію *-и* у родовому відмінку однини іменників жіночого роду; вживання у непрямих відмінках займенників *йім, на йому, на йій* замість форм з приставним [н] (*ним, на ній*); стягнену форму прикметника у давальному та місцевому відмінках жіночого роду, віднесеність прикметників з основою на *-н-* до м'якої групи тощо і, відповідно, у своїй «Граматичі» пропонує використовувати їх як норму. Середньонаддніпрянський говір структурно близький до нової української літературної мови, що й зумовлює, на нашу думку, те, що погляди, викладені письменником у публіцистичних та граматичних працях, переважною мірою не відрізняються від нинішніх.

Отже, І. С. Нечуй-Левицький конструктивною частиною свого доробку зробив значний внесок у справу нормалізації української мови. Вагомість його постаті в указаному процесі визначається вже тим, що у свій час він був одним із небагатьох, хто переймався питаннями кодифікації й викладав свої міркування в теоретичних працях, які сприяли подальшому усталенню вказаних норм та поширенню їх серед населення. Продовжуючи традиції М. О. Максимовича, автор в першу чергу прагнув довести самобутність української мови, поставити її в один ряд із іншими розвиненими слов'янськими мовами, а це є набагато ціннішим, ніж певні розбіжності між його та сучасним нормативним слововживанням. Тому можна з упевненістю стверджувати, що своєю діяльністю І. С. Нечуй-Левицький заклав міцне підґрунтя для подальших нормалізаційних процесів, а його міркування посіли чільне місце в історії розвитку літературних норм.

РОЗДІЛ ІІІ

ПРАВОПИСНА КОНЦЕПЦІЯ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ

3.1. Правописи М. О. Максимовича, П. О. Куліша, Є. І. Желехівського та І. С. Нечуя-Левицького в процесі нормалізації орфографічної системи української мови: зіставний аналіз

Правописна система української мови нормалізувалася протягом тривалого часу. У цьому процесі брали участь не лише мовознавці [288], а й видатні письменники [Н.-Лев. 1907; Н.-Лев. 1912; 58 і т. ін.] та діячі культури [62; 189 тощо], які в межах правописної дискусії висували різні гіпотези та ідеї. Деякі з ідей відкидалися, інші, трансформуючись, переростали в нові; одні з часом виявляли свою прогресивність, інші втрачали актуальність через суб'єктивність чи обмеженість, одні кодифікувалися в сучасній мові, інші виявлялися помилковими. Проте важливим є аналіз усіх цих ідей без винятку, оскільки вони певною мірою, більшою чи меншою, сприяли усталенню норм сучасної орфографії.

І. С. Нечуй-Левицький відіграв у правописній дискусії значну роль, тому його правописна гіпотеза потребує спеціальної дослідницької уваги, детального вивчення та осмислення. У той же час варто розглядати його орфографічні погляди в порівнянні з принципами правописних систем попередників – М. О. Максимовича, П. О. Куліша, Є. І. Желехівського, оскільки в процесі дискусії письменник часто апелював саме до цих правописів, виступаючи опонентом чи прихильником тієї чи іншої тези їх авторів. Тому перш, ніж аналізувати орфографічні погляди письменника, розглянемо правописні ідеї його попередників.

Друга половина ХІХ століття позначилася тим, що письменники, мовознавці та інші діячі української культури починають активну діяльність щодо нормалізації всіх рівнів української мови. Особливо тривалим був процес

вироблення орфографічних норм. Пояснюється це тим, що правопис потребує суворої регламентації, варіанти в ньому переважно неприпустимі й тільки шкодять мовній системі. Тому досягнення однозначності в правописних питаннях було дуже актуальним. Однак вироблення цієї однозначності досягається в процесі кропіткої праці, в появі численних варіантів, обираючи кращого та відкидаючи гіршого. Тому аналізований період і позначений великою кількістю правописних розроблень (правопис М. О. Максимовича 1827 року; правопис «Русалки Дністрової» 1837 року; кулішівка 1856 року; правопис кийвський 1873 року; драгоманівка 1877 року; желехівка 1886 року і т.ін.) [Жовтобрюх 1937; Кримський 1973; Огієнко 1995; Історія... 2004; Бондар 2006 тощо].

Орфографія сучасної української мови базується на чотирьох основних принципах: фонетичному, морфологічному, історичному та диференційному. Однак у ХІХ столітті при розробленні правописних систем переважно використовувалися історичний та фонетичний принципи.

Одним із перших, хто окреслив принципи історико-етимологічного правопису, був М. О. Максимович. Теоретичні засади цієї правописної системи він виклав у передмові до збірника «Малоросійські пісні» (розділ «Зауваження до правопису й вимови слів») та в листі до Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Про правопис малоросійської мови» (1841).

Заперечуючи фонетичний принцип орфографії («нашей Малороссийской правописи не должно, да и нельзя уже быть простою, внешнею копировкою звуков языка буквами» [138, с. 91]), М. О. Максимович стверджує, що правопис повинен «выражать собою более или менее внутренние, этимологические законы и свойства нашего языка» [138, с. 91]. Доцільність використання саме етимологічного принципу він пояснює тим, що «посредствомъ одной внешней копировки звуков, можно выражать очень хорошо только областные особенности языка» [138, с. 91]. Вважаючи, що «главным и почти единственным печатным кодексом Малороссийского языка была Энеида» [138, с. 90], вчений, розробляючи норми названої правописної системи, бере за

основу історико-етимологічну орфографію І. П. Котляревського: «правописание Котляревского ... более других подходило к привычному и даже надлежащему правописанию Малороссийскому; а потому я и предпочел его другим методам, и взял за основание...» [138, с. 93]. При цьому він істотно корегує її, спрямовуючи свою увагу на те, щоб зберегти наявні форми слова й при цьому максимально точно передати діалектні особливості української мови.

М. О. Максимович ретельно дослідив український вокалізм («Про голосні звуки», «Про постійні та випадні звуки», «Про звуки напівголосні», «Про перетворення голосних звуків у носові» тощо) і виробив оригінальну методику позначення голосних, які відрізнялися між собою своїм походженням.

Так, вчений розрізняє літери *и* та *ы* на позначення звука [и]: «лучше писать, как обыкновенно пишем: *мы ходили*, не исключая буквы *ы* ... руководствуясь в ее употреблении правописанием Церковнословенским» [138, с. 92 – 93]: *Узявъ милу пѣдѣ бѣлыи боки Да ѣ укинувь у Дунай глыбокій* [137, с. 72].

Графему *ї* М. О. Максимович не виділяє в системі вокалізму, а на її місці пропонує вживати літеру *и* з діакритичним знаком – паєрком: «мое острое, паерчатое *и̇* [138, с. 94]»: *Що-сь я маю ѣй сказати: Чи не была еѣ мати?* [137, с. 96].

Також автор визнає доцільним уживання *Ѣ* в його етимологічній позиції: «у Малороссиян буква *Ѣ* издавна употреблялась не иначе, как для изображения звука *и*... За что же лишать Малороссийское правописание привычной, вековой его принадлежности?» [138, с. 99]: *Куды Ѣдешь, одѣ Ѣзжаешь?* [137, с. 70]. Над іншими звуками, які «народным выговором обращается в и» [138, с. 100], М. О. Максимович пропонує «ставить ... паерокъ... *â, ê, û, î, ô, û...*» [138, с. 100]: *Ой полети орле, де мѣй братѣкъ оре* [137, с. 54]; *Ой выплыла мила на жовтый пѣсочокъ* [137, с. 73].

Щодо вживання літери *є* дослідник установлює таке правило: «*e* ... употреблять в тех случаях, когда сей звук произносится остро... *e* можем изображать мягкий выговор сего звука; а пока эта буква отольется нарочито в

гражданскую форму, мы можем брать обратное Русское *е*, поворачивать его на правокругом, и таким образом получать мягкое *е*» [138, с. 103]: *Чи твое серденько мене кохае?* [137, с. 88].

На місці приголосного [в] у позиціях перед приголосним і на кінці слів М. О. Максимович радить застосовувати [у], «ибо Малороссийский выговор самую букву *в* стремится приводить в гласное состояние, и часто произносит ее полугласно» [138, с. 104].

Також М. О. Максимович пропонує вживати *ъ* у кінці слів; зберігати традиційні [о] та [е] в новозакритих складах та етимологічний [е] після шиплячих та [й]; використовувати літеру *ѣ* для передачі м'якості приголосних перед [о] і йотацію цього голосного; замість апострофа вживати [е], [є] та *ъ* [24, с.145 – 146]: *Кажуть люди: не будешъ ты моя! Кажуть люди – я й самъ бачу...* [137, с. 70]; *Стала лебедка до ѣго промовляти* [137, с. 11]; *Не бачила миленького Сѣгодня и вчора* [137, с. 62]; *... Чи не зъѣдятъ мене лютьи звѣри* [137, с. 71]; *Ходимо до церкви звяжемо руки...* [137, с. 89]; *Воны пыли, полынули ... Про любощи зпомьянули...* [137, с. 92].

Таким чином, покликаючись на авторитет І. П. Котляревського, прагнучи зберегти староукраїнську книжну традицію, М. О. Максимович радив застосовувати етимологічні написання з використанням традиційних літер російського варіанту кирилиці, при цьому все ж таки певним чином орієнтуючись на живе народне мовлення та фонетичне звучання окремих звуків.

Як вказує В. В. Німчук, через свою відірваність від розмовного мовлення, орієнтацію на знання етимології та необхідність ґрунтовної освіти для користування нею широкого визнання «максимовичівка» не здобула, особливо в Східній Україні, де вона практично не застосовувалася (цей правопис не прийняли ні Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, ні П. П. Гулак-Артемівський, ні Є. П. Гребінка, ні Т. Г. Шевченко; використав її тільки П. Я. Лукашевич у збірці «Малоросійські й червоноруські народні думи й пісні» (СПб., 1836) та деякий час користувався нею П. О. Куліш). Певне застосування вона знайшла в Галичині, Закарпатті та на Буковині, де був відсутній тиск російської вимови

кириличних букв на традиційну орфографію. Її використовував з'їзд учених 1848 р. та окремі шкільні граматики (М. Осадци, 1862; П. Дячана, 1865; О. Огоновського, 1889 тощо). Проте в широкій (особливо шкільній) практиці зазначена правописна система вживалася з численними порушеннями та модифікаціями (сплутування літер *i, u, o, e* для позначення голосного [i], змішування літер *u, y*, вживання нових надлітерних знаків тощо), гальмуючи тим самим розвиток освіти та перешкоджаючи мовному й національному об'єднанню українського простору [193, с. 17–18].

У Галичині початок 80-х років засвідчив наявність двох орфографічних течій. «У той час як преса ... перейшла на «максимовичівку», в наукових колах почала здобувати поширення нова система у вигляді «желехівки», тобто правопису, якого вживав Є. І. Желехівський у своєму «Малорусько-німецькому словарі», що виходив з 1882 року» [59, с. 39]. Зазначений правопис був створений на основі фонетичної орфографії, яка існувала тоді в українській мові, з деякими змінами, викликаними діалектними особливостями української мови в Галичині [82, с. 97]. Коротко зупинимося на основних принципах цієї правописної системи.

Є. І. Желехівський послідовно вживає літеру *i*, яка писалася не тільки для позначення йотованого [i] в словах на зразок *нараїти* [139, с. 489], *виїзд* [139, с. 75], *їжа* [139, с. 326], але й звука [i] з Ъ та [e] після м'яких зубних приголосних [d], [t], [z], [ц], [с], [л], [н] (*зажаліти* [139, с. 244], *дорогоцінність* [139, с. 199] *ботанічний* [139, с. 41] тощо). У той же час, якщо зазначені зубні приголосні були твердими, автор використовував літеру *i* (*коліно* [139, с. 358]; *мідь* [139, с. 441]).

Щодо інших звуків системи вокалізму, то тут можна виділити такі особливості: а) звук [i] з [o] в новозакритих складах передавався через [i] (*наклін* [139, с. 480]; *мій* [139, с. 442]); б) літери ъ, Ъ, ы були вилучені з алфавіту; в) йотоване [e] й м'якість попереднього приголосного перед [e] передавалися через *є*, йотоване [o] – буквосполученням *йо*, а м'якість приголосного перед [o] – через *ьо*: *єднати* [139, с. 213]; *ємний* [139, с. 214];

знаємий [139, с. 308]; *йойк* [139, с. 324]; *куйовдити* [139, с. 387]; *кльон* [139, с. 349]; *дзьобати* [139, с. 180].

Уживання апострофа Є. І. Желехівський підпорядкував такому правилу: апостроф ставиться після префіксів на приголосний перед йотованим [i] та [o] (*з'орати* [139, с. 313]; *з'єднати* [139, с. 297]). Виняток із цього правила становили губні приголосні: *мясо* [139, с. 461].

М'який знак Є. І. Желехівський уживав для передачі м'якості звука [c] перед наступним м'яким приголосним (*сьміх, св'ято, св'іт*), на відміну від прикметникових суфіксів типу *-ський, -цький*, де ця літера відсутня: *запорожський* [139, с. 264].

Підкреслимо послідовне вживання в Є. І. Желехівського проривного звука [g], що позначався через графему *г*: *гінс* [139, с. 168], *джгут* [139, с. 179].

У правописі граматичних форм Є. І. Желехівський орієнтувався на галицьку вимову. Так, в іменниках середнього роду він не позначав подовження приголосних і писав закінчення *-є* (*знесїє* [139, с. 310]; *борюканє* [139, с. 41]). Частка *-ся* писалася окремо від дієслова (*захмурити ся* [139, с. 279], *збантувати ся* [139, с. 283]). Так само допоміжні дієслова *му, меш, ме* відділялися від інфінітивів у формах майбутнього часу недоконаного виду (*робити ме, ходити меш*).

Іншомовні слова й різні форми окремих слів передавалися згідно з місцевою вимовою з урахуванням вимови деяких звуків у тих мовах, з яких ці слова були запозичені, зокрема з позначенням м'якості [л]: *геольогія* [139, с. 168], *блюса* [139, с. 34] тощо.

Отже, можна стверджувати, що в порівнянні з попередніми правописами желехівка мала як істотні переваги (наявність *ьо, йо, ї, є*, апострофа тощо), так і значні хиби (немотивоване написання літери *ї* замість [i] в новозакритому складі та позначення м'яким знаком м'якості *с* у словах). Цим і пояснюється те, що, як зазначає Г. П. Півторак, «східноукраїнські письменники та вчені (Б. Д. Грінченко, А. Ю. Кримський та інші) поставилися до правопису Є. І. Желехівського негативно, в той час як західноукраїнська інтелігенція й

широка громадськість сприйняли його досить прихильно. У 1893 році желяхівкою була надрукована «Руська граматика» С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера. Правопис був затверджений австрійським урядом для офіційного вжитку в шкільному навчанні й безроздільно панував у Західній Україні аж до 1922 року, а деякі твори друкувалися ним і пізніше» [256, с. 183].

Цій правописній системі «судилося стати зброєю проти «рутенства», проти панування «етимологічної» орфографії» [59, с. 40], і вона, так як і «кулішівка» на Східній Україні, найбільшою мірою сприяла становленню орфографічних норм української літературної мови на єдиній загальнонародній основі [331].

Теоретиком фонетичного принципу правопису став П. О. Куліш, який у 1856 році застосував його у своєму двотомовому виданні «Записок о Южной Руси». Розмірковуючи над перевагами фонетичного правопису над іншими, він у вступній статті до двохтомника писав: «В наше время было бы излишним толковать о том, какую важную роль в народоописании играют язык описываемого народа и все, что передается из поколения в поколение на этом языке» [129, с. 1], акцентуючи при цьому увагу, що «Дело ... идет о выражении звуков как слышит ухо, что весьма важно при нынешних обстоятельствах» [132, с. 283].

Тому пріоритетним П. О. Куліш уважав написання, яке точно відбиває вимову. Керуючись цим, він заперечує диференційне написання звука [i] різного походження та послідовно вживає його на місці давніх Ъ, [o], є в новозакритих складах, йотованого [i]: *Нехай би всі добрі люде жили на світі, якъ возлюбленні чада Божі, до которихъ злomu чоловікові страшно було бѣ и приторкнутись!* [130, с. 23]; *...все жъ їхъ пророки книги закону, якъ великий скарбъ, сохраняли, людянь оповідали и зъ роду вѣ рідъ передавали* [130, с. 50]; *...а Моисей провівъ свій народъ черезъ море, якъ по суші* [130, с. 68]; *Жизни твоеї на се не стане...*[130, с. 17]; *...якъ ні падає духомъ убогий одъ великої туги, – не оставляє Він їхъ* [130, с. 22]

Констатуючи «звука *ы* немає в нас», письменник усуває цю букву з абетки, а замість неї використовує «середній звук *и*» [23, с. 102 – 104]: *Де, пане брате, ті гроші, щоб аж двійчі, двойним друком видрукувати Біблію?* [131, с. 49].

Літеру *є* П. О. Куліш застосовував лише для позначення м'якості приголосного перед [e] в іменниках середнього роду: *Або мати вмере, або її породженне* [131, с. 69]. Нейотований голосний [e] на початку слова письменник передавав запозиченою з російської азбуки буквою *э*, а йотованість його на початку й усередині слова після голосного та губного приголосного він ніяк не відбивав: *Не здолає естество чоловічеське своєю земною силою супротивъ усякої долі стояти* [130, с. 47].

У ролі апострофа в середині слів після приголосних виступала графема *ъ*: *Тим-то й беззаконніи семъи, занедбавши первий законъ Божої правди...* [130, с. 47], яку П. О. Куліш використовував також у кінці слів після твердих та губних приголосних: *Отъ ти родивсь убогимъ и, може, убогимъ и вмерешъ* [130, с. 21]; *Тільки Богъ святий знавъ, що вінъ думавъ, гадавъ, замишлявъ* [130, с. 27]. Також письменник міг не позначати апостроф узагалі: *Племя жъ Еврейське, живучи чабанами середъ розлогихъ долинъ и степівъ, добре памятало, що старі люде про Божу волю переказували* [130, с. 48].

Ще одну російську літеру – *ё* – письменник запозичив для позначення сполучень *ьо, йо*: *Якъ же ёму сіхъ гріхівъ збутись?* [130, с. 19]; *...отсёго-то й дожидає Господь у великому Своему милосердию* [130, с. 22].

У правописі приголосних П. О. Куліш теж намагався послідовно запровадити фонетичний принцип, наслідуючи в цьому частково О. Павловського, П. П. Гулака-Артемівського та ін. Так, щодо вибухового задньоязикового приголосного [ɣ] він вказував: «У нашій мові *г* іногді вимовляється твердо, отъ якъ у слові *ганокъ*, або *гузь*; то въ такихъ случаяхъ треба писати Латинську букву велику *G*, або малу *g*, именно – *ганокъ* [130, с. 7]. Дієслівне сполучення *-ться* передавав через *-тьця* і *-тця*, а *-шся* через *-шся* і *-сся*: *Здаетця, що тут буде 305 р.* [131, с. 64]; *...здійметця на ноги – каменюкою яка невстрійлива дитина голову серед юлиці провалить* [131, с. 69].

Паралельно вживалися письменником префікси *роз-* і *рос-*, *без-* та *бес-*: *розширилась, роскинувшись, безправья, бесхмарні* тощо [130].

Орфографію, що запровадив П. О. Куліш, у Галичині назвали кулішівкою, і ця назва прийнялася по всій Україні, а новостворений правопис набув широкого застосування. Сам письменник продовжував свою видавничу діяльність, використовуючи зазначені правописні особливості: кулішівкою ним було опубліковано власні підручник української мови «Граматку» (1857) та перший український історичний роман «Чорна рада» (1857). Новим українським правописом виходили альманах «Хата», в якому друкувалися твори Марка Вовчка, Є. П. Гребінки, Т. Г. Шевченка, Г. Барвінок, М. Номиса, Я. І. Щоголева; журнали «Основа» та «Правда». Також протягом цього періоду П. О. Куліш був одним із видавців так званої «Сільської бібліотеки» – низки книг українською мовою із дотриманням фонетичного правопису для поширення їх серед народу.

Незважаючи на те, що П. О. Куліш не був новатором у фонетизації українського правопису (фонетичним правописом було надруковано видання «Енеїди» І. П. Котляревського 1798 року, віршотвори П. П. Гулака-Артемівського та Є. П. Гребінки, твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в 1830-х роках тощо), саме з його правописним зачином пов'язують поступове утвердження фонетичного підходу в українській орфографії, саме Кулішева система лягла в основу наступних фонетичних правописів – желехівки та грінченківки, тим самим заклавши підвалини сучасного українського фонетичного правопису [190, с. 393 – 394].

Отже, можна стверджувати, що кінець ХІХ ст. виявився дуже плідним для розвитку орфографічної системи української мови. Громадські діячі та письменники взяли активну участь у розробленні правописних норм, намагаючись знайти якомога точніші засоби для вираження особливостей мови та закріпити їх у написанні.

Відіграли свою роль у цьому процесі й правописні системи М. О. Максимовича, П. О. Куліша та Є. І. Желехівського. Перша з них

ґрунтувалася на історико-етимологічному принципі, а останні дві – на фонетичному. Цим пояснюються основні розбіжності, виявлені нами при їх зіставленні. «Кулішівка» та «желехівка» в написанні слів орієнтувалася на їх вимову носіями мови, тоді як «максимовичівка» – на їх етимологію, походження. Через це в перших двох правописних системах на місці давнього [Ѣ] став уживатись унормований у сучасній українській літературній мові звук [i], тоді як в останній – він зберігся без змін. Також звук [i] в орфографії Є. І. Желехівського та П. О. Куліша вживався на місці давніх [o] та [e], тоді як в системі М. О. Максимовича в цій позиції використовувалися звуки [â], [ê], [û], [î], [ô], [ÿ]. М. О. Максимович повністю зберіг у своєму правописі звуки ъ, [ы] та Ъ, які Є. І. Желехівським були повністю усунені, а П. О. Кулішем був збережений лише [ь].

Що стосується інших принципів розглянутих правописних систем, то тут спостерігається певна розбіжність як між етимологічною «максимовичівкою», так і між фонетичними «кулішівкою» та «желехівкою». М. О. Максимович і П. О. Куліш не вирізняли графему *і*, а замінювали її кожен своїм звуком (відповідно [û] та [i]). Є. І. Желехівський же чітко визначив позиції вживання *і*.

Різняться погляди авторів і на йотований звук [o]. Автори «максимовичівки» та «кулішівки» пропонують вживати в таких випадках *ё*, а Є. І. Желехівський – нормативні для сучасної української мови *йо* та *ьо*.

Уживання літери *є* в «желехівці» збігається із закріпленням його використанням у сучасній орфографії. Інші системи закріплюють у цьому випадку використання звуку [e] та *є* в «максимовичівці» та [e], *є*, Ъ в «кулішівці».

Щодо апострофа, то М. О. Максимович і П. О. Куліш не визнавали його – вони використовували замість нього інші графемі (*o*, *є*, *ь*). Погляди Є. І. Желехівського на цей знак певною мірою збігаються з узвичаєним сучасним написанням, зокрема його вживанням після префіксів перед голосними; хоча вживання знака перед *o* та його відсутність після губних виявилися помилковими.

Збігаються погляди М. О. Максимовича та Є. І. Желехівського на подовження в іменниках середнього роду між голосними: вони унормовують його відсутність. Для П. О. Куліша ж, як і для сучасної української літературної мови, правильним є його наявність. У правописі зазначених форм слід підкреслити не підтриману сучасним правописом думку всіх трьох розробників щодо нормативності закінчення *-є*.

І. С. Нечуй-Левицький, розробляючи власну правописну систему, користувався доробком своїх попередників, проте відбирав з нього лише те, що найкраще, на його думку, виражало особливості української мови. Власні правописні засади письменник розробляв, керуючись, як і П. О. Куліш та Є. І. Желехівський, фонетичним принципом, тобто з урахуванням вимови слів чи звуків народом, на відміну від поглядів М. О. Максимовича, правопис якого орієнтувався на походження лексем. Цим і пояснюються основні розбіжності, виявлені нами при зіставленні вказаних чотирьох правописів.

Представимо основні погляди всіх чотирьох розробників у вигляді зіставної таблиці.

Таблиця 1

Мовні одиниці	М. О. Максимович	П. О. Куліш	Є. І. Желехівський	І. С. Нечуй-Левицький
ї	-	[i]	ї	[i]
йо, бо	ё	ё	йо, бо	йо, бо
[i] (з [o] та [e])	[ê], [î], [ô]	[i]	[i]	[i]
є	[e], е	[e], е, [э]	є	[e], е
ъ	ъ	ъ	-	ъ
ѣ	ѣ	-	-	-
-ття	-тє	-тте	-тє	-ття
апостроф	[e], е, ъ	ъ, нічого	після префіксів перед о та голосними, крім губних	ъ, нічого

[i] (Ђ)	Ђ	[i]	ї	[i]
з, с, роз	правило не визначене	с – перед к, п, т, х, с, ц; з – після інших, рос – перед глухими, роз – перед дзвінками	тільки з, роз	с, рос – перед к, п, т, х, с, ц; з, роз – перед іншими

Як видно з поданої вище таблиці, І. С. Нечуй-Левицький більшу увагу звертав на фонетичні правописи, оскільки вважав, що написання має відбивати особливості народного мовлення. Тому більшість правописних ідей письменника певною мірою збігаються з поглядами П. О. Куліша (подовження в іменниках середнього роду, написання прийменників), Є. І. Желехівського (правопис *ьо, йо*; відсутність *ь, [ы]*, *Ђ*) чи їх обох (написання на місці давніх *[o]*, *[e]*, *Ђ* звука *[i]*). В окремих питаннях, як-от відсутність графеми *ї* та апострофа, погляди І. С. Нечуя-Левицького збігаються не лише з поглядами П. О. Куліша, а й з ідеями М. О. Максимовича. Усе сказане дає підстави стверджувати, що правописні погляди І. С. Нечуя-Левицького, так само як і правописні ідеї його попередників (особливо П. О. Куліша та Є. І. Желехівського), були прогресивним та вагомим явищем для свого часу й відіграли помітну роль у процесі нормалізації української орфографії.

3.2. Орфографічні норми: теоретичне висвітлення І. С. Нечуя-Левицького

Як уже зазначалося, процес усталення орфографічних норм української мови тривав протягом довгого часу й важливу роль в усталенні значної кількості норм відігравали письменники, зокрема й І. С. Нечуй-Левицький, який у публіцистичних та граматичних працях висловлював власні погляди на орфографічні норми української мови, дискутуючи при цьому з думками інших авторів (М. С. Грушевський, Г. П. Шерстюк, М. Й. Євшан тощо). Так, у своїй

«Граматиці українського языка» він докладно аналізує правила написання іншомовних слів, відмінкових закінчень, м'якого знака, різних частин мови, афіксів, складних слів, прикладок тощо. Зупинимося на деяких із них.

Для позначення м'якості приголосних на письмі І. С. Нечуй-Левицький використовує *ь*: *гість, вісь, тіль* тощо [Н.-Лев. 1913, с. 6]. Позиції, в яких повинен уживатися зазначений знак, І. С. Нечуй-Левицький аналізує паралельно з розглядом теоретичних питань морфології. Наприклад, розглядаючи іменник, письменник вказує на пом'якшення звуків [в], [з], [ц], [с] у позиції перед приголосними, після яких іде [і], що походить від Ъ: *звїр, сьвіт, цьвах*, або звука [р] на кінці слів перед *я*, тобто на місці сучасного апострофа: *на подвір'я, на пір'я, на вір'я* тощо [Н.-Лев. 1913, с. 30]. Подаючи відомості про прикметник, автор зазначає: «В закінченні слів *ський, зький, цький* в українській мові пишеться знак *ь*: *паньський, низький, Котляревський, дівоцький...*» [Н.-Лев. 1913, с. 45], так само як і в лексемах, «в котрих с початку єсть приставка *в* перед *і* йотірованим ... бо перед мякими повнозвучними буквами мякішають сливе усі півзвучні букви, навить по дві вкупі: *в'їдливий, в'їздна, в'юнкий*» [Н.-Лев. 1913, с. 42]. Інформація про дієслово доповнюється зауваженням про необхідність *ь* у 3 особі однини й множини: *діло робитьс'я, вони змагаютьс'я, не йдетс'я (не вдастьс'я) міні* [Н.-Лев. 1913, с. 95].

Правопис суфіксів І. С. Нечуй-Левицький аналізує таким чином. У параграфі «Суффікси йменнів предметних і назвищ предметів неживотніх» письменник розглядає ті морфеми, «що стосуються до правопису», зокрема, *-інн-, -анн-, -енн-, -янн-*. Автор зазначає, що в словах «з ціми суффіксами пишеться двоє *н*», додаючи – «треба писати *іння*, як наголосок стоїть над *і*, а як наголоска нема, то треба писати *ення*: *засвідчення, пересеління*» [Н.-Лев. 1913, с. 135]. Натомість у дієприкметниках «страждального залоза з закінченням на *ний* пишеться одно *н*, а не двоє: *писаний, мальований*» [Н.-Лев. 1913, с. 95]. Таким чином, в І. С. Нечуя-Левицького правопис суфіксів розглянутий паралельно з подвоєнням, яке можливе не лише у вказаних морфемах. Наприклад, подвоюється «одно в коріні, а друге в суффіксі» звук [л]: *зілля*,

бадилля, провалля [Н.-Лев. 1913, с. 133 – 134].

У **правописі префіксів** І. С. Нечуй-Левицький установлює такі норми. Префікси *без-* та *через-* завжди вживаються з буквою *з*: *безтямкий чоловік, натився черезміру* [Н.-Лев. 1913, с. 109], на відміну від афікса *роз-*, який може мати варіант *рос-*, якщо він «...стоїть перед буквами *к, п, т, х*: **розгорнув книжку, розкажи, ростоптав сніг, розсипав сіль**» [Н.-Лев. 1913, с. 117]. Аналогічна варіація можлива й у правописі префіксів *с-/з-*: *сказать, скасувать, зсякла вода* [Н.-Лев. 1913, с. 117].

Правопис іншомовних слів І. С. Нечуй-Левицький певною мірою спрощує, виділяючи в ньому лише одну орфограму – написання букв *и/і*. Так, слова жіночого роду типу *нація, поезія* потрібно писати із закінченням *-ія*, а у коренях слів «неможна вживать скрізь без вилучки в словах букву *і*, а треба зміняти на *и*... а коли трапляється ... двоє *і*, то одно з їх dokonешно треба змінять на *и*: *Индія, біблія, Іспанія*» [Н.-Лев. 1913, с. 26 – 27].

У **відмінкових закінченнях** іменників мішаної групи І. С. Нечуй-Левицький рекомендує вживати букви *я, ю*: *підпиччя, підпиччям*, а не поширені в галицьких граматиках *а, у* [Н.-Лев. 1913, с. 30].

Виділяє І. С. Нечуй-Левицький і проблемні питання **правопису окремих частин мови**. Так, при розгляді дієслова автор акцентує увагу на написанні займенника *-ся* та особових закінчень у другій особі однини. Зокрема, він вказує: «Неможна ставить займенника *ся* перед дієсловом, або після дієслів нарізно, окроми од їх: *робить ся, дість ся*» [Н.-Лев. 1913, с. 86], як це пропонують робити автори галицьких граматик. Також письменник закріплює на письмі результат асиміляції, яка відбулася в особових закінченнях дієслів теперішнього та майбутнього часів ув однині. Такий правопис він пояснює народною вимовою: «луче держаться народньої живої мови й писати закінчення *сся*: *ти сподіваєсся й чепурисся* для легкозвучности» [Н.-Лев. 1913, с. 75].

Значну увагу приділено написанню прислівників *чи*, як їх називає І. С. Нечуй-Левицький, прикметників. Зокрема, він зазначає, що «в тіх

прикметниках, що вийшли од йменнів прикметних та займенників с приставкою *по*, після приставки *по* ставляється значок пружок: *по-український, по-християнському, по-нашому, по-своєму*» [Н.-Лев. 1913, с. 105]. Також через дефіс пишуться прислівники *де-не-де, раз-у-раз* тощо. Натомість, якщо прислівники походять від іменників із прийменниками, «неможна писать приставки окроми, нарізно од слів...*вгору, догори, наниз*» [Н.-Лев. 1913, с. 105].

У розділі, присвяченому прислівникам, І. С. Нечуй-Левицький аналізує також правопис часток *от, б, би, же*. Письменник вказує на необхідність дефіса перед часткою *от* та його відсутність перед *б, би, же*: «...союзи *би, б, же*, не звязуються з дієсловами пружком (– тіре), бо ці союзи це ж опрічні частки мови» [Н.-Лев. 1913, с. 106].

Правопис часток розглядається письменником і в розділі «Союз». Він зазначає, що, незважаючи на те, що в народній вимові «союзи: *невже, ані, авжеж, атож, аджеж, оджеж, одже, адже, оце, надто, занадто, аби, абияк*» [Н.-Лев. 1913, с. 122] і вимовляються окремо, проте на письмі вони повинні писатися разом. Аналогічним є й правопис сполучників *щоб, якби, теж*. Однак, якщо вказані лексеми в реченні будуть іншими частинами мови (займенниками, прислівниками), вони пишуться окремо: ***Що б я оце йів?; Те ж таки саме трапилось і міні, як і тобі*** [Н.-Лев. 1913, с. 122].

Розглядаючи прикметник, І. С. Нечуй-Левицький аналізує написання частки *не*. Тут він установлює такі правила. Зазначена частка з «йменнями прикметними стосунковими й родовими» пишеться окремо: ***не деревяний, не батьків***. Якщо прикметники «показують прикмету, що може побілшати і поменчати в предметі», вони пишуться з часткою разом: ***недобра людина, невдячний дядько***. Так само разом пишуться прикметники, «котрі показують в предметі якусь суцільну в людські вдачі прикметність», за винятком тих, що є назвами кольорів: ***не білий, а сірий; не чорна курка, а зозуляста*** [Н.-Лев. 1913, с. 45 – 46].

Правопис прийменників підпорядковується в І. С. Нечуя-Левицького таким правилам. Указані частини мови пишуться окремо від слів, до яких вони

належать, за винятком тих, у яких вони входять до морфемного складу та є префіксами: *при дорозі, на селі, наговорив, ввійшов* [Н.-Лев. 1913, с. 117]. Що стосується складних прийменників, то письменник указує, що вони «...пишуться с пружками між двома складяними частками: *з-за, с-під, по-за, по-під, по-меж, по-зад, по-перед*» [Н.-Лев. 1913, с. 117]. Проте однозначності в цьому питанні в письменника немає, бо відразу він зазначає, що «...їх можна писати вкупі, без пружка» [Н.-Лев. 1913, с. 117].

Правопис складних слів І. С. Нечуй-Левицький дещо спрощує. Він вважає, що всі такі лексеми повинні писатися разом, крім «назвищ міст, містечок та сіл», у яких уживається дефіс: *душогуб, водоспад, гостроверхий, Біла-Церква, Кам'янець-Подільськ* [Н.-Лев. 1913, с. 144].

При розгляді теорії синтаксису І. С. Нечуй-Левицький аналізує **правопис прикладок**. Письменник зазначає, що «Як прикладник назначує один предмет й один втямок вкупі с тим словом, котре він обзначає й служить за обзначувальне слово до назвища якогось предмета, то він злучується з ним пружком (–), наприклад: *Гут-гора не дуже висока; я коза-дереза....*» [Н.-Лев. 1914, с. 25]. А якщо прикладка є «назвищем яких-небудь книжок, або опрічних утворів, поем», вона береться в лапки: *В «Кобзарі» Шевченковому знаходиться багацько утворів: «Гайдамаки», «Катерина», «Причинна», «Наймичка», «Назар Стодоля»* [Н.-Лев. 1914, с. 29].

У «Граматиці» І. С. Нечуй-Левицький не приділив увагу **апострофу**, вживання якого докладно проаналізував у статті «Сьогочасна часописна мова на Україні». Автор не визнавав цього діакритичного знака, оскільки був твердо переконаний, що «ні апострофів, ні твердих знаків не треба ставити перед я пісьля губних букв» [Н.-Лев. 1907, с. 25]. На місці цього «галицького значка» «пісьля приставок (приіменників) в словах перед самозгучними буквами, де в російських книжках ставляють ь або ъ» [Н.-Лев. 1907, с. 25] потрібно ставити ь, а в середині слів узагалі «непотрібний ніякий значок, ні ь, або ъ» [Н.-Лев. 1907, с. 26]. За цим принципом він пише слова на зразок *з'явились, об'ївши, пьєси, розівьється, славянських* тощо.

Таким чином, із усього сказаного можна зробити такі висновки. Орфографічні норми І. С. Нечуя-Левицького базуються на трьох основних принципах. Переважна кількість орфограм, виведених письменником, ґрунтується на фонетичному принципі. Автор сам вказує, що в такому випадку при написанні варто керуватися вимовою народу. Це, зокрема, стосується правопису *-ся* в особових закінченнях дієслів 2 особи однини, написання іншомовних слів, м'якого знака після [р], [з], [с], [ц], [в] тощо. У той же час значна кількість орфограм у І. С. Нечуя-Левицького не спирається на народну вимову. Тоді письменник указує на розбіжність між вимовою і написанням, наприклад, як у випадку правопису часток *отож, одже, невже, ані, авжеж*. Морфологічним принципом регулюються також написання афіксів, відмінкових закінчень, прислівників, подовження літери *л* у іменниках. У правописі деяких сполучників та часток І. С. Нечуй-Левицький керується диференційно-смысловим принципом.

Більша частина поданих І. С. Нечуєм-Левицьким норм перейшла до орфографічної системи сучасної української літературної мови без змін. Це стосується, зокрема, правопису прислівників, часток, прикладок, постфікса *-ся*. Уживання *ь* лише частково збігається з нормативним у сучасній українській літературній мові, зокрема, написання його в прикметникових суфіксах *-ськ-, -зьк-, -цьк-*, після пом'якшених приголосних, в інфінітивах. А міркування автора про м'якість звуків [р], [с], [з], [ц], [в] та використання м'якого знака на місці сучасного апострофа виявилися неадекватними сучасній орфографічній нормі. Так само є усталеними нині погляди автора на правопис суфіксів та префіксів, за винятком афікса *рос-*, який сучасна орфографія не виділяє. Спрощеним порівняно з сучасним є написання іншомовних та складних слів. Погляди письменника на правопис особових закінчень дієслів 2-ої особи однини, частки *не* з прикметниками та складних прийменників, уживання апострофа виявилися суб'єктивними й неприйнятними для дальшої нормалізації української мови. Проте, це не знецінює діяльність І. С. Нечуя-Левицького в процесі нормалізації орфографічної системи української мови. Він заклав міцне підґрунтя для

подальших нормалізаційних процесів, а виклавши свої міркування в шкільному підручнику, сприяв таким чином поширенню описаних норм серед населення.

3.3. Практичне використання І. С. Нечуєм-Левицьким орфографічних норм української мови

І. С. Нечуй-Левицький приділяв значну увагу теоретичному розробленню орфографічних норм української мови, проте при їх конкретній реалізації він подекуди відступав від вироблених правил. Так, наприклад, погляди письменника на правопис м'якого знака для позначення м'якості приголосних, у суфіксах *-ськ-*, *-зьк-*, *-цьк-* та в дієсловах 3-ої особи однини й множини, що збігаються з чинною нормою, у практичному використанні ним послідовно дотримуються: *Лиха пригода для українського письменства в його мові розпочалося в останні два роки од галицьких журналів* [Н.-Лев. 1912, с. 3]; *Але, як кажуть, «обіцянка-цяцянка», і так і зостається й досі цяцячкою і не справдилась, а ні трошечки* [Н.-Лев. 1912, с. 3]; *В наукових вчених працях не великороссів, котрі пишуть великоруською мовою, вже примітна робляність, а часом і якась важка плутанина* [Н.-Лев. 1912, с. 6].

Натомість у випадках пом'якшення звуків [в], [з], [ц], [с] у позиції перед приголосними, після яких іде [і], що походить від Ъ, або звука [р], особливо на кінці слів перед *я*, тобто на місці сучасного апострофа, І. С. Нечуй-Левицький не послідовно дотримувався своїх правописних ідей. Здебільшого застосовуючи на практиці розроблені норми (*Я й кажу: змінить галицьке від на українське од, і вийде – одчити* [Н.-Лев. 1912, с. 75]; *Бо наша широка публіка вже обсьміяла ту мову й правопис...* [Н.-Лев. 1912, с. 10]; *Одчиняю я двері в магазин, а за мною сьлідком шусть у двері якийсь молоденький паничик* [Н.-Лев. 1912, с. 11]; *І недивно, що з цих стародавніх говірок, як с старого насіння, або дуже старого коріння не виростуть паростки та буйні пагоння, не розівьється багата книжня й наукова мова* [Н.-Лев. 1912, с. 44]; *...це дитячі викрики, а не дієслови – бье, вье...* [Н.-Лев. 1912, с. 34]; *Недивно, що харьківське «Общество*

грамотности» недавно надрукувало в газетах оповістку ...[Н.-Лев. 1912, с. 14]; До «Села» був доданий, як премія, ще й «Народний календарь»... [Н.-Лев. 1912, с. 30]; ....але заблудилась й потрапила в... київський календарь «Село»...[Н.-Лев. 1912, с. 31]; ....отакі правописні чудасії, зовсім не академічні: ... пє, пю, бурян, (бурьян)...[Н.-Лев. 1912, с. 34]; ...як от – штукарство – (од народнього штукарь)...[Н.-Лев. 1912, с. 45]; ... а теперь скрізь запанували галицькі апострофи... [Н.-Лев. 1912, с. 64]; ..вони зачепились санками за стовпчик, забитий на тому місці, де мали ставити нову церкву, і де одмежували вже цвинтарь [Отр., с. 3]; ... а потім сьлідком за чоловіком побігла шукати батька на ярмарку [Отр., с. 3]; Ськільки можна було скинути оком... усе було заставляєне возами... [Військові штукарі, с. 4]; ...півчі крикнули пісьні... [Військові штукарі, с. 4]; По один бік машини вже стояли довжезні чотири ожереді соломи, чисьті, неначе намальовані сьвіжими фарбами [Отр., с. 5]; А машина гула та ревла, неначе...казкова ненажерлива зьміюка [Отр., с. 5]), зрідка письменник міг і не вживати ь після звуків [з] та [ц], а [р] у нього в переважній більшості твердий: ... в неї скрізь стоїть: звірі годувались іжею, а по народньому треба сказати: живились поживком [Н.-Лев. 1912, с. 94]; Авторка пише: звір був озброений замість узброений, по аналогії с словами: убраний, врабний [Н.-Лев. 1912, с. 95]; Окрім слів тепер ніби-то великоруських...в історії д. Грушевського трапляється багацько слів, забраних с сьогочасної великоруської книжньої мови та й чужоземських [Н.-Лев. 1912, с. 23].

Так само послідовним залишається І. С. Нечуй-Левицький у застосуванні правила про відсутність ь після [л]: *Заправляльником став д. Юрій Сірий...* [Н.-Лев. 1912, с. 29]; *Його статті треба читати білше наздогад....* [Н.-Лев. 1912, с. 22]; *«Світло» видається задля сільських вчителів і здебільшого читається таксамо сільськими вчителями* [Н.-Лев. 1912, с. 58]; *З цієї причини Галичини в останній час пішли на хитроці й позаводили буцім-то видавницькі спілки... в котрих усіх спілників одна людина або дві з галичан* [Н.-Лев. 1912, с. 37]; *Майдан в кінці містечка, де стають ярмарки, як найбільший сільський вигон*

[Військові штукарі, с. 4]; *Ще вдосвіта засвистіла парова трубка, скликаючи молотільників на роботу* [Отр., с. 5]; *Возілки возили пшеницю з поля просто до молотілки* [Отр., с. 5].

Чітко дотримується І. С. Нечуй-Левицький викладених у теорії правил **правопису суфіксів**, а саме: подвійного [н] у морфемах *-інн-, -анн-, -енн-, -янн-*, а також «*іння*, як наголосок стоїть над *і*, а як наголоска нема, то ... *ення*» [Н.-Лев. 1913, с. 135]. Порівняймо: *...академія взялась за справу заведіння правопису в українські літературі...* [Н.-Лев. 1912, с. 8]; *...треба, щоб молоде покоління на Україні, як от студенти, гімназисти, міські й сільські школярі привчилися до галицької книжньої мови* [Н.-Лев. 1912, с. 13]; *Не трудно втямить кожному, хто під ким копає яму, і кому небезпешніше й страшніше це підкопування* [Н.-Лев. 1912, с. 10]; *Решта часописних наших виданнів не виступає проти неї в статтях* [Н.-Лев. 1912, с. 11]; *Ми вже перелічили в свої передніші статті усі слова, що мають закінчення на ей (людей, грошей, і т. д.) в род. пад. мн. числа* [Н.-Лев. 1912, с. 46]; *...наші інтелігенти не пеклювались за розповсюження й «поширення» його в народі* [Н.-Лев. 1912, с. 82]; *...ця одна і єдина газета видавалась тоді зразцевою українською мовою в порівнянні з мовою «Рідного краю», «Громадської думки» й инчих* [Н.-Лев. 1912, с. 8]. Як бачимо, ці погляди автора повністю усталилися в сучасній українській мові.

Також кодифікувалося без змін і знайшло послідовного застосування письменником і правило про відсутність подвоєння в суфіксах дієприкметників, як-от: *Шевченко, ждучи з напруженням цього многоважного акта, і дуже од цього збентежений, цім роздражнений, од того загаяння вмер саме в час свого сподівання* [Н.-Лев. 1912, с. 19]; *... обминає ці зрадливі гачки, закинуті на пагубу українському письменству й примитиковані хитро, та не дуже мудро* [Н.-Лев. 1912, с. 40].

Серед встановлених І. С. Нечуєм-Левицьким норм щодо **правопису префіксів** для сучасної української мови ненормативним є лише написання префікса *рос-*, який узагалі не входить до її морфемної структури. Натомість, уживання всіх інших префіксів повністю збігається із сучасним: *Цей добродій*

безсуперечно належався до партії пропаганди галицької мови й правопису [Н.-Лев. 1912, с. 13]; *Він всідав беззахистно на беззахистне човно...* [Н.-Лев. 1912, с. 15]; *А наша школьна молоднеча, як і ті теоретики українці, вірять в свою тенденцію і в свою систему якомсь нерозсудливо й псують в своїх писаннях мову* [Н.-Лев. 1912, с. 14]; *Д. Євшан своєю мовою дорешити може **роспудить** українську публіку...* [Н.-Лев. 1912, с. 69]; *А отъ зразецъ розмовної мови коло м. Олонеца, як селянин **росказував** Ончукову про Бутмана* [Н.-Лев. 1912, с. 73]; *Сам же проф. Грушевський не тикає цих точок над е в своїх великоруських писаннях, зберігаючи його для українців...* [Н.-Лев. 1912, с. 9]; *... с престола можна тільки зсадить, або скинуть ...* [Н.-Лев. 1912, с. 24]; *Я радив би авторці давати свої статті спочатку якому-небудь селякові* [Н.-Лев. 1912, с. 55]; *В посесора вже **роспочали** молотити хліб* [Отр., с. 5]; *На софі сиділи два маленькі серби ченці, гарні, як панни, з **роспущеними** кісми...* [ЧХ, с. 68]; *Вона ніби хотіла **роспитати** й вислухати пораду од тії тихої води* [ЧХ, с. 97]; *... ракета... **россипалась** м'ячиками всіх цвітів веселки* [ЧХ, с. 97]; *Ще й доці **роскаже*** [На Кожум., с. 11].

У практичному використанні висловлених теоретичних правил **правопису іншомовних слів** І. С. Нечуй-Левицький неоднозначний. Зазначивши, що у коренях слів «неможна вживать скрізь без вилучки в словах букву *i*, а треба зміняти на *и*... а коли трапляється ... двоє *i*, то одно з їх доконешно треба змінять на *и*» [Н.-Лев. 1913, с. 26 – 27], він чітко цього не дотримується. Так, в одних випадках написання відповідає зазначеній нормі – *...повинні бути схожі й анологічні с приставками й суффіксами в народніх словах якого-небудь рядка підхожих слів* [Н.-Лев. 1912, с. 34]; *... він жалкує, що харківський філологічний факультет забалотірував прийняття галицької книжньої мови й правопису на Україні* [Н.-Лев. 1912, с. 4]; *Жилетка з фізичеської матерії...* [На Кожум., с. 33]; *А вгадайте, хто найрозумніший в Києві: чи семинарист, чи академист, чи університант* [На Кожум., с. 32], тоді як в інших – суперечить їй: *...займає четверту частку календаря й написана мовою не для народа, а для інтеллігенції* [Н.-Лев. 1912, с. 31]; *Це щось в пісьменстві схоже на політичні*

интриги та хитроці на виборах в парламент або в сейм [Н.-Лев. 1912, с. 36]; ... *скрізь у тексті dokonче прехороші малюнки для ілюстрації зміста* [Н.-Лев. 1912, с. 39]; ...*офицери з москалями вертались з муштрів* [Військові штукарі, с. 4]; *Як міні хазяїн дасть гроші, то собі пошю фізичеський сїртук* [На Кожум., с. 33]. У сучасній українській мові ці погляди письменника ненормативні.

Інше правило – написання закінченням *-ія* в словах жіночого роду на зразок *нація, поезія* – повністю дотримане письменником у практичному використанні й збігається із загальноприйнятим у сучасній орфографії: ... *сам слідкує й падкує коло роботи в редакціях* [Н.-Лев. 1912, с. 22]; ...*мішанки на краях, межуючих з сусудніми націями* [Н.-Лев. 1912, с. 37].

Як відомо, І. С. Нечуй-Левицький доречно вимагав писати *-ся* разом із дієсловами, на відміну від авторів галицьких граматик, котрі писали її окремо. Ніколи не порушує він цього правила й на практиці: *І вийде так, що й наші легковажні тенденційні письменики зостануться... без публіки* [Н.-Лев. 1912, с. 10]; *Я почав роздивляться на прилавку на усяковий книжній дрібязок, а він і собі нишпорить, нахилившись, разгортає книжечки, а далі заговорює зо мною* [Н.-Лев. 1912, с. 12]. Проте є ненормативним із точки зору сучасної української мови закріплення на письмі результату асиміляції, яка відбулася в особових закінченнях дієслів теперішнього та майбутнього часів у однині, хоча воно є тенденцією й у текстах письменника: *І скрізь натикаєся на слова: від, се, сю...* [Н.-Лев. 1912, с. 34]; *В инчих сутрудовників, котру статтю ни розгорни, передніше од усього стякаєся з модніми польськими слівцями або й галицькими, а не з відповідними їм українськими* [Н.-Лев. 1912, с. 51]; *Вірші д. Олеся роблять і справді вражіння своїм журливим елегічним тоном і правдою, але як тільки наткнеся на якийсь рознач або дотик, то недоброхить осьміхнеся, і гарне вражіння на душу, на почування переходє в сьміх і псує суцільність вражіння в душі* [Н.-Лев. 1912, с. 80]; *Спинисся, читаючи, та й думаєш, що то за чудасія* [Н.-Лев. 1912, с. 89]; *И що станеця з ним, як вона одкинеця од його?* [ЧХ, с. 97]; *Чим же ми будемо протестувати, поки народиця наш язык?* [ЧХ, с. 76]. Також у рукописах зафіксована асиміляція, яка відбулася у

відмінкових формах іменника: *Не зовсім такого мужа, який був молодий Радюк, вона часто уявляла собі в своїй дівочій кімнаці, і навіть в інституті [ЧХ, с. 97]; Ще й доці розкаже [На Кожум., с. 11].*

Переважно не суперечать нормативним для сучасної української мови думки І. С. Нечуя-Левицького стосовно написання прислівників. Як і в теорії, так і на практиці письменник дотримується правила, за яким «в тих прикметниках, що вийшли од йменнів прикметних та займенників с приставкою *по*, після приставки *по* ставляється значок пружок» [Н.-Лев. 1913, с. 105], а ті, що походять від іменників із прийменниками пишуться разом: *...буде усе гаразд і станеться по-нашому* [Н.-Лев. 1912, с. 92]; *...нічого не розберу! по-українськи виходе таке значіння* [Н.-Лев. 1912, с. 17]; *Придуркуватий наймит Бутмана Бенка, як насунули хмари, кидає вгору сокиру й каже* [Н.-Лев. 1912, с. 73]; *На мене находе острах, що редакція йде небезпешним шляхом для газети на будущий час... повертаючи мову не **уперед**, а **назад*** [Н.-Лев. 1912, с. 62]. Однак у автографах інколи зустрічається протилежне вказаному написання: *А хіба я знаю, чого ви топчете до мене стежку, дражните собак у **вечері** на нашому подвір'ї?* [На Кожум., с. 82]; *Це бач у їх не **понашому**...* [На Кожум., с. 83]; *Як и наші матері, що и досі не вміють говорити **по французький*** [ЧХ, с. 65].

Суперечливим і не до кінця продуманим виступає в І. С. Нечуя-Левицького написання частки *не* з прикметниками. Хоча письменник чітко проаналізував позиції, в яких названа частка пишеться разом, а в яких окремо, в практичному використанні в нього спостерігається різнобій: в одних випадках він керується виробленими правилами, в інших – нехтує ними. Порівняймо: *...старші й молодчі розмовляли зо мною гарною, чистою українською мовою, а не такою чудною, як оце ви* [Н.-Лев. 1912, с. 12]; *Другий молодий добродій, вже не удаваний українець, а справдешній, казав міні з наивною щирістю...* [Н.-Лев. 1912, с. 13]; *...і цім стародавнім не народнім хамлом закидана уся книжечка...* [Н.-Лев. 1912, с. 31]; *...хоч і знайшлись між молодими, та й не молодими українцями такі, що навіть с пересвідченням і зумисне почали писати якоюсь*

мовною мішанкою [Н.-Лев. 1912, с. 42]; ... зараз око натикається на якусь инчу, **не** народню, якусь робляну синтактику [Н.-Лев. 1912, с. 51]. У художньому застосуванні письменник порушує норми правопису вказаної частки з дієсловами та прислівниками: *Як и наші матері, що и досі **невміють** говорити по французький* [ЧХ, с. 65]; *То були професорі та все **недууже** молоді...* [ЧХ, с. 64].

У **правописі складних слів** І. С. Нечуй-Левицький переважно не дотримується вироблених ним норм, до того ж вони збігаються із загальноновизнаними в сучасній українській мові лише в деяких випадках. Так, якщо письменник вважає, що всі такі лексеми повинні писатися разом, частину з них у практичному використанні він пише через дефіс, як цього вимагає сучасна орфографія: *Усі ці **польсько-галицькі** слова для селян здаватимуться таксамо допотопнии и «почварами», як і намальовані мастодонти, бронтозаври та ящурі і т. д.* [Н.-Лев. 1912, с. 94]; *Щоб сказали читальники в Росії, якби хто-небудь почав писати орловською мовою, перехідною до української, або **новгородсько-олонецькою**?* [Н.-Лев. 1912, с. 72]; *В 1766 році генерал-губернатор Малоросії, відомий Румянцев пише в своєму листі до цариці...* [Н.-Лев. 1912, с. 74]. Проте письменник чітко дотримується правил написання назв міст, містечок та сіл через дефіс, що часто не відповідає нинішнім нормам: *Один чоловік казав міні в **Білі-церкві** так...* [Н.-Лев. 1912, с. 60]; *Мова в **йїї**, як і в инчих білоруських журнальчиках, чиста, народня, центральна, хоч на **Білі-Русі** народніх говірок вдвоє більше, ніж на Україні* [Н.-Лев. 1912, с. 61]; *Він сам зріс у селі недалеко од **Камяниця-Подільського** коло гряниці Буковини, де вже говорять галицькою мовою* [Н.-Лев. 1912, с. 87]; *Зять обіцяв завезти його до **білої-Церкви** до самого міста* [Отр., с. 3].

Повністю усталилися в сучасній українській мові погляди І. С. Нечуя-Левицького на **правопис прикладок**. Розроблених правил чітко дотримується письменник і в практичному використанні: *Для народа на Україні був заведений журнал-газета «Село»* [Н.-Лев. 1912, с. 3]; *Але, як кажуть, «обіцянка-цяцянка»...* [Н.-Лев. 1912, с. 3]; *Такі невдатні неологізми трапляються і в*

Історії Русі-України [Н.-Лев. 1912, с. 20]; *Якби великоруські літератори задумали писати підмовою орловською або олонецькою й новгородською, то вийшла б якраз така кирина-чудасія, як в журналі «Вісти з Запорожжя»* [Н.-Лев. 1912, с. 44].

Правил, які регулюють **написання часток**, І. С. Нечуй-Левицький в основному дотримується послідовно: *Невже* таки всі? [Н.-Лев. 1912, с. 12]; *Одже ж* з цієї причини галицькі письменники складають багацько негодящих, навіть сьмішних неологізмів... [Н.-Лев. 1912, с. 45]; *Тимчасом «Світло» по ціні недуже то* придатне для кишень наших *надто* негрошовитих вчителів, для котрих воно й видається [Н.-Лев. 1912, с. 61]; *Те ж* саме робить і проф. Грушевський [Н.-Лев. 1912, с. 8]; *Те ж* саме може трапляється й з усіма виданнями проф. Грушевського в Києві [Н.-Лев. 1912, с. 41]; Проф. Грушевському треба було **б** поставити не *Річник II*, а *Рочник II-й* [Н.-Лев. 1912, с. 20]; *От* і розбірай, як знаєш! [Н.-Лев. 1912, с. 59], так само як і рекомендацій щодо написання прийменників: *Теперички в Київщині слова – попереду, уперед* назначують тільки місце, а не час [Н.-Лев. 1912, с. 68]; *В Києві ні редакція «Київської Старини», ні українські письменники в Києві й поза Києвом за цей вчинок «невідомих добродіїв» нічого й не знали* [Н.-Лев. 1912, с. 8]; *Верствами звуть довгі рядки снопів в скуртах та в стіжках* [Н.-Лев. 1912, с. 24].

Послідовним залишається І. С. Нечуй-Левицький у застосуванні прийменників з та с: *...с кого ж* то він дразнився, чи прозивався, чи *с кимсь* лаявся? [Н.-Лев. 1912, с. 19]; *... та й я сам тоді вже писав років с тридцять* [Н.-Лев. 1912, с. 38]; *Д. Волошиновський прийняв на службу в редакцію молодого сільського вчителя родом таки с селян, с самого осередку подольської губернії* [Н.-Лев. 1912, с. 89]; *... українські думські посланці почали видавати свого партійну газету «Вісти з Думи»* [Н.-Лев. 1912, с. 8]; *Переймання слів з чужих мов та позичка чужомовних корінів для утворіння неологізмів може дуже пошкодити наші письменські справи...* [Н.-Лев. 1912, с. 71]; *Молодих дівчат дуже вразила и разом с тим* заінтересовала картина

того товариства [ЧХ, с. 68]; **С чого ж оце в тебе ся свита?** [ЧХ, с. 75]. У той же час, чітко не визначивши теоретичних правил написання складних прийменників, письменник в практичному застосуванні є послідовним у ненормативному їх використанні: ... *сам несвідомо висмикує самий ґрунт **спід** української літератури, та і **спід** своїх виданнів у Києві* [Н.-Лев. 1912, с. 40]; *Попід машиною вешталась дітвора, дівчатка й хлопчики з граблями вигортали **зпід** машини полову...* [Отр., с. 5]; **Спід** тих куп тільки було видко ноги [Отр., с. 5]; ...*зза дерева свиснула ракета...* [ЧХ, с. 97]; ...*вийшов зза стола и підійшов до Ольги* [ЧХ, с. 68].

Допускає І. С. Нечуй-Левицький порушення з погляду сучасної норми й у вживанні **сполучників**, хоча це стосується лише рукописних текстів: **Колиб** ти не так рано осівся, то може був би й здоровий, и не такий жовтий, як віск [ЧХ, с. 114]; *Не на те в мене розуму багато в голові, **що б** дурити дівчат* [На Кожум., с. 49]; **Як би** моя дочка Оленка так коверзувала, то я б їй, псяюсі, так наклепала потилицю отим кошиком, що вона пам'ятала б до нових віників [На Кожум., с. 10]. У публіцистиці письменник вказані сполучники використовує в нормативному написанні: *Це все одно, **якби** в Великороссії з'явилися такі безтямкі намагання, **щоб** великоруські пісьменики кидали писати сьогочасною своєю мовою* [Н.-Лев. 1912, с. 42]; **Коли б** часом не перевели в Київ і редакцію отієї «Рухіні» [Н.-Лев. 1912, с. 44].

Відповідно до розроблених правил уживається в І. С. Нечуя-Левицького **апостроф**, як це можна помітити, аналізуючи тексти: *Недавнечко **з'явилися** видавництва «Лан» та «Зоря»* [Н.-Лев. 1912, с. 37]; *А який в «Засіві» правопис, як от в словах: об'ївши (**об'ївши**), з'їзд, зїдені, з'їдено (**з'їдено**)!* [Н.-Лев. 1912, с. 30]; *І недивно, що з цих стародавніх говірок не **розівьється** багата книжня й наукова мова* [Н.-Лев. 1912, с. 45]; *Не мрії мусять бути перед **з'їздом**, а реальне діло* [Н.-Лев. 1912, с. 55]; .... *як часом надписують музичні нотні **пьеси*** [Н.-Лев. 1912, с. 83]; *Треба давати виучувать **напам'ять** не тільки як можна більше віршів з українських класиків, але й уривків зразцевої української прози* [Н.-Лев. 1912, с. 67]; ... *в **славянських** мовах -ся пишеться окроми од слів* [Н.-

Лев. 1912, с. 10]; ... *окрім того це все люде молоді, перейнятливі, слабкі й **мякі** на вдачу, гнучкі, як теплий віск* [Н.-Лев. 1912, с. 58]; *Дві молодиці ледві встигали **розв'язувати** снопи і подавати їх тому давалникові, що «давав в губи» машині* [Отр., с. 5]; *Мологиці й парубки раз-у-раз вештались, несучи на плечах здорові ніби **соломяні** кубла, **перев'язані** вірьовками* [Отр., с. 5]; *В залі було повно молодих людей усяких **слав'янських** націй* [ЧХ, с. 68]; ...*вона колись бачила коло Владимирового **пам'ятника*** [ЧХ, с. 68]; ...*палало **полум'я** сонця...* [ЧХ, с. 97]; *А же ж старий рябко, ваш батько, **м'яв** шкури і хліб з того їв* [На Кожум., с. 10]; *Нема тобі сорому перед **матір'ю*** [На Кожум., с. 98]; *А хіба я знаю, чого ви топчете до мене стежку, дражните собак у вечері на нашому **подвір'ї**?* [На Кожум., с. 82].

Таким чином, із усього сказаного можна зробити такі висновки.

У переважній більшості в практичному застосуванні розроблених орфографічних норм І. С. Нечуй-Левицький був послідовним. Це, зокрема, стосується його ідей щодо правопису часток, прийменників, прикладок, постфікса *-ся*, вживання апострофа, суфіксів та префіксів, відсутність *ь* після [л] та подвоєння в суфіксах дієприкметників, орфографічного закріплення асиміляції тощо. Проте лише частково письменник дотримувався своїх теоретичних розроблень щодо м'якості звуків [р], [с], [з], [ц], [в], написання іншомовних та складних слів, прислівників та сполучників, правопису частки *не* й т.ін. Однак, незважаючи на певну непослідовність письменника в застосуванні вироблених орфографічних норм, усе ж таки І. С. Нечуй-Левицький конструктивною частиною свого доробку зробив значний внесок у справу нормалізації української мови, його міркування посіли чільне місце в історії розвитку літературних норм.

3.4. Пунктуаційні норми в лінгвістичному висвітленні І. С. Нечуя-Левицького

Пунктуаційні норми української мови І. С. Нечуй-Левицький докладно

розробив у другій частині своєї «Граматики» – «Синтаксі». Автор звертає увагу на розділові знаки в простому та складному реченні.

Розглядаючи пунктуаційні норми простого речення в розділі «Спиняльні значки всередині речення» (§ 12 – 13), І. С. Нечуй-Левицький аналізує розділові знаки при звертаннях, прикладках, однорідних членах речення, при вставних словах та вставлених конструкціях.

При звертаннях, чи, як їх називає письменник, «обертальних або кликальних словах», може ставитися кома або знак оклику в залежності від їх позиції в реченні: якщо вони стоять у середині речення, то виділяються з обох боків комами, якщо ж на його початку або в кінці – знаком оклику: *Вставайте, браття, коні сідлайте, хортів скликайте!* [Н.-Лев. 1914, с. 25]; *Боже!* здаюся на Твою ласку [Н.-Лев. 1914, с. 25]; *за мною швидче, хлопці!* [Н.-Лев. 1914, с. 25].

Також позицією в реченні визначається пунктуаційне виділення прикладок: «Прикладники чи прикладні слова, як вони трапляються всередині реченнів, таксамо ставляються меж запятыми вкупі з своїми обзначувальними словами: *свята Ольга, кийвська княгиня, охристилася в Цареградї чи Константинополі.* Але як прикладники трапляються перед тими словами, до котрих вони стосуються, тоді вони не одділяються запятыми: *князь Игор був вбитий древлянами на Поліссі*» [Н.-Лев. 1914, с. 25].

Щодо принципів розставляння І. С. Нечуєм-Левицьким розділових знаків при однорідних членах речення, то можна об'єднати їх таким чином.

Кома між однорідними членами ставиться, якщо вони з'єднані:

а) лише інтонацією (без сполучників): *Правда, стиль в усіх сутрудовників цієї газетки гарний, легкий, плавкий, сливе скрізь однаковий* [Н.-Лев. 1912, с. 90];

б) протиставними сполучниками: *Решта часописних наших виданнів не виступає проти неї в статтях, але мовчки силкується видавати свої журнали народньою українською мовою* [Н.-Лев. 1912, с. 11];

в) повторюваними сполучниками: *І редактор, і співробітники «Світла» повинні ж знати, що в дитячому мозку в школярів лежить вже готовісінький матеріал слів, набраних од батьків* [Н.-Лев. 1912, с. 57];

а також між парами однорідних членів, з'єднаних сполучниками: *Продали за довги і коні й воли, і вози й борони, і вівці й худобу* [Н.-Лев. 1914, с. 46].

У тому випадку, коли однорідні члени поєднані одиничними єднальними чи розділовими сполучниками, кома не ставиться: *А вчителі повинні примитиківувати свою мову до готового природнього запасу в головах дітей, до мови школярів, а не до книжньої галицької чи великоруської мови* [Н.-Лев. 1912, с. 57]; *Ці дві партії без перестанку змагались та лаялись за мову й правопис етимологічний...* [Н.-Лев. 1912, с. 11]. Також не ставиться кома перед повторюваними єднальними сполучниками, що з'єднують однорідні члени попарно: *Були в нас у гостях сусіди, уся сім'я: і чоловік і жінка, і брат і сестра, і хлопчики й дівчатка, і дядько й дядина* [Н.-Лев. 1914, с. 46]. Якщо в реченні сполучник повторюється декілька разів, то перед першим повторюваним сполучником, з якого починається перелік, кома теж не ставиться, наприклад: *борошно та крупа, та квасоля, та горох, та цибуля потрібні для готування страви* [Н.-Лев. 1914, с. 26]. Вимагають відсутності коми однорідні члени, які утворюють суцільний вислів, як-от: *... ні с сього ні с того... вона була одібрана од українських співробітників* [Н.-Лев. 1912, с. 27 – 28].

Також при однорідних членах речення можливі двокрапка й тире. Двокрапка ставиться після узагальнювального слова перед однорідними членами або ж після слів *як-от, а саме, наприклад*. Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, то перед ним ставиться тире. Порівняймо: *...в Швейцарії круті горби, гори, долини, озера, скелі – все нагадувало міні місцину коло Дніпра та понад Россю* [Н.-Лев. 1914, с. 30]; *... талановитіші з їх позаходили видання: «Рада», «Світло», «Рілля», «Дніпрові Хвилі», «Світову Зірницю» (для народу)* [Н.-Лев. 1912, с. 11]; *Може аж тоді галичани виправлять свою синтактику й не писатимуть такої нісенітници, як*

от: «приїхало двох людей... [Н.-Лев. 1912, с. 66].

Що стосується пунктуації при вставних словах і вставлених конструкціях, то тут І. С. Нечуй-Левицький визначає принцип: «Вводне слово, як воно трапляється одно, ставляється меж двома запятыми, а як чужословне ціле речення іншої особи, або взяте од іншого письменника, вставляється всередині, тоді воно ставляється або меж двома пружками, або в скобках» [Н.-Лев. 1914, с. 28], дотримуючись його й у практичному використанні: *Здається, час би вже їм схаменуться, покинуть свою тенденцію і взятись за мову наших класичних письменників* [Н.-Лев. 1912, с. 14]; *...з галицьких книжок нахапались галицьких слів (і польських – додам я)...* [Н.-Лев. 1912, с. 13].

У своїй творчості І. С. Нечуй-Левицький переважно дотримується зазначених пунктуаційних норм, проте чіткої послідовності в нього не спостерігається. Так, поряд із нормативною розстановкою розділових знаків, у письменника фіксуємо й пунктуаційні помилки, особливо при однорідних членах речення й вставних словах та вставлених конструкціях.

Для виділення однорідних членів речення письменник часто вживає непотрібний знак при одиничному сполучнику або не ставить його при повторюваних сполучниках: *Через те галичанам треба б класти за основу своєї книжньої мови народню наддніпрянську українську мову, а не свою галицьку стару підмову, чи говірку...* [Н.-Лев. 1912, с. 7]; *А хто ж скаже, що згадані вище українські праці проф. Драгоманова проф. Кримського, д. Єфремова, д. Комарова, або й галичан Омеляна Огоновського й Олек. Барвінського не наукові?* [Н.-Лев. 1912, с. 6]; *... слова розставляються зовсім на латинський зразець, або розкидані скрізь навманя* [Н.-Лев. 1912, с. 33]; *Усе це написано не педагогично та ще й зумисне, с тенденцією, щоб привчать змалку дітей і молодечу на Україні до... польських слів, та до – від, сі, сей і т. д. ...* [Н.-Лев. 1912, с. 39]; *Серія книжок небіжчика Драгоманова, як от «Рай і постут», «Заздрі боги», «Швейцарська спілка», «Про волю віри», «Старі хартії вольности», та й інші; «Мусульманство» проф. Кримського (тільки друга половина, ним самим написана), та й інших, як от статті й праці д.*

Єфремова, **та** книжка «Про комах» і Арифметика д. Комарова і т. д. написані научною прехорошою українською мовою, **і** на Україні всіма читаються з великою охотою... [Н.-Лев. 1912, с. 5 – 6]; Але яке нам діло до инчих славянських мов, до польської, **чи** сербської? [Н.-Лев. 1912, с. 9]; ... проф. Грушевський усім правує й заряджує і в «Записках» **і** в Літ. наук. Вістникові, і в «Селі» [Н.-Лев. 1912, с. 34]; Сидіть, **та** лучче люльку куріть! [ЧХ, с. 83]; Колиб ти не так рано осівся, то може був би й здоровий, **и** не такий жовтий, як віск [ЧХ, с. 114]; А признайся, чи багато тітка Горпина понапікала, **та** понаварювала? [На Кожум., с. 48].

Також часто І. С. Нечуй-Левицький не виділяє у своїх текстах і вставних слів: Шановна авторка **певно** й не читала статтів небіжчика Грінченка... [Н.-Лев. 1912, с. 30]; **Врешті** скажемо в одповідь проф. Грушевському на його кривдні слова: «за наше жито, та нас і бито» [Н.-Лев. 1912, с. 6]; Це **мов** не велика й не вартна річ... [Н.-Лев. 1912, с. 7]; **Мабуть** підписались тільки ті, що були на раді в хаті... [Н.-Лев. 1912, с. 8]; ... він **між инчим** прямо каже, що писати... на Україні ніхто й ніколи не буде ... [Н.-Лев. 1912, с. 5]; **Певно** проти їх то і наставили в містечку солдацькі казарми та держали москалів [Військові штукарі, с. 4]; Це **бач** у їх не понашому... [На Кожум., с. 83] або вживає нетрадиційні на той час розділові знаки при вставлених конструкціях: ...**батьки теперішніх українців** глузували над буквою, **(с кого й за що сьміялись? чи не с старовірів?!)**, а теперішні українці встоюють тільки «за букву» й змагаються за це... [Н.-Лев. 1912, с. 7]; На змість ці «Записки» і справді, **як писав рецензент «Великороссь»** «составляют счастливое исключение между провинциальными изданиями подобного рода...» [Н.-Лев. 1912, с. 34]; Навить прості люде в Києві, котрі читали, або бачили галицькі книжки, **(та й не галицькі тільки)** кажуть міні, що оті усі точки та значки (апострофи) колись згодом висипляться с книжок, як непотрібні [Н.-Лев. 1912, с. 8].

Правила розставлення пунктуаційних знаків у складному реченні І. С. Нечуй-Левицький подає в розділах «Спиняльні значки меж двома або

кількома реченнями» (§ 14) та «Спиняльні значки у складчастому реченні» (§ 25). Хоча письменник і не застосовує сучасну термінологію щодо різних видів складних речень (складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові), проте чітко розрізняє їх. Як і в сучасній українській літературній мові, в І. С. Нечуя-Левицького розстановка розділових знаків залежить від виду складного речення. Так, пріоритетним знаком для складносурядного речення є кома: «Як такі коротесенькі речення трапляються з союзом *і* в рядку цих багатьох реченнів, то перед союзом *і* ставляється запята» [Н.-Лев. 1914, с. 30]. Так само письменник радить ставити кому в складносурядному реченні, речення якого «більше поширені й чималі й менше звязані по мислях та по загальні думці» [Н.-Лев. 1914, с. 31]. Цих правил письменник дотримується й практично, наприклад: ... *і* *цім* стародавнім не народнім хамлом закидана уся книжечка, *і* само по собі це все буде стоять селянам (та й не селянам!) на заваді при читанні статтів... [Н.-Лев. 1912, с. 31], проте зрідка трапляються в нього й відхилення від норми: *Зъявились замість ступінів, сливе, од, цей, – кроки, майже, від, сей, здало ся, пішло ся і т. д. і мова вийшла така, що йїі селяни зовсім не могли розбірать і второпать* [Н.-Лев. 1912, с. 28]; *Але в ціх книжечках ми бачимо скрізь усі згадані вище галицькі «поступки» нам в правописі, як от – робило ся, від, сю, відійшов, жите і т. д. і це писано «для українських дітей»!* [Н.-Лев. 1912, с. 37]; *Заправлялником став д. Юрій Сірий, – і «Село» почали видавати галицькою підмовою ...* [Н.-Лев. 1912, с. 28]; *Не дойїжджаючи до Павлової хати, вони зачепились санками за стовпчик, забитий на тому містці, де мали ставити нову **церкву, і де** одмежували вже цвинтарь* [Отр., с. 3].

У пунктуації складнопідрядних речень І. С. Нечуй-Левицький виробив такі правила: «В складчастому реченні додавальне (залежне) речення одрізняється од головного (незалежного) запятою... Як буває так, що після головного речення трапляється двоє або й більше додавальних реченнів, залежачих од головного речення, то меж додавальними реченнями ставляється запята... Як після головного речення трапляється кілька додавальних дуже поширених, тоді меж ними ставляють точку з запятою» [Н.-Лев. 1914, с. 47]. Свої теоретичні погляди

письменник широко застосовував і на практиці: *І зміст її був цікавий для нашого народу, бо в газеті оповідалось за місцеві народні й текучі українські справи* [Н.-Лев. 1912, с. 27]; *Але... як вона видавалась чистою українською мовою й не проводила мовних галицьких замірів, бо ніхто не мішав у мову ніяких кроків, помешканнів, майже, від-ів, відчитів, і т. д., то ні с сього ні с того... вона була одібрана од українських сутрудників й опинилась в руках галичан* [Н.-Лев. 1912, с. 27]; *... наші книжки пишуться для українців, котрі і не відають, і навіть не бачили, як пишуть славяни* [Н.-Лев. 1912, с. 9]; *... а ми думали, що так треба теперички говорить, як пишуть; бо й поруський говорять таксамо, як написано в книжках* [Н.-Лев. 1912, с. 56], хоча деколи спостерігається й порушення норми: *Само по собі селяни перестали читати «Село», а в містах, як казали міні приїзжі волинці, перестали його купувать. Бо д. Сірий наважився, правуючи газетою, завести на Україні газету білше для пропаганди галицької мови, ніж для просвітності нашого народу* [Н.-Лев. 1912, с. 28]; *З цієї причини Галичини в останній час пішли на хитрощі й позаводили буцім-то видавницькі спілки... в котрих усіх спілників одна людина або дві з галичан* [Н.-Лев. 1912, с. 36]; *... але як тільки з'явився там Доманіцький і став ніби-то до помочі в редакції... зараз сливе половина статтів почала виходить поцяцькована двома точками над і й апострофами* [Н.-Лев. 1912, с. 7]; *Само по собі як декотрі добродії на Україні постерегли галицькі заміри й тенденції, щоб і в нас писали тією вищою мовою, буцім-то вже в Галичині зовсім виробляною й готовою, то й підняли протест проти псування української мови* [Н.-Лев. 1912, с. 5]; *... проф. Грушевський намовляв і мене писати оті самі форми й слова: замість українських слів – од, цей, життя, галицькі – від, сей, сю, жите і т. д. щоб надать українській мові галицьке обличчя* [Н.-Лев. 1912, с. 37]; *... над і не йотірованим дві точки і самим галичанам треба ставити не над і, бо воно скрізь в усіх випадках в словах мяке, а над півзгучними буквами, котрі стоять перед ним, як от: на селі, в хаті, в коморі і т. д. бо то вони бувають мякі, або тверді* [Н.-Лев. 1912, с. 5]; *... давненько обсміяла українська публіка ще як виходили «Шершень», «Гром. Думка» й инчі* [Н.-Лев. 1912, с. 8].

І. С. Нечуй-Левицький вважає, що нормативним у безсполучниковому реченні є вживання коми або крапки з комою, або двокрапки. Кома в безсполучниковому реченні ставиться, якщо речення «зв'язані між собою по мислі або по якому-небудь діянні в один той самий час, або в одному місці» [Н.-Лев. 1914, с. 30]: *Такий галицький правопис, сказати б, буржуазний, а не науковий, це ж якісь загадки та ребуси і то не тільки для українського нерозвитого й темного народу, але й для широкої публіки* [Н.-Лев. 1912, с. 29]; *Для народу на Україні був заведений журнал-газета «Село», ще й під рукою проф. Грушевського незабаром опинилось видання журналу «Українська хата»...* [Н.-Лев. 1912, с. 3].

Якщо ж речення мало пов'язані між собою за змістом, то вони відділяються один від одного крапкою з комою [Н.-Лев. 1914, с. 31]: *Було поміщено чимало гарних, часом цікавих статтів по українські історії, по хліборобству; писали й за споживальні товариства й спільницькі крамниці по селах* [Н.-Лев. 1912, с. 27]; *Ставили папір міцний; малюнки були чудові* [Н.-Лев. 1912, с. 27]; *Славяни ж не читатимуть наших книжок; наші книжки пишуться для українців* [Н.-Лев. 1912, с. 9].

А в тому випадку, коли «трапляється двоє реченнів, і друге речення показує причину, доказування, вияснення, товмачення або наслідки переднішого речення, то, як пропущені там союзи, між ними ставляється двосточка» [Н.-Лев. 1914, с. 31]: *Усі форми слів та надіжів – не українські: скрізь бачимо галицькі форми, неначе якісь чужоземські* [Н.-Лев. 1912, с. 30].

Таким чином, ми бачимо, що І. С. Нечуй-Левицький своїм розробленням пунктуаційних норм української мови відіграв помітну роль у процесі їх усталення. Виклавши свої погляди в «Граматичі», призначеній для гімназій та шкіл, він зробив їх загальними для всієї української літературної мови. Більша частина запропонованих письменником норм (при однорідних членах речення, звертаннях, вставних словах, у складному реченні тощо) кодифікувалася без змін у сучасній українській мові. У практичному застосуванні пунктуаційних норм І. С. Нечуй-Левицьким був не завжди послідовним, хоча здебільшого

теоретичні розроблення чітко втілювалися в публіцистичні та художні тексти, що, в свою чергу, свідчить про тогочасну прогресивність поглядів одного з чільних письменників-класиків України.

3.5. Орфографічні погляди І. С. Нечуя-Левицького в контексті правописних розроблень ХХ століття

При аналізі міркувань І. С. Нечуя-Левицького щодо правопису важливим є з'ясування ролі письменницького доробку в подальшій історії становлення орфографічної системи. З цією метою дослідимо, які з ідей письменника були підтримані пізнішими правописними розробленнями, а які були змінені або трансформовані.

Як зазначає В. В. Німчук, «за всю свою тисячолітню історію український правопис не зазнавав такого інтенсивного колективного опрацювання, як за останні вісімдесят років» [192, с. 10]. І дійсно, за такий порівняно невеликий часовий проміжок було створено чималу кількість правописних розроблень: «Головніші правила українського правопису» (І. І. Огієнко, 1919 р.), «Найголовніші правила українського правопису» (А. Ю. Кримський, 1921 р.), «Правописні правила, прийняті Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові» (1922 р.), українські правописи 1926, 1928, 1933, 1946, 1960, 1989, 1990, 1993 років тощо.

«Головніші правила українського правопису» розроблені у 1918 році Міністром народної освіти І. І. Огієнком. Як зазначається в передмові, «правила охоплюють переважно спірні питання українського правопису, а разом з тим і ті випадки, що відрізняють наш правопис від правопису Галичини» [193, с. 284]. Згідно з цим правописом, до графічної системи української мови входила літера *ї*: «букву *ї* пишемо з початку слова або з початку складу, коли тільки вона вимовляється як *йі*: *їдець, їдкий*... Після приголосних звуків *ї* ніколи не пишемо» [193, с. 284]. Також до спірних питань «Правила...» відносять написання *і/и* на початку слів та *йо/ьо*. Зокрема, зазначається, що «з початку

слова, коли не вимовляється *йі*, треба писати *і* (а не *и*): *Іван, іграшка...* Але перед *н* можна писати *и*: *инший, инколи...* Букви *йо* пишемо з початку слова або з початку складу за голосним звуком: *його, йому...*; після приголосних треба писати *ьо* (а не *йо*): *льох, льон...*» [193, с. 284 – 285].

Крім цього, вказаний правопис регулював написання апострофа та *ь*: «між губними звуками *б, п, в, м* і йотованими голосними *я, ї, ю, є* ставимо протинку (апостроф) *'* (а не *ь*): *б'ю, б'є...* В деяких словах ставимо апострофа перед йотованою голосною *і* після *р*: *пір'я, бур'ян...*» [193, с. 285]. Також апостроф ставиться «після приростків, що кінчаються на приголосний звук, перед йотованою голосною... *з'їхати, під'їхати...*» [193, с. 285]. Що стосується правопису *ь*, то в «Правилах...» зазначається, що «приголосний звук перед м'яким приголосним сам стає м'яким, але *ь* після нього не ставимо: *слід, світ...* Тільки після звуку *л*, що стоїть перед м'яким приголосним, треба ставити *ь*: *пальця, сальцю...*; між двома *л* не ставиться *ь*: *лється, ляти...*» [193, с. 286]; «в закінченні прикметників *ський, цький* пишемо *ь* після *с, ц*: *бабський, братський...*» [193, с. 288].

Правопис префіксів ґрунтувався на рекомендації, за якою «приростки з та роз перед глухими: *к, т, п, ф, х, ц, ч, ш* змінюють своє *з* на *с*: *сказати, спарити...*; перед всіма іншими приголосними приростки з та роз не змінюються: *збавити, зжалитися...* Приросток *без* не міняє свого *з* на *с*: *безкостий, безпутній...*» [193, с. 286].

Написання слів із фонетичними змінами також аналізуються в окремих параграфах «Правил...». Так, наприклад, зазначається, що «в сполученнях *здн і стн* зубні звуки *д і т* зникають перед *н*: *празник, тижня...*» [193, с. 286]; «речівники середнього роду на *я* (що вийшло з давнього закінчення *іє*) подвоюють приголосний звук перед *я*: *життя, сміття...*» [193, с. 286]; «в дієсловах в другій особі однини теперішнього часу пишемо *шся* (а не *сся*, або *ся*): *судишся, водишся*» [193, с. 288]; «в дієсловах в 3-ій особі однини й множини теперішнього часу пишемо *ться* (а не *цця* або *ця*): *судиться, судяться*» [193, с. 288].

Низка позицій «Правил...» регулює правопис дієслів та прийменників, відмінкових закінчень іменників, суфіксів прикметників та дієприкметників, як-от: а) «після подвоєних шиплячих звуків *ж, ч, ш* на кінці слів пишемо *а, у*, а не *я, ю*: *збіжжа, клочча...*» [193, с. 285]; б) «у родовому одмінкові множини пишемо закінчення *ей* (а не *ий*): *людей, ночей...*» [193, с. 287]; в) «у давальному одмінкові однини в словах чоловічого роду твердої одміни треба писати закінчення *ові*, а в словах м'якої одміни *еві*: *батькові ... цареві...*» [193, с. 287]; г) «в словах чоловічого і середнього роду в оруднім одмінкові однини в твердій одміні треба писати *ом*, а в м'якій – *ем*: *столом, конем...* В словах жіночого роду в такому разі в твердій одміні треба писати *ою*, а в м'якій одміні *ею*: *водою, землею*» [193, с. 287]; г) «в другім ступені прикметників пишемо *іший* (а не *ійший*): *старіший, миліший*» [193, с. 288]; д) «часточку *ся* треба писати вкупі з дієсловом: *проситься, носиться*» [193, с. 288]; е) «в причасниках пишемо одно *н* (а не два): *зроблений, спечений...* В прикметниках пишемо два *н*: *спасенний, невблаганний*» [193, с. 288]; є) «в літературнім письмі однаково вживаються *від* і *од* (а не *от*): *від тебе, од тебе (а не: от тебе)*» [193, с. 288].

Як бачимо, вживання літери *ї* на початку слів чи складу, *ь* після *л*, апострофа після губних приголосних, *-шся* в дієсловах другої особи та *-ться* – третьої особи тощо відрізняються від вироблених І. С. Нечуєм-Левицьким. У той же час правила вживання *йо* та *ьо* для позначення йотованого звуку [о], префіксів *з-*, *с-*, *роз-*, *без-*, суфіксів *-ськ-*, *-цьк-*, *-зьк-*, постфікса *-ся*, відмінкових закінчень іменників, відомості про спрощення та подовження є тотожними. Так само, як і в І. С. Нечуя-Левицького, двозначним є вживання літери *і* на початку слів: «Правила» зазначають, що в такій позиції варто використовувати *і*, хоча нижче робиться примітка: «перед *н* можна писати *и*» [193, с. 284]. І. С. Нечуй-Левицький також вимагав вживати у вказаній позиції *і*, проте практично часто застосовував *и*.

Аналогічними до проаналізованих є позиції «Найголовніших правил українського правопису» А. Ю. Кримського, ««Правописних правил, прийнятих Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові»», «Українських правописів»

1926 р. та 1928 р. тощо. Проте вказані орфографічні розроблення були дещо доповнені. Так, наприклад, одним із таких суттєвих доповнень А. Кримського є вимога вживати в родовому відмінку іменників третьої відміни закінчення *-и*: «У словах жіночого роду, що кінчаються на приголосний звук, треба писати в родовому відмінкові однини *-и*, а в давальному й місцевому однини та називному й знахідному множини треба писати *-і* (*з ночі, коло печи..., в тіні, у ночі*)» [193, с. 310]. І. С. Нечуй-Левицький у цій позиції застосовує подвійне вживання: як *-і*, так і *-и*, без конкретного їх розмежування. Аналогічне правило зазначене й в «Українському правописі» 1926 р. За «Правилами» Товариства ім. Т. Шевченка вважалося доречним написання часток разом із самостійними частинами мови та складних прислівників окремо, що в обох випадках суперечить нормі, запропонованій І. С. Нечуєм-Левицьким: «треба писати разом із попереднім дієсловом також частини: *-сь, -би, -б, -же, -ж*, н. пр.: *боюсь..., вони ходилиби..., ходиже...*» [193, с. 333].

Кінець 20 – початок 30-х рр. ХХ ст. позначений процесом русифікації у сфері мови. Правопис 1928 року був терміново й суттєво перероблений. Це перероблення здійснювалося на засадах максимального наближення української мови до російської. виправлення, внесені до правопису 1933 р., суттєво змінювали обличчя української мовної системи, нівелюючи її специфічні риси [193, с. 487]. Згідно з цією орфографічною розробкою, цілком вилучалася літера *ѣ*, на початку слів та флексій іменників третьої відміни родового відмінка однини вживалася літера *-і*; спрощення відбувалося у сполученнях *ждн, стн, здн*, тоді як у сполуках *стл* звук [*л*] випадав не завжди. Поряд із цим переважна більшість правописних рекомендацій є тотожною з попереднім варіантом правопису. Значна частина орфографічних правил збігається з чинними орфографічними нормами й, відповідно, з правописними міркуваннями І. С. Нечуя-Левицького.

Доопрацювання правопису 1933 року відбувалося в 1946, 1960, 1989 роках. У 1990 році було повернуто до абетки літеру *ѣ*. У 1993 році здійснено останню редакцію правопису, зміни в якому переважно стосуються написання

іншомовних слів та великої літери. Зв'язок лінгвістичних поглядів І. С. Нечуя-Левицького з орфографічними нормами, закріпленими вказаною редакцією правопису, аналізується в окремому параграфі дисертаційної роботи.

Наприкінці 90-х років ХХ століття знову постала проблема українського правопису. Стало очевидним, що «орфографічний кодекс потребує перегляду після тривалого препарування на догоду ідеологічній настанові зближення російської та української мов, а фактично – тотального уподібнення української мови до російської» [193, с. 561]. Тому в 1999 році Правописна комісія при Інституті української мови НАН України почала роботу над проектом нової редакції українського правопису. Пропоновані зміни не є кардинальними, в основному – це уточнення правил, зменшення кількості винятків, наприклад:

- 1) уживати літеру *и* на початку власне українських і засвоєних слів перед приголосними *н* та *р*, вигуків, звуконаслідувань і похідних від них утворень: *иниий, их...*;
- 2) писати закінчення *-и* в родовому відмінку іменників III відміни жіночого роду, що закінчуються на *-ть* з попереднім приголосним: *радости, чверти...*
- 3) вживати закінчення *-и* в родовому відмінку однини іменників IV відміни, в яких при відмінюванні з'являється *-ен-*: *імя – імени*;
- 4) писати *ь* після *р* в іменах по батькові: *Ігорьович, Лазарьович* [11, с. 190 – 191].

Переважає більшість новацій стосується правопису іншомовних слів.

Таким чином, повернення до норм 1928 року стосується лише флексій у родовому відмінку однини іменників третьої і четвертої відмін, причому в останній вирівнюється парадигма, усувається виняток. У правописі іншомовних слів в деяких випадках використовуються норми 1919, 1921 та 1928 рр. [192]. Усі названі рекомендації відрізняються від міркувань І. С. Нечуя-Левицького.

У 2003 році на основі правописного кодексу 1993 року розроблено проект нового українського правопису, який пропонує: а) на початку слова писати *і*: *іній, іниий*; б) у словах із прийменником *по* вживати паралельні закінчення *-у-*

(-ю-) та -і- (-ї-): *по Дніпру – по Дніпрі*; в) деякі іменники можуть мати паралельні закінчення -у- (-ю-) та -і- (-ї-), що залежить від місця наголосу в слові: *у га'ї – у гаю'*; г) кілька іменників чоловічого роду другої відміни мають у називному відмінку множини паралельні закінчення -и- та -а-: *вуси – вуса*; г) деякі іменники чоловічого роду можуть мати в родовому відмінку множини, зокрема після числівників, нульове закінчення: *ватів (ват)*; д) в орудному відмінку множини іменників поряд із флексією -ми вживати закінчення -ами (-ями): *гістьми (гостями)* тощо [11, с. 192 – 193]. Указані пропозиції не простежуються в поглядах І. С. Нечуя-Левицького.

Таким чином, основні правописні розроблення ХХ століття переважно фіксують міркування І. С. Нечуя-Левицького. Це, зокрема, стосується написань відмінкових закінчень іменників і дієслів, префіксів і суфіксів, м'якого знаку, буквосполучень *йо* та *ьо*, слів із фонетичними змінами тощо. Поряд із цим є низка рекомендацій, які не засвідчуються в лінгвістичних працях письменника (як-от, правопис іншомовних слів, апострофа, літери *ї*, власних назв і т. ін.).

Висновки до розділу III

Орфографічна система української мови у кінці ХІХ ст. отримала стрімкий розвиток. У цей час активно розроблялися правописні норми, при цьому нерідко акцент робився на збереженні особливостей мови та закріпленні їх у написанні. Важливе місце у вказаному процесі посіли правописні системи М. О. Максимовича, П. О. Куліша та Є. І. Желехівського. Перша з них ґрунтувалася на історико-етимологічному принципі, а інші дві – на фонетичному, тому в основних своїх рекомендацій вони часто відрізнялися. «Кулішівка» та «желехівка» в написанні слів орієнтувалася на їх вимову носіями мови, тоді як «максимовичівка» – на їх етимологію, походження. Також певна розбіжність спостерігається і між етимологічною «максимовичівкою» та фонетичною «кулішівкою» й «желехівкою».

І. С. Нечуй-Левицький власні правописні засади розробляв, керуючись фонетичним принципом, як і П. О. Куліш та Є. І. Желехівський. У зв'язку з цим більшість правописних ідей письменника певною мірою збігаються з їхніми поглядами, в окремих питаннях вони тотожні з міркуваннями й М. О. Максимовича.

Так, І. С. Нечуй-Левицький у своїй «Граматичі» не виділяв Ѓ, а вживав на його місці унормований у сучасній українській літературній мові звук [i], що спостерігаємо й у правописних системах П. О. Куліша та Є. І. Желехівського. Також звук [i] використовувався І. С. Нечуєм-Левицьким, Є. І. Желехівським та П. О. Кулішем на місці давніх [o] та [e], тоді як у системі М. О. Максимовича в цій позиції використовувалися звуки [á], [é], [ú], [î], [ó], [ý].

Давні ъ, [ы] та Ѓ І. Нечуєм-Левицьким усунені з «азбуки», так само їх немає в правописі Є. І. Желехівського. М. О. Максимович же повністю зберіг їх у орфографії.

Також відрізняються погляди І. С. Нечуя-Левицького, М. О. Максимовича і П. О. Куліша щодо графеми, яка має замінити букву і; Є. І. Желехівський, навпаки, відстоював правомірність вживання вказаної літери.

Різняться погляди авторів і на йотований звук [o]. І. С. Нечуй-Левицький, разом з Є. І. Желехівським, вживає нормативні для сучасної української мови звукосполучення *йо* та *ьо*. Натомість автори «максимовичівки» та «кулішівки» пропонують використовувати в таких випадках *ě*.

До фонетичної системи української мови І. С. Нечуй-Левицький відносить і йотований звук [e], що передаються графічно *є*, вживання якого збігається і з «желехівкою», й із закріпленням його використанням у сучасній орфографії. Інші правописні системи закріплюють у цьому випадку використання звука [e].

Щодо апострофа, то і І. С. Нечуй-Левицький, і М. О. Максимович, і П. О. Куліш не визнавали цей знак – вони використовували замість нього інші графеми (ъ, ъ), або ніяк його не позначали. Погляди ж Є. І. Желехівського на цей знак відрізняються від інших і певною мірою збігаються із узвичаєним сучасним написанням, зокрема його вживанням після префіксів перед

голосними, проте доповнюються вживанням знака перед [o] та його відсутністю після губних.

Правописна концепція І. С. Нечуя-Левицького відіграла помітну роль у процесі кодифікації орфографічних та пунктуаційних норм сучасної української літературної мови. Розроблення письменника переважно не відрізняються від чинних норм. Це стосується, зокрема, правопису прислівників, часток, прикладок, постфікса *-ся*; пунктуації при однорідних членах речення, звертаннях, вставних словах, у складному реченні. Крім того, виклавши свої погляди в «Граматиці», призначеній для гімназій та шкіл, автор тим самим сприяв помітному поширенню цих норм серед населення, зробив їх загальними для всієї української літературної мови.

Правописні ідеї І. С. Нечуя-Левицького не лише ґрунтувалися на досвіді попередників, а й знаходили в подальшому широке застосування в правописних розробленнях різних часів. Так, у ХХ столітті орфографічні погляди І. С. Нечуя-Левицького знайшли своє втілення у «Головніших правилах українського правопису» (І. Огієнко, 1919 р.), «Найголовніших правилах українського правопису» (А. Кримський, 1921 р.), «Правописних правилах, прийнятих Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові» (1922 р.), правописних розробленнях 1926, 1928, 1933, 1946, 1960, 1989, 1990, 1993 років. Є тотожними для правописних розроблень ХХ століття та ідей І. С. Нечуя-Левицького правила вживання *йо* та *ьо* для позначення йотованого звуку [o], префіксів з *-*, *с-*, *роз-*, *без-*, суфіксів *-ськ-*, *-цьк-*, *-зьк-*, постфікса *-ся*, відмінкових закінчень іменників, відомості про спрощення та подовження. Крім цього, і вказані правописи, і І. С. Нечуй-Левицький фіксують двозначність вживання літери *i* на початку слів.

Отже, правописні ідеї І. С. Нечуя-Левицького, по-перше, ґрунтувалися на досвіді попередників, а, по-друге, в подальшому знаходили широке застосування в правописних розробленнях різних часів, а це переконливо доводить прогресивність та вагомість діяльності письменника в справі вироблення чинного правописного кодексу.

ВИСНОВКИ

Дослідження літературної мови, лінгвістичної стилістики та культури мови неминуче пов'язані з поняттям норми. Аналіз цієї проблеми лінгвістами дає можливість окреслити лінгвістичну й соціально-історичну сутність норми, виділити основні ознаки, намітити найголовніші аспекти її вивчення. Сучасне розуміння норми висуває цілу низку важливих теоретичних проблем, від розв'язання яких залежить як загальний характер нормативної діяльності, так і конкретний підхід до кодифікації окремих мовних фактів. Зокрема, досліджуючи теоретичні аспекти норми, ми проаналізували питання визначення норми та виділення її ознак, критеріїв, основних класифікаційних типів та аспектів кодифікації.

Розглянувши визначення норми в працях окремих зарубіжних та українських мовознавців, ми дійшли висновку, що зміст та обсяг поняття норми істотно змінювався та уточнювався впродовж років. У лінгвістиці наявні визначення норми як певної сукупності засобів, регулярно вживаних мовним колективом; як загальноприйнятого та закріпленого в мові вживання; як результату цілеспрямованої кодифікації мови; як уживання, рекомендованого граматикою, словником, довідником та підкріпленого авторитетом відомої особистості; як історично прийнятого в певному мовному колективі вибору одного з функціональних варіантів мовного знака; як реалізації мовної системи; як історично сформованого стандарту, виробленого літературною традицією тощо. Однак при цьому, незважаючи на певні розходження в дефініціях, поданих представниками різних лінгвістичних шкіл, у більшості з них наголошується на суспільному характері норми, який виявляється в обов'язковому залученні до процесу її вироблення мовців.

Також аналіз указаних визначень норми засвідчив наявність іще одного суперечливого аспекту: виділення ознак цього поняття. Власне, невирішеність цих двох питань є взаємопов'язаною, оскільки відсутність єдиного визначення норми породжує дискусії навколо проблеми її ознак, тоді як складність самого

поняття, наявність у нього багатьох ознак, суперечки між дослідниками, які з ознак є пріоритетними, унеможливають однозначне трактування норми. Зокрема, серед основних ознак норми називаються стабільність, сталість, обов'язковість, варіативність, відповідність системі мови, консервативність, історичність, соціальність, змінність тощо. Також лінгвісти зазначають, що на переважну більшість ознак норми впливають не лише мовні, а й позамовні чинники.

Суперечливість поглядів лінгвістів на наявні та домінантні ознаки норми пояснює також актуальність проблеми виділення критеріїв норми. У цій сфері дослідники суперечать один одному, по-різному трактуючи основні параметри, за якими доцільно виділяти норму. Поширеними є міркування про культурно-історичний, традиційний, статистичний критерії, критерій зручності, загальноприйнятості, загальнообов'язковості, функціонально-стилістичної доцільності тощо. Критерій відповідності системі мови, вживаності та авторитетності зазначаються переважною більшістю мовознавців, а найширше та найповніше представлено перелік критеріїв виділення норми М. М. Пилинським, Л. К. Граудіною, В. Дорошевським та В. Ценьковським, які доречно, на наш погляд, пропонують відносити мовне явище до норми за кількома різнобічними параметрами.

Також неоднозначною через пов'язаність з питанням ознак норми є проблема класифікації норм. Аналіз основних наявних у лінгвістиці типологій норм дає змогу стверджувати, що їх розподіл можна здійснювати за віднесеністю до мови (її системи чи структури) чи мовлення; за комунікативною спрямованістю; за можливістю/неможливістю варіативності; за реалізованістю норми; за належністю до мовних рівнів тощо. Також, маючи чимало спільного, частина класифікацій певною мірою накладається одна на одну, здійснюючи в той же час поділ за іншим параметром, що призводить до різноаспектного та багатопланового дослідження того самого явища, тобто до ґрунтовнішого аналізу.

Отже, дослідження теоретичних аспектів норми показав, що все ж таки й досі не знайдено остаточної відповіді на цілий ряд питань, пов'язаних із комплексним аналізом зазначеного поняття (з'ясування змісту, відношення мовної норми до мовної системи, можливостей і меж її варіативності тощо). Серед лінгвістів і нині тривають дискусії щодо визначення норми, її основних ознак, критеріїв, за якими певне мовне явище слід відносити до норми, остаточної їх класифікації, а також аспектів її кодифікації. Аналіз кожного з цих питань показав, що в переважній більшості дослідники не прийшли до єдиної думки, що їхні погляди не збігаються, а деколи й суперечать один одному.

У той же час не лише сучасне теоретичне розроблення норми є актуальною і гострою проблемою. Важливе значення має й вивчення її діахронічного аспекту, а особливо процесу нормалізації мови. Чинні мовні норми мають певну історію свого усталення, й цінним є з'ясування ролі конкретної особистості в цьому процесі. Дослідивши лінгвістичні погляди І. С. Нечуй-Левицького, викладені в «Грамматиці українського язика», можна з впевненістю стверджувати, що письменник відіграв у процесі нормалізації значної частини норм сучасної української літературної мови суттєву роль. Так, орфоепічні норми, запропоновані ним, у переважній більшості перейшли до сучасної мови без змін (погляди на систему вокалізму та консонантизму, на вимову слів церковнослов'янського походження, евфонію, деякі фонетичні зміни тощо), хоча правила вимови букви *г* та слів іншомовного походження, позиції вживання звуків [й], [дж], [дз] кодифікувалися в сучасній фонетиці частково, а також нині дещо переглянуті відомості про спрощення та асиміляцію.

Також І. С. Нечуй-Левицький подає деякі відомості про правильне наголошування слів, при цьому його міркування про нормативний наголос у займенниках та дієсловах, частково в іменниках не відрізняються від чинних нині норм.

І. С. Нечуй-Левицький зробив певний внесок також у подальше усталення словотвірних норм, хоча в сучасній українській мові більша частина пропонованих письменником суфіксів не виділяється, що зумовлено модифікаціями морфемної структури слів у процесі історичного розвитку.

У сфері лексики І. С. Нечуй-Левицький виокремлює цілий ряд «галицьких слів», які, на його думку, не варто вживати, оскільки існують «наддніпрянські варіанти». Наприклад, такими, з точки зору автора, є лексеми *сливе, тільки, від, швидко, проценти, стосунки* та ін., замість яких доречніше використати *майже, лише, од, скоро, відсотки, відносини* тощо. Після аналізу подібних рядів слів стає помітною недосконалість багатьох запропонованих письменником варіантів, оскільки в одних випадках ігнорується їхнє стилістично-емоційне забарвлення, в деяких відбувається спрощення літературної мови через відкидання істотних відтінків значень, часто автор використовує русизми. Проте з великої кількості запропонованих ним лексем чимало й увійшло до літературної мови, стали її надбанням (*заохочувати, нехтувати, вчинок, житло, хист* тощо).

У морфології І. С. Нечуй-Левицький виступає проти використання в іменниках середнього роду в місцевому відмінку закінчення *-ю*, в називному відмінку закінчення *-є* та закінчення *-у* в родовому відмінку для іменників чоловічого роду; відстоює правомірність паралельних закінчень у давальному та місцевому відмінках іменників чоловічого роду, поділ прикметників на м'яку та тверду групи; використання форм *цей, оце* на місці *сей, отсе* тощо. Як бачимо, ці міркування автора виявилися доречними. Це ж можна сказати й про парадигми займенників, числівників та дієслів, де переважна кількість відмінкових закінчень тотожна з чинними нині.

Норми правильного узгодження присудка з підметом, прикметників із іменниками, числівників *два-чотири* та ряду прийменників із відмінковими формами іменників тощо повністю збігаються з сучасними синтаксичними нормами.

Так само вироблені з урахуванням досвіду попередніх розробників правопису (М. О. Максимовича, П. О. Куліша, Є. І. Желехівського) орфографічні норми значною мірою кодифікувалися чинним українським правописом. Із норм, теоретично обстоюваних І. С. Нечуєм-Левицьким, нині в чинному правописі репрезентовано написання *ьо* та *йо*, префіксів *без-*, *через-*, *з-* та *с-*, суфіксів іменників, прикметників та дієприкметників, подовження, частки *-ся* тощо. Аналогічне стосується також пунктуаційних норм (розділові знаки при ускладнюючих членах речення, в простому та складному реченні й т. ін.).

Звичайно, незважаючи на сказане вище, окремі норми, подані І. С. Нечуєм-Левицьким із деякою суб'єктивністю та непереконливою аргументацією, не були прийняті сучасною мовною практикою. Це помітно, наприклад, у пропонованих письменником нормах вживання *ї*, *ь*, *р*, деяких слотворчих формантів тощо. Серед морфологічних норм помилковою, як показав час, є думка письменника про нормативність дієслівних форм *ходить* (*ходити*), *дивиться* (*дивитися*), *дивися* (*дивишся*), суфіксів *-ян(ий)*, *-ючий*, *-виий*, *-мий* у дієприкметниках, частки *-ся* в дієприслівниках; про доречність уживання займенників *міні*, *міні* замість *мені*; про відкидання сонорного звука [й] у давальному й місцевому відмінках прикметників та займенників; про відсутність коротких форм прикметників чоловічого роду та нестягнених форм жіночого роду; про наявність категорії особи в дієсловах минулого часу та умовного способу тощо. Не до кінця відповідають сучасним нормам синтаксису міркування І. С. Нечуя-Левицького про відсутність паралельних форм числівника чи прикметника при поєднанні з іменниками, що позначають істот, про форми двоїни іменника, який сполучається з кількісним числівником, про сполучення іменників із прийменниками тощо. Недоцільним з погляду сучасної практики виявилось також орфографічне закріплення асиміляції, відсутність апострофа, правопис іншомовних та складних слів, деякі позиції вживання *ь* і т.ін.

Однак усе зазначене ніяк не знижує цінності письменницького доробку, конструктивною частиною якого І. С. Нечуй-Левицький відіграв вагомий роль у

процесі нормалізації сучасної української літературної мови. До того ж доцільним, на наш погляд, було б запровадити запропонований письменником такий засіб милозвучності, як протетичні звуки, а також його рекомендації щодо правопису прислівників.

Аналіз практичного використання мовних явищ, які належать до норми, довів, що І. С. Нечуй-Левицький переважно дотримувався розроблених ним норм і рідко відступав від них. Він послідовно застосовував у вказаних текстах значну кількість орфоепічних, лексичних, граматичних, орфографічних та пунктуаційних норм. При цьому варто зауважити, що інколи, з тих чи інших причин, письменник на практиці заперечував запропоновані теоретичні думки (творення вищого ступеня прикметників; вживання відмінкових форм іменників мішаної групи, узгодження головних членів речення, іменників із числівниками та дієсловами, видових форм дієслів, написання іншомовних та складних слів, прислівників та сполучників, правопис частки *не*, пунктуація при вставних словах, у складнопідрядних реченнях тощо). Однак суттєво це не вплинуло на нормалізаційні процеси.

Таким чином, незважаючи на те, що в лінгвістичних поглядах І. С. Нечуя-Левицького з погляду сучасної науки є окремі неприйнятні положення, письменник все ж таки відіграв позитивну роль у процесі нормалізації української мови. Хоч у багатьох випадках вимоги автора щодо норм тодішньої літературної мови непереконливі, а погляди його на багато явищ суб'єктивні (гостре заперечення в мовній практиці всього того, що йшло із західноукраїнського варіанта літературної мови, критика тодішньої правописної практики, особливо желяхівки, безпідставне заперечення багатьох форм і слів, що стали вже тоді загальноукраїнським надбанням і т.ін.), роль письменника в розвитку української літературної мови визначна. Безсумнівно, нормативна основа української мови, засвідчена в публіцистичних та художніх текстах І. С. Нечуя-Левицького, не зводиться тільки до окремих фонетичних, морфологічних, орфографічних тощо ознак. Читач отримує цілісне сприйняття української мови з її говірковою, діалектною основою, в якій переважають

ознаки середньонаддніпрянських говірок. Ці тексти мають значний нормативний пласт, який є набагато вагомішим, ніж певні відмінності фонетичної, лексичної та граматичної систем української мови різних часових зрізів. Окрім цього, беззаперечною є цінність художнього доробку письменника. Загальновідомо, що художньо-мовна практика витворює зразки норм літературної мови, хоча в той же час художній стиль кваліфікують як особливий функціональний стиль літературної мови, який не підлягає загальним літературним нормам, оскільки часто послуговується мовними засобами інших часових зрізів, позалітературними, діалектними, розмовними висловами, просторіччями, суржилом. Однак такі широкі межі використання мовних засобів, по-перше, все одно регламентуються художньо-естетичними правилами, законами, по-друге, допомагають усталювати мовно-літературні норми через процес відточування мовного чуття. На тлі засвоєної, стилістично нейтральної мовної норми виразно проступають будь-які відхилення від цієї норми, і якщо ці відхилення не порушують гармонії форми й змісту художнього тексту, коли зберігається міра естетичності, вони сприяють засвоєнню літературної норми через містку багатопланову форму художнього стилю. Й подібне спостерігаємо в І. С. Нечуя-Левицького. Значна частина того, що він пропонував своєю практикою (як художньо-публіцистичною, так і граматичною), відіграло дуже важливу роль в обробленні літературної мови та становленні її норм.

Лінгвістичні міркування І. С. Нечуя-Левицького відбили складний процес формування усталених літературних норм та уніфікації української літературної мови. З огляду на це, усвідомлюємо вирішальний вплив письменника не тільки на процеси розвитку літературної мови, але й на кодифікацію її норм, що є помітним при докладному зіставленні норм, розроблених І. С. Нечуєм-Левицьким, із сучасними. Тому з упевненістю можна стверджувати: лінгвістична та художня діяльність І. С. Нечуя-Левицького заклала міцні основи для нормування фонетичної, лексичної, граматичної, орфографічної та пунктуаційної систем сучасної української літературної мови.

Список умовних скорочень назв використаних джерел

- Н.-Лев. 1913 – Нечуй-Левицький І. С. Грамматика українського языка. Частка І. Етимологія / Нечуй-Левицький І. С. – К., 1913. – 164 с.
- Н.-Лев. 1914 – Нечуй-Левицький І. С. Грамматика української мови. Частка ІІ. Синтаксис / Нечуй-Левицький І. С. – К., 1914. – 94 с.
- Н.-Лев. 1912 – Нечуй-Левицький І. С. Криве дзеркало української мови / Нечуй-Левицький І. С. – К., 1912. – 97 с.
- Н.-Лев. 1907 – Нечуй-Левицький І. С. Сьогочасна часописна мова на Україні / І. С. Нечуй-Левицький // Україна. – 1907. – Том І. – С. 1–49.
- Н.-Лев. 1985 – Нечуй-Левицький І. С. Твори : в 2 т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К., 1985. – Т. 1. – 638 с.
- Н.-Лев. 1986 – Нечуй-Левицький І. С. Твори : в 2 т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К., 1986. – Т. 2. – 638 с.
- Отр. – Нечуй-Левицький І. С. Отрутка. – Чорнова редакція від 08.05.1862 (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Відділ рукописних фондів і текстології, фонд 11, № XI²)
- На Кожум. – Нечуй-Левицький І. С. На Кожум'яках. – К., 1875 (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Відділ рукописних фондів і текстології, фонд 11, № 32)
- Військові штукарі... – Нечуй-Левицький І. С. Військові штукарі на ярмарку. – Автограф. – 1896 (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Відділ рукописних фондів і текстології, фонд 11, № XI²)
- ЧХ – Нечуй-Левицький І. С. Чорні хмари. – Чорнова редакція від 24.05.1871 (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Відділ рукописних фондів і текстології, фонд 11, № XI⁴)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Бабич Н. Д. – Львів : Світ, 1990. – 232 с.
2. Бабич Н. Д. **Сила мовленого слова : Науково-публіцистичні нариси з культури української мови** / Бабич Н. Д. – Чернівці : Рута, 1996. – 176 с.
3. Багмут А. Й. Сучасна мовленнєва дійсність: орфоепічні норми і мовленнєва діяльність / А. Й. Багмут // Загальна та експериментальна фонетика : Зб. наук. праць і матер. – К. : Видавничий дім «Соборна Україна», 2001. – С. 143 – 145.
4. Бактеев К. Б. Норма – ситуація – текст и лингвостатистические приемы их исследования / К. Б. Бактеев, Л. И. Белоцерковская, Р. Г. Пиотровский // Языковая норма и статистика. – М. : Наука, 1977. – С. 5 – 42.
5. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Балли Ш. – М. : Издательство иностранной литературы, 1955. – 416 с.
6. Баранник Д. Х. Про загальну концепцію і структуру нової редакції українського правопису / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 14 – 16.
7. Барнет В. Языковая норма в социальной коммуникации / В. Барнет // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах / Доклады на IV заседании Международной комиссии по славянским литературным языкам 22 – 25 октября 1974 г. – М. : Наука, 1976. – С. 47 – 69.
8. Бельчиков Ю. А. О нормах литературной речи / Ю. А. Бельчиков // Вопросы культуры речи. – 1965. – № 6. – С. 6 – 15.
9. Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50–70-х років XIX ст. / Бернштейн М. Д. – К. : Видавництво АН УРСР, 1959. – 492 с.
10. Білецький О. І. Іван Семенович Левицький (Нечуй) / О. І. Білецький // Білецький О. І. Зібрання праць у 5 томах. – К. : Наукова думка, 1965. Т. 2. Українська література XIX – початку XX століття. – 1965. – С. 317 – 367.

- 11.Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 368 с.
- 12.Бондаренко О. Ф. Про визначення мовної норми та мовних різновидів / О. Ф. Бондаренко // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С. 20 – 25.
- 13.Бочарнікова А. М. Норма й узус перської мови у перекладній лексикології : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.13 «Мови народів Азії, Африки, аборигенів Америки та Австралії» / А. М. Бочарнікова. – К., 2009. – 15 с.
- 14.Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах / Ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1975.
Т. 1 : Загальне мовознавство. – 1975. – 496 с.
- 15.Булаховський Л. А. Український літературний наголос (характеристика норми) / Булаховський Л. А. – К.; Львів : Радянська школа, 1947. – 54 с.
- 16.Бурківська Л. Ю. Лексика історичної прози Богдана Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Бурківська Лілія Юліанівна. – К., 2003. – 299 с.
- 17.Бурячок А. А. Орфографія / А. А. Бурячок // Українська мова : Енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 443 – 444.
- 18.Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке [Електронний ресурс] / Н. С. Валгина // Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке. – Москва : Логос, 2001. – 304 с. – Режим доступу : <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook050/01/index.html>.
- 19.Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю / Вандриес Ж. – М. : Соцэкгиз, 1937. – 410 с.
- 20.Варченко І. О. Про паралелі *-ся*, *-сь* у дієсловах української мови / І. О. Варченко // Українська мова в школі. – 1958. – № 3. – С. 59 – 65.

21. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы / Й. Вахек. – М. : Прогресс, 1964. – 350 с.
22. Вепрева И. Т. О кодифицированной норме в современной культурно-речевой ситуации: норма и мода / И. Т. Вепрева // Русский язык сегодня. – 2006. – Вып. 4 : Проблемы языковой нормы. – С. 111 – 119.
23. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / [ред. Ю. Луцький]. – Нью-Йорк; Торонто : Видавництво Української вільної Академії наук у США, 1984. – 326 с.
24. Видайчук Т. Проблеми становлення українського правопису в світлі праць Михайла Максимовича / Т. Видайчук // Я син свого народу. Наукова спадщина Михайла Максимовича (До 200-річчя з дня народження вченого) : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2005. – С. 143 – 148.
25. **Виноградов В. В. Задачи советского языкознания...** / В. В. **Виноградов** // Вопросы языкознания. – 1952. – № 1. – С. 26.
26. Виноградов В. В. Избранные труды. История русского литературного языка / Виноградов В. В. – М. : Наука, 1978. – 320 с.
27. Виноградов В. В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития / Виноградов В. В. – М. : Наука, 1967. – 136 с.
28. Виноградов С. И. Нормативный и коммуникативно-прагматический аспекты культуры речи / С. И. Виноградов // Культура речи филолога и принципы стилистического анализа текста: Хрестоматия. – Екатеринбург : Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Уральский государственный университет им. А. М. Горького», 2008. – С. 50 – 58.
29. Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку / Винокур Г. О. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1959. – 492 с.

- 30.Винокур Г. О. Язык писателя и норма [Електронний ресурс] / Г. О. Винокур // In Honor of Professor Victor Levin : Russian Philology and History. – Jerusalem, 1992. – С. 19—33. – Режим доступу: <http://danefae.org/pprs/levin/vinokur.htm>.
- 31.Вихованець І. Р. Прийменник з та його фонетичні варіанти *зі, із, зо* / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2003. – № 2. – С. 22.
- 32.Вихованець І. Р. Про граматичні норми сучасної української літературної мови / І. Р. Вихованець // Проблеми унормування української мови : Матер. розширеного засідання координаційної ради «Українська мова». – К.; Херсон, 2003. – С. 37 – 48.
- 33.Власенко В. О. Художня майстерність І. С. Нечуя-Левицького / Власенко В. О. – К. : Радянська школа, 1969. – 194 с.
- 34.Вокалюк Ю. В. Погляди Івана Нечуя-Левицького на шляхи розвитку української літературної мови [Електронний ресурс] / Ю. В. Вокалюк. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/dlgum/2008_7/5.html.
- 35.Волкотруб Г. Й. Стилїстика ділової мови / Волкотруб Г. Й. – К. : Міжрегіональна академія управління персоналом, 2002. – 207 с.
36. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура / Б. Гавранек // Пражский лингвистический кружок : Сб. статей. – М. : Прогресс, 1967. – С. 338 – 377.
- 37.Гавранек Б. О функциональном расслоении литературного языка / Б. Гавранек // Пражский лингвистический кружок : Сб. статей. – М. : Прогресс, 1967. – С. 432 – 443.
- 38.Гаєвський С. Українізація і український правопис / С. Гаєвський // Життя і революція. – 1925. – № 8. – С. 49 – 54.
- 39.Ганич І. Д., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Ганич І. Д., Олійник І. С. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
- 40.Ганцов В. Проблеми розвитку нашої літературної мови / В. Ганцов // Життя і революція. – 1925. – № 10. – С. 61 – 65.

41. Гельгардт Р. Р. О языковой норме / Р. Р. Гельгардт // Вопросы культуры речи. – М. : Издательство АН СССР. – 1961. – Вып. 3. – С. 21 – 38.
42. Гладкий М. Д. Мова сучасного українського письменства / Гладкий М. Д. – Х.; К. : Державне видавництво України, 1930. – 160 с.
43. Гладкий М. Д. Наша газетна мова / Гладкий М. Д. – Х. – К. : Державне видавництво України, 1928. – 175 с.
44. Гладкий М. Д. Стабілізація української мови / М. Д. Гладкий // Життя і революція. – 1927. – № 4. – С. 70 – 78.
45. Гнатюк В. М. В справі української літературної мови / В. М. Гнатюк // Літературно-науковий вісник. – 1924. – Т. 83. – С. 84.
46. Головащук С. І. Українське літературне слововживання : словник-довідник / С. І. Головащук. – К. : Вища школа, 1995. – 319 с.
47. Головин Б. Н. Основи культури речи / Головин Б. Н. – М. : Высшая школа, 1980. – 335 с.
48. Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма (на материале современного русского языка) / Горбачевич К. С. – Л. : Наука, 1978. – 238 с.
49. Горбачевич К. С. Изменение норм русского литературного языка / Горбачевич К. С. – Л. : Просвещение, 1971. – 269 с.
50. Горецький П. Й. Про культуру мови / П. Й. Горецький // Радянське літературознавство. – 1961. – № 2. – С. 31 – 45.
51. Городенська К. Г. Словотвірна варіантність і процеси унормування сучасної української термінології / К. Г. Городенська // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць. – К. : Київський національний економічний університет, 2003. – С. 3 – 6.
52. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / Горпинич В. О. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
53. Горпинич В. О. Морфологія української мови / Горпинич В. О. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 336 с.

- 54.Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты / Граудина Л. К. – М. : Наука, 1980. – 288 с.
- 55.Граудина Л. К., Миськевич Г. И. Теория и практика русского красноречия / Л. К. Граудина, Г. И. Миськевич. – М. : Наука, 1989. – 256 с.
- 56.Граудина Л. К. Колебание нормы в современном литературном языке: реальность и прогнозы / Л. К. Граудина, Б. С. Шварцкопф // Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики. – М. : Институт русского языка АН СССР, 1991. – Ч. 1. – 344 с.
- 57.Грехнева Г. М. Норма в ее отношении к системе языка / Г. М. Грехнева // Норма и функционирование языковых единиц : Межвузовский сборник научных трудов. – Горький : Горьковский государственный педагогический институт им. М. Горького, 1989. – С. 10 – 17.
- 58.Грінченко Б. Д. Три питання нашого правопису / Б. Д. Грінченко // Історія українського правопису : XVI – XX століття : Хрестоматія. – К. : Наукова думка, 2004. – С. 168 – 191.
- 59.Гузар О. Галицька правописна система 80 – 90-х років XIX ст. / О. Гузар // Український правопис і наукова термінологія : Проблеми норми та сучасність : Матеріали засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996 – 1997 років / Олег Купчинський (ред.). – **Львів**, 1997. – С. 39 – 46.
- 60.Должикова Т. Мовна особистість Пантелеймона Куліша : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. І. Должикова. – К., 2003. – 21 с.
- 61.Дослідження і матеріали української мови : Зб. статей. – К. : Видавництво АН УРСР, 1962.
Т. 5. 1962. – 159 с.
- 62.Драгоманов М. В справі реформи нашої правописі / М. Драгоманов // Історія українського правопису : XVI – XX століття : Хрестоматія. – К. : Наукова думка, 2004. – С. 162 – 167.

63. Едличка А. Проблематика нормы и кодификации литературного языка в отношении к типу литературного языка / А. Едличка // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах / Доклады на IV заседании Международной комиссии по славянским литературным языкам 22 – 25 октября 1974 г. – М. : Наука, 1976. – С. 16 – 39.
64. Едличка А. Типы норм языковой коммуникации / А. Едличка // Культура речи филолога и принципы стилистического анализа текста : Хрестоматия. – Екатеринбург : Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Уральский государственный университет им. А. М. Горького», 2008. – С. 16 – 21.
65. Ельмслев Л. Язык и речь / Л. Ельмслев // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М. : Учпедгиз, 1960. – Ч. II. – С. 111 – 120.
66. Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України / [В. Грещук, М. Лесюк, Л. Невідомська та ін.]. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 150 с.
67. Єрмоленко С. «Енеїда» І. П. Котляревського і нормативна основа сучасної літературної мови / С. Єрмоленко // Культура слова. – 2000. – № 53 – 54. – С. 15 – 31.
68. Єрмоленко С. С. Мова в культурі народу (план-проспект) / Єрмоленко С. С., Харитоновна Т. А., Ткаченко О. Б. [та ін.] // Мовознавство. – 1998. – № 4 – 5. – С. 3 – 17.
69. Єрмоленко С. Я. Аспекти дослідження літературної мови / С. Я. Єрмоленко // Мова і культура нації : Тези доповідей регіональної науково-практичної конференції. – Львів, 1990. – С. 4 – 5.
70. Єрмоленко С. Я. Динаміка літературних норм / С. Я. Єрмоленко // Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова / Red. nauk. Svitlana Jermolenko. – Opole : Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1999. – S. 221 – 227.

- 71.Єрмоленко С. Я. Зміни закономірні, поступові, але не революційні / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 32 – 34.
- 72.Єрмоленко С. Я. Кодифікація / С. Я. Єрмоленко // Українська мова : Енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 260.
- 73.Єрмоленко С. Я. Літературна норма в часовому і просторовому вимірі / С. Я. Єрмоленко // Культура слова. – 2001. – Вип. 57 – 58. – С. 3 – 9.
- 74.Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика і культура мови / Єрмоленко С. Я. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
- 75.Єрмоленко С. Я. Нові тенденції у загальнолітературній нормі української мови / С. Я. Єрмоленко // *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej.* – **Opole**, 1993. – S. 199 – 204.
- 76.Єрмоленко С. Я. Новое в норме украинского языка / С. Я. Єрмоленко // *Sprachwandel in der Slavia : die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* / Lew N. Zybatow Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Zang, 2000. Teil 1. – С. 305 – 311.
- 77.Єрмоленко С. Я. Норма мовна / С. Я. Єрмоленко // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 420.
- 78.Єрмоленко С. Я. Просторова і часова глибина літературної норми / С. Я. Єрмоленко // Вісник Луганського державного педагогічного інституту ім. Т. Шевченка. – Луганськ : Альма матер, 2001. – № 3 (35). – С. 29 – 34.
- 79.Єрмоленко С. Я. Просторова і часова глибина літературної норми : Хроніка. Літературна мова в теорії і практиці / С. Я. Єрмоленко // Дивослово. – 1999. – № 4. – С. 61.
- 80.Єрмоленко С. Я. Проблема норми в сучасній українській мові / С. Я. Єрмоленко // *Stylistika a pragmatyka.* – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000. – С. 252 – 261.
- 81.Єфремов С. Іван Левицький-Нечуй / Єфремов С. – К. : Слово, 1924. –

- 191 с.
82. Жовтобрюх М. А. До історії українського правопису / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1937. – № 11 – 12. – С. 87 – 104.
83. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Жовтобрюх М. А. – К. : Наукова думка, 1970. – 304 с.
84. Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до сер. 90-х рр. ХІХ ст.) / Жовтобрюх М. А. – К. : Видавництво АН УРСР, 1963. – 413 с.
85. Жовтобрюх М. А. Норма в літературному побутовому мовленні / М. А. Жовтобрюх // Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню українського усного літературного побутового мовлення : Тези доповідей. – К. : Радянська школа, 1968. – С. 79 – 83.
86. Жовтобрюх М. А. Поняття норми в літературному побутовому мовленні / М. А. Жовтобрюх // Усне побутове літературне мовлення. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 15 – 25.
87. Жовтобрюх М. А. Про один теоретичний аспект культури української мови / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 55 – 64.
88. Жовтобрюх М. А. Слово мовлене / Українська літературна вимова / Жовтобрюх М. А. – К. : Товариство «Знання», 1969. – 48 с.
89. Жовтобрюх М. А. Українська грамати́ка І. С. Нечуя-Левицького / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 33 – 37.
90. Истрина Е. С. Нормы русского литературного языка и культура речи / Истрина Е. С. – М.; Л. : Издательство АН СССР, 1948. – 32 с.
91. Ицкович В. А. Норма и ее кодификация / В. А. Ицкович // Культура речи филолога и принципы стилистического анализа текста : Хрестоматия. – Екатеринбург : Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Уральский государственный университет им. А. М. Горького», 2008. – С. 21 – 28.
92. Ицкович В. А. Языковая норма и проблемы кодификации современного русского литературного языка : автореф. дис. на соискание учен. степени

- докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / В. А. Ицкович. – М., 1981. – 44 с.
93. Ицкович В. А. Языковая норма / Ицкович В. А. – М. : Просвещение, 1968. – 93 с.
94. Иванченко Р. Т. Иван Нечуй-Левицький. Нарис життя і творчості / Иванченко Р. Т. – К. : Дніпро, 1980. – 189 с.
95. Історія українського правопису XVI – XX століття : Хрестоматія / [упоряд. : В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва]. – К. : Наукова думка, 2004. – 583 с.
96. Калашник В. С. Милозвучність / В. С. Калашник // Українська мова : Енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 342.
97. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я» / Караванський С. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 233 с.
98. Карпова В. Л. З історії нормалізації української літературної мови: Мовознавча термінологія галицьких шкільних підручників перших десятиліть XX ст. / В. Л. Карпова // Дослідження і матеріали української мови. – К. : Видавництво АН УРСР, 1962. – Т. 5. – С. 70 – 89.
99. Каспранский Р. Р. О соотношении нормы и стиля / Р. Р. Каспранский // Проблемы лингвистической стилистики / Московский государственный педагогический институт иностранных языков им. М. Горького. – М., 1969
100. Каспранский Р. Р. Проблемы нормы и нормативности в языкознании / Р. Р. Каспранский // Проблемы нормы и вариативности в реализации высказывания : Межвузовский сборник научных трудов. – Горький : Горьковский государственный педагогический институт иностранных языков им. Н. А. Добролюбова, 1990. – С. 3 – 15.
101. Качуровський І. Фоніка / Качуровський І. – Мюнхен : Український вільний університет, 1984. – 208 с.

102. Кобилянський Б. В. До морфологічної характеристики мови Т. Г. Шевченка як літературної норми / Б. В. Кобилянський // Українська мова та література в школі. – 1964. – № 3. – С. 47 – 53.
103. Кобилянський Б. В. Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови / Кобилянський Б. В. – Львів : Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР. Львівський державний університет ім. І. Франка, 1971. – 91 с.
104. Ковалів П. Українська література: Вимова і правопис / Ковалів П. – **Мюнхен**, 1946. – 37 с.
105. Ковалів П. Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов / Ковалів П. – Вінніпег : Накладом Товариства «Рідна школа» ім. М. Шашкевича, 1954. – 46 с.
106. Ковалів П. Український правопис / Ковалів П. – **Нью-Йорк**, 1977. – 96 с.
107. Коваль А. П. Газета і мовна норма / А. П. Коваль // Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. – К. : Вища школа, 1977. – Вип. 3. – С. 9 – 18.
108. Коваль А. П. Культура ділового мовлення. Писемне та усне ділове спілкування / Коваль А. П. – К. : Вища школа, 1982. – 287 с.
109. Коваль А. П. Культура української мови / Коваль А. П. – К. : Наукова думка, 1964. – 195 с.
110. Коваль А. П. Про культуру української мови / Коваль А. П. – К. : Видавництво Київського університету, 1961. – 40 с.
111. Коваль А. П. Слово про слово / Коваль А. П. – К. : Радянська школа, 1986. – 284 с.
112. Кондрашов Н. А. Культура речи в Польше / Н. А. Кондрашов // Русская речь. – 1972. – № 5. – С. 70 – 74.
113. Костомаров В. Г. Некоторые теоретические вопросы культуры речи / В. Г. Костомаров, А. А. Леонтьев // Вопросы языкознания. – 1966. – № 5. – С. 3 – 15.

114. Костомаров В. Г. Норма языковая / Костомаров В. Г. // Краткая литературная энциклопедия. – М. : Советская энциклопедия, 1968. – Т. 5. – С. 342.
115. Коць Т. А. Лексична синонімія у ЗМІ й проблема кодифікації загальнолітературної норми / Т. А. Коць // Українська мова: з минулого в майбутнє : Матер. наук. конф. – К. : Інститут української мови НАН України, 1998. – С. 142 – 144.
116. Коць Т. А. Мовні смаки і сучасні тенденції у загальнолітературній нормі (на матеріалі газет 90-х рр. ХХ ст.) / Т. А. Коць // Культура слова. – 1997. – Вип. 51. – С. 45 – 53.
117. Коць Т. А. Мовотворчість Г. Квітки-Основ'яненка і проблеми варіантності літературної норми / Т. А. Коць // Культура слова. – 2003. – № 63. – С. 13 – 17.
118. Коць Т. А. Формування мовних смаків у ЗМІ (на матеріалі української преси 90-х років) / Т. А. Коць // Матеріали звітної наук. конф. 31 жовтня – 1 листопада 1996 р. «Післядипломна освіта педагогічних кадрів». – К. : Український інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти, 1997. – С. 284 – 287.
119. Коць Т. А. Функціональний аспект лексичної норми в засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. А. Коць. – К., 1997. – 16 с.
120. Коць Т. А. Функціональний аспект лексичної норми в засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х років ХХ ст.) : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Коць Тетяна Анатоліївна. – К., 1997. – 193 с.
121. Коць Т. А. Функціонування варіантів у ЗМІ (на матеріалі газет 90-х рр. ХХ ст.) / Т. А. Коць // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 43 – 51.
122. Кравченко Є. Г. Морфологічні варіанти в аспекті норми / Є. Г. Кравченко // Лінгвістичні студії. – Вип. 5. – Донецьк : Донецький національний університет, 1998. – С.11–14.

123. Кравченко М. Роль «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка в становленні норм української літературної мови / М. Кравченко // Українське мовознавство : Міжвідомчий науковий збірник. – Випуск 38. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – С. 89 – 92.
124. Кравченко О. Пантелеймон Куліш у змаганнях за українську мову та її правопис (друга половина ХІХ ст.) [Електронний ресурс] / О. Кравченко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – С. 213 – 216 . – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/>.
125. Кримський А. Нариси історії українського правопису до 1927 року / А. Кримський // Кримський А. Твори: У 5-ти т. – К. : Наукова думка, 1973. Т. 3. – С. 283 – 301.
126. Критенко А. П. Звукові варіанти слова / А. П. Критенко // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 69–75.
127. Крутікова Н. Є. Творчість І. С. Нечуя-Левицького / Крутікова Н. Є. – К. : Видавництво АН УРСР, 1961. – 248 с.
128. Крысин Л. П. Современная литературная норма и ее кодификация [Електронний ресурс] / Л. П. Крысин // Имя. – № 5. – Режим доступу: http://image.websib.ru/05/text_article.htm?233.
129. Куліш П. Записки о Южной Руси / Куліш П. – СПб. – Т. 1. – 1856. – 322 с.
130. Куліш П. Граматка / Куліш П. – Петербург, 1857. – 149 с.
131. Куліш П. Листи Куліша до Олекси Гатцука / П. Куліш // П. О. Куліш : Матеріали і розвідки. – Львів, 1929. – С. 49 – 72.
132. Куліш П. О. Лист до Л. Глібова 24 липня 1864 р. / П. Куліш // Червоний шлях. – 1924. – № 8 – 9. – С. 283.
133. Лаптева О. А. Стратификация литературной нормы / О. А. Лаптева // Stylistyka. – Вып. 3. – 1994. – С. 154 – 164.
134. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

135. Линський С. С. Про обґрунтування поняття «лексична норма» / С. С. Линський // Мовознавство. – 1977. – № 4.
136. Лушпинська Л. П. Проблема нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини ХІХ – початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. П. Лушпинська. – Івано-Франківськ, 2000. – 18 с.
137. Максимович М. Малоросійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ / Максимович М. – М., 1827. – 234 с.
138. Максимович М. О правописаніи Малоросійскаго языка: Письмо къ Основьяненку / М. О. Максимович // Історія українського правопису : ХVІ – ХХ століття : Хрестоматія. – К. : Наукова думка, 2004. – С. 90 – 105.
139. Малоруско-німецкий словарь / Уложилв Є. Желеховский. – Львів : Друкарня тов. ім. Шевченка, 1886. – Том 1. – 594 с.
140. Марушкевич І. М. Кодифікація української літературної мови в першій третині ХХ ст.: правописні і граматичні норми та їх текстова реалізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. М. Марушкевич. – К., 2009. – 18 с.
141. Масальський В. І. Мова і стиль творів М. Коцюбинського / Масальський В. І. – К. : Радянська школа, 1965. – 124 с.
142. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови / Матвіяс І. Г. – К. : Велес, 1998. – 162 с.
- 142а. Матвіяс І. Г. Відображення середньонаддніпрянського говору в мові творів Івана Нечуя-Левицького / І. Г. Матвіяс // Українська мова. – 2007. – №4. – С. 33 – 44.
143. Матвіяс І. Г. Іменникові варіанти в українській мові / І. Г. Матвіяс // Культура слова. – 2003. – Вип. 63. – С. 73 – 81.
144. Матвіяс І. Г. Морфологічні варіанти в українській мові / І. Г. Матвіяс // Культура слова. – 2004. – Вип. 64. – С. 75 – 81.
145. Матвіяс І. Г. Фонетичні варіанти слів в українській мові / І. Г. Матвіяс // Слово. Стиль. Норма : Зб. наук. пр., присвячений 65-річчю з дня

- народження д-ра філол. наук, проф. С. Я. Єрмоленко / НАН України; Інститут української мови. – К. : Інститут української мови НАН України, 2002. – С. 122 – 130.
146. Матезиус В. О необхідности стабільности літературного языка / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок : сб. ст. / сост., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова. – М. : Прогресс, 1967. – С. 178 – 393.
147. Мацюк Г. П. Динаміка морфологічних норм у текстах першої половини ХІХ ст. / Г. П. Мацюк // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. – Вип. 12. – Донецьк, 2004. – С. 185 – 191.
148. Мацюк Г. П. Екстралінгвістичні та лінгвістичні чинники граматичної кодифікації літературної мови в Галичині (перша половина ХІХ ст.) / Г. П. Мацюк // Українознавчі студії. – № 2. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 15 – 26.
149. Мацюк Г. П. Зіставлення граматичного опису слов'янських мов і визначення дії лінгвістичної свідомості (формування граматичного канону в першій чверті ХІХ ст.) / Г. П. Мацюк // Проблеми зіставної семантики : Зб. наук. статей / Відп. ред. М. П. Кочерган. – К. : Київський державний лінгвістичний університет, 2001. – С. 54–59.
150. Мацюк Г. П. Історико-лінгвістичний контекст формування теорії кодифікації в українському мовознавстві Галичини (перша половина ХІХ ст.) / Г. П. Мацюк // *Slavia orientalis*. – 2002. – Т. LI. – № 3. – С. 417 – 433.
151. Мацюк Г. П. Кодифікація української мови в галицьких граматиках першої половини ХІХ ст.. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. П. Мацюк. – К., 2002. – 32 с.
152. Мацюк Г. П. Нові релевантні ознаки у змісті поняття «норма» / Г. П. Мацюк // Слово. Стиль. Норма. – Київ, 2002. – С. 141–147.
153. Мацюк Г. П. Нормативно-граматичний опис української мови в першій половині ХІХ ст. / Г. П. Мацюк // Українське мовознавство. –

- Вип. 27 – 28. – Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 171 – 175.
154. Мацюк Г. П. Передумови граматичної кодифікації української літературної мови в Галичині (XIX ст.) / Г. П. Мацюк // Науковий вісник Чернівецького університету. – Слов'янська філологія. – Випуск 52 – 53. – Чернівці, 1999. – С. 112 – 118.
155. Мацюк Г. П. Прескриптивна лінгвістика і напрями теоретичного пізнання синтаксичних проблем у першій половині XIX ст. / Г. П. Мацюк // Науковий вісник Чернівецького університету. – Слов'янська філологія : Зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2001. – Вип. 106. – С. 106 – 116.
156. Мацюк Г. П. Прескриптивне мовознавство XIX ст. : нова методика дослідження / Г. П. Мацюк // Мовознавство : П'ятий конгрес міжнародної асоціації українців. – Чернівці : «Рута», 2003. – С. 174 – 181.
157. Мацюк Г. П. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.) / Мацюк Г. П. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2001. – 373 с.
158. Мацюк Г. П. Про лінгвістичну свідомість кодифікаторів української мови в першій половині XIX ст. / Г. П. Мацюк // Вісник Черкаського університету / Відп. ред. С. А. Жаботинська. – Серія : Філологічні науки. – Вип. 24. – Черкаси, 2001. – С. 23 – 26.
159. Мацюк Г. П. Про початок граматичної кодифікації нової української літературної мови в Галичині XIX ст. / Г. П. Мацюк // Українська мова: з минулого в майбутнє. – К. : Видавництво Інституту української мови НАН України, 1998. – С. 55 – 57.
160. Мацюк Г. П. Про сутність поняття «кодифікація» / Г. П. Мацюк // Проблеми граматики і лексикології української мови : Зб. наук. праць. – К. : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2001. – С. 19 – 28.

161. Мацюк Г. П. Становлення прескриптивної лінгвістики в Галичині / Г. П. Мацюк // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. – Донецьк : Донецький національний університет, 2001. – Вип.7. – С. 222 – 231.
162. Мацюк Г. П. Теоретична модель опису поняття «кодифікація» / Г. П. Мацюк // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 48 – 56.
163. Мацюк Г. П. Теорія граматичної кодифікації як актуальна проблема мовознавчих досліджень / Г. П. Мацюк // Вісник Київського лінгвістичного університету. – Серія філологічна. – Т. 6. – № 1. – К. : Київський державний лінгвістичний університет, 2003. – С. 54 – 61.
164. Мацюк Г. П. Універсальний компонент у нормативно-граматичному описі слов'янських мов (перша половина XIX ст.) / Г. П. Мацюк // Проблеми зіставної семантики. – Вип. 6. – К. : Видавництво Київського національного лінгвістичного університету, 2003. – С. 12 – 19.
165. Мацюк Г. П. Формування теорії кодифікації в Галичині (перша половина XIX ст.) / Г. П. Мацюк // Наукові записки. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : Редакційно-видавничий центр Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка, 2000. – Вип. 30. – С. 69 – 77.
166. Мацюк Г. П. Франко про вирішення правописних питань у Галичині / Г. П. Мацюк // І. Франко і національне відродження (до 135-річного ювілею письменника). Республіканська наукова конференція, 23 – 24 вересня 1991 р. – Тези доповідей. – Львів, 1991. – С. 187 – 188.
167. Мацько Л. І. Пантелеймон Куліш в історії української літературної мови / Л. І. Мацько // Дивослово. – 2000. – № 8. – С. 21 – 25.
168. Мацько Л. І. Стилїстика української мови / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
169. Мельник Т. П. Процеси унормування лексики української мови у 20-30 рр. XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. П. Мельник. – К., 2010. – 20 с.

170. Меженко Ю. О. Іван Семенович Нечуй-Левицький. Літературний нарис / Меженко Ю. О. – Торонто : Мости, 2000. – 196 с.
171. Микитин М. Л. Становлення орфоепічних норм української літературної мови (кінець XVIII – 60 роки XIX століття) : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Микитин Марія Львівна. – Одеса, 1996. – 139 с.
172. Міщук Р. С. Співець душі народної. До 150-річчя від дня народження І. С. Нечуя-Левицького / Міщук Р. С. – К. : Знання, 1987. – 48 с.
173. Мовчун Л. В. Регулярна фонетична варіантність слів української мови з погляду мовознавців XIX – поч. XX ст. / Л. В. Мовчун // Мовознавство. – 1999. – № 2 – 3. – С. 66 – 70.
174. Мовчун Л. В. Норма і відхилення: мовні помилки-штампи / Л. В. Мовчун // Початкова школа. – 1999. – № 1. – С. 27 – 29.
175. Мовчун Л. В. Норма літературної вимови / Л. В. Мовчун // Початкова школа. – 1999. – № 4. – С. 43 – 44.
176. Мовчун Л. В. Учимося милозвучної мови / Л. В. Мовчун // Початкова школа. – 1999. – № 3. – С. 23 – 25.
177. Мовчун Л. В. Значеннєві межі варіювання прийменника-префікса *в (у)* / Л. В. Мовчун // Дивослово. – 1999. – № 4. – С. 6 – 8.
178. Мовчун Л. В. Питання регулярної фонетичної варіантності слів у працях Михайла Жовтобрюха / Л. В. Мовчун // Ономастика і апелятиви. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 14. – С. 98 – 103.
179. Мовчун Л. В. Фонетичні варіанти у «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка / Л. В. Мовчун // Дивослово. – 1994. – № 9. – С. 9 – 12.
180. Морозова М. И. Вариантные формы прилагательных (формы сравнительной степени) / М. И. Морозова // Языковая норма и статистика. – М. : Наука, 1977. – С. 59 – 75.
181. Мосенкіс Ю. Л. Українська мова у євразійському просторі / Мосенкіс Ю. Л. – К. : Видавничий дім А + С, 2006. – 224 с.

182. Москаленко А. А. Нормалізація української літературної мови: Бібліографічний покажчик, матеріали на допомогу у науковій та навчальній роботі / А. А. Москаленко. – Одеса : Видавництво Одеського державного університету, 1974. – 86 с.
183. Мурзин Л. Н. Норма, речевої прием и ошибка с динамической точки зрения / Л. Н. Мурзин // Речевые приемы и ошибки. Типология, деривация и функционирование : Сб. науч. трудов. – М., 1989. – С. 5 – 13.
184. Муромцева О. Г. З історії української літературної мови : вибрані праці / Муромцева О. Г. – Харків, 2008. – 229 с.
185. Муромцева О. Г. Західноукраїнська мовно-літературна практика / О. Г. Муромцева // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 197 – 199.
186. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX століття / Муромцева О. Г. – Х. : Видавництво при Харківському державному університеті «Вища школа», 1985. – 152 с.
187. Мыркин В. Я. Всегда ли языковая норма соотносится с языковой системой? / В. Я. Мыркин // Филологические науки. – 1998. – № 3. – С. 22 – 30.
188. Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення / М. Ф. Наконечний // Українська мова в школі. – 1958. – № 1. – С. 5. – С. 3 – 30.
189. Науменко В. Загальні принципи українського правопису / В. Науменко // Історія українського правопису : XVI – XX століття : Хрестоматія. – К. : Наукова думка, 2004. – С. 229 – 242.
190. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель : у 2-х т. / Є. Нахлік. – К. : Український письменник, 2007.
Т. 2. – 2007. – 462 с.
191. Ніковський А. Розвиток літературної мови / А. Ніковський // Життя і революція. – 1925. – № 8. – С. 26 – 29.

192. Німчук В. В. «Правописні» проблеми морфології української літературної мови / В. В. Німчук // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2002. – № 5. – С. 27 – 30.
193. Німчук В. Переднє слово / В. Німчук // Історія українського правопису : XVI – XX століття : Хрестоматія. – К. : Наукова думка, 2004. – С. 5 – 26.
194. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / [отв. ред. Б. А. Серебrenиков]. – М. : Наука, 1970. – 597 с.
195. Огієнко І. Історія української літературної мови / Огієнко І. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
196. Огієнко І. Наочна таблиця милозвучності української мови / І. Огієнко // Дивослово. – 1996. – № 5 – 6. – С. 16 – 22.
197. Ожегов С. И. Очередные вопросы культуры речи / С. И. Ожегов // Вопросы культуры речи. – 1955. – Вып. 1. – С. 5 – 34.
198. Ответ «Бояну»-Стебельскому на «Письмо до Кулиша» [Електронний ресурс] // Малорусская народная историческая библиотечка. – Режим доступа: <http://mnib.malorus.org/kniga/168/>.
199. Панько Т. І. До проблеми формування й уніфікації української мови / Т. І. Панько // Мовознавство. – 1990. – № 1. – С. 8 – 17.
200. Пашковська Г. В. Актуальність дослідження проблеми формування норм української мови в концепції Івана Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 140. – С. 99 – 108.
201. Пашковська Г. В. Акцентуаційні та словотвірні норми як об'єкт теоретичних розробок І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 118. – С. 4 – 14.
202. Пашковська Г. В. Граматичні норми української мови за рукописами І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Українське мовознавство : Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 40/1. – К., 2010. – С. 287 – 289.

203. Пашковська Г. В. Діалектна основа лінгвістичних поглядів І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 134. – С. 4 – 11.
204. Пашковська Г. В. До питання про класифікацію мовних норм / Г. В. Пашковська // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Історичні науки. Педагогічні науки. Філологічні науки: Зб. наук. праць. – Ізмаїл, 2009. – Вип. 27. – С. 142 – 145.
205. Пашковська Г. В. До питання про критерії виділення норм у лінгвістиці / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2009. – Вип. 110. – С. 44 – 53.
206. Пашковська Г. В. З історії вивчення норми в українській лінгвістиці / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : СПД Жовтий, 2010. – Вип. 126. – С. 4 – 13.
207. Пашковська Г. В. Засоби милозвучності в художньому втіленні І. С. Нечуєм-Левицьким / Г. В. Пашковська // Українське мовознавство : Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 39/1. – К., 2009. – С. 383 – 387.
208. Пашковська Г. В. І. С. Нечуй-Левицький в історії української орфографії // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 136. – С. 21 – 35.
209. Пашковська Г. В. І. С. Нечуй-Левицький і українські правописи ХХ століття: зіставний аспект / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 138. – С. 45 – 53.
210. Пашковська Г. В. І. С. Нечуй-Левицький як нормалізатор української літературної мови / Г. В. Пашковська // Мовознавчий вісник : Зб. наук. пр. / МОН України. Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького; Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2010. – Вип. 11. – С. 118 – 122.
211. Пашковська Г. В. Іван Нечуй-Левицький і норми української мови / Пашковська Г. В. – К., Умань : ПП Жовтий, 2009. – 112 с.

212. Пашковська Г. В. Кодифікація як засіб функціонування норми / Г. В. Пашковська // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» : Збірник статей / За заг. ред. канд. філол. наук, доц. О. С. Черемської. – Х. : ФОП Александрова К. М.; ВД «ІНЖЕК», 2010. – С. 71 – 75.
213. Пашковська Г. В. Лексика «Кривого дзеркала української мови» І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 123. – С. 22 – 28.
214. Пашковська Г. В. Лінгвістичне бачення І. С. Нечуєм-Левицьким лексичних норм української мови / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 119. – С. 16 – 23.
215. Пашковська Г. В. Матеріали до словника особливостей мови Івана Нечуя-Левицького. І. Словник суфіксів української мови за І. С. Нечуєм-Левицьким / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 129. – С. 14 – 25.
216. Пашковська Г. В. Матеріали до словника особливостей мови Івана Нечуя-Левицького. ІІ. Словник нормативних слововживань української мови за І. С. Нечуєм-Левицьким / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 131. – С. 4 – 9.
217. Пашковська Г. В. Милозвучність української мови в художньому втіленні І. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : СПД Жовтий, 2009. – Вип. 102. – С. 62 – 73.
218. Пашковська Г. В. Мовна норма та її кодифікація / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2009. – Вип. 113. – С. 65 – 72.
219. Пашковська Г. В. Мовна норма у вивченні російських лінгвістів / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 137. – С. 69 – 80.

220. Пашковська Г. В. Мовна норма як лінгвістична проблема: матеріали до бібліографії / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 139. – С. 24 – 42.
221. Пашковська Г. В. Морфологічні норми в теоретичному розробленні І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Сучасні наукові парадигми: матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Горлівка: Видавництво Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов, 2010. – С. 181 – 184.
222. Пашковська Г. В. Морфологічні норми української мови в практичному застосуванні І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 116. – С. 38 – 47.
223. Пашковська Г. В. Морфологічні норми української мови в теоретичному розробленні І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2009. – Вип. 114. – С. 34 – 46.
224. Пашковська Г. В. Норма як об'єкт дослідження зарубіжного мовознавства / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 127. – С. 17 – 25.
225. Пашковська Г. В. Нормотворення української мови: Роль І. С. Нечуя-Левицького / Пашковська Г. В. – К., Умань : ПП Жовтий, 2011. – 396 с.
226. Пашковська Г. В. Орфографічні норми української мови в практичному використанні І. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2009. – Вип. 108. – С. 17 – 26.
227. Пашковська Г. В. Орфографічні норми української мови у теоретичному висвітленні І. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : СПД Жовтий, 2009. – Вип. 107. – С. 30 – 38.

228. Пашковська Г. В. Орфографічні погляди І. С. Нечуя-Левицького в контексті правописних розроблень XIX – XX століть / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 125. – С. 32 – 41.
229. Пашковська Г. В. Основні підсумки дослідження лінгвістичних норм української мови в концепції І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 135. – С. 4 – 12.
230. Пашковська Г. В. Порівняльний словник пропонуваніх і заперечуваних І. С. Нечуєм- Левицьким лексичних норм української мови / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 121. – С. 8 – 18.
231. Пашковська Г. В. Правописи М. Максимовича, П. Куліша та Є. Желехівського у процесі нормалізації орфографічної системи української мови// Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : СПД Жовтий, 2009. – Вип. 101. – С. 37 – 47.
232. Пашковська Г. В. Правописні норми: лінгвістичне бачення І. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 119. Вип. 106. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2010. – С. 54 – 58.
233. Пашковська Г. В. Правописні погляди М. Максимовича, П. Куліша, Є. Желехівського та І. Нечуя-Левицького: зіставний аспект / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : СПД Жовтий, 2009. – Вип. 104. – С. 39 – 47.
234. Пашковська Г. В. Практичне втілення І. С. Нечуєм-Левицьким лексичних норм української мови у художньому стилі / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 122. – С. 19 – 41.

235. Пашковська Г. В. Практичне втілення синтаксичних норм у публіцистичних та художніх творах І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 117. – С. 31 – 42.
236. Пашковська Г. В. Проблема визначення норми в мовознавстві / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2009. – Вип. 111. – С. 14 – 23.
237. Пашковська Г. В. Проблема класифікації норм у лінгвістиці / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2009. – Вип. 109. – С. 4 – 12.
238. Пашковська Г. В. Проблема нормалізації української мови в лінгвістичних працях І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : СПД Жовтий, 2009. – Вип. 105. – С. 4 – 12.
239. Пашковська Г. В. Проблема норми в лінгвістиці / Г. В. Пашковська // Мовні і концептуальні картини світу. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – Вип. 29. – С. 195 – 199.
240. Пашковська Г. В. Пунктуаційні норми української мови у лінгвістичному баченні І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : СПД Жовтий, 2009. – Вип. 103. – С. 44 – 56.
241. Пашковська Г. В. Рукописи І. С. Нечуя-Левицького у світлі становлення норм української мови / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 124. – С. 20 – 28.
242. Пашковська Г. В. Синтаксичні норми української мови в теоретичному розробленні І. С. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2009. – Вип. 115. – С. 52 – 59.
243. Пашковська Г. В. Словник мовних особливостей Івана Нечуя-Левицького / Пашковська Г. В. – К., Умань, 2010. – 72 с.

244. Пашковська Г. В. Словник специфічної лексики Івана Нечуя-Левицького. I. Мова публіцистичних статей / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 132. – С. 4 – 29.
245. Пашковська Г. В. Словник специфічної лексики Івана Нечуя-Левицького. II. Мова художніх творів / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 133. – С. 36 – 53.
246. Пашковська Г. В. Тракткування орфографічних норм у статті І. Нечуя-Левицького «Сьогочасна часописна мова на Україні» / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : СПД Жовтий, 2009. – Вип. 100. – С. 15 – 22.
247. Пашковська Г. В. Фонетичні норми української мови в практичному розробленні І. Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : СПД Жовтий, 2009. – Вип. 106. – С. 26 – 34.
248. Пашковська Г. В. Формування норм української мови: Концепція Івана Нечуя-Левицького / Пашковська Г. В. – К.; Умань, 2010. – 212 с.
249. Пашковська Г. В. Художнє втілення І. С. Нечуєм-Левицьким морфологічних норм української мови / Г. В. Пашковська // Мова та історія: Зб. наук. праць. – К.; Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 120. – С. 20 – 26.
250. Петрищева Е. Ф. К вопросу о критериях нормативности / Е. Ф. Петрищева // Вопросы культуры речи. – М. : Наука, 1967. – Вып. 8. – С. 34 – 40.
251. Пешковский А. М. Объективная и нормативная точка зрения на язык / А. М. Пешковский // Скворцов Л. И. Основы культуры речи : Хрестоматия. – М. : Высшая школа, 1984. – С. 238 – 249.
252. Пилинський М. М. До питання про чергування *в*-у на початку слова / М. М. Пилинський // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К. : Наукова думка, 1965.

253. Пилинський М. М. Літературні норми. Типи та їх класифікація / М. М. Пилинський // Мовознавство. – 1974. – № 3. – С. 11 – 23.
254. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / Пилинський М. М. – К. : Наукова думка, 1976. – 288 с.
255. Пилинський М. М. Суспільний характер мовної норми / М. М. Пилинський // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С. 7 – 19.
- 255а. Пилипенко Є. І. Нечуй-Левицький в історії української літературної мови / Є. Пилипенко // Українське мовознавство : Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 39/1. – К., 2009. – С. 402 – 410.
- 255б. Пилипенко Є. Лексичні діалектизми у творчості І. Нечуя-Левицького / Є. Пилипенко // Мовознавчий вісник : Зб. наук. пр. / МОН України. Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького; Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2010. – Вип. 11. – С. 101 – 105.
256. Півторак Г. П. Желехівка / Г. П. Півторак // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 183.
257. Півторак Г. П. Кулішівка / Г. П. Півторак // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 284 – 285.
258. Півторак Г. П. Максимовичівка / Г. П. Півторак // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 328.
259. Півторак Г. П. Правопис / Г. П. Півторак // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 514 – 516.
260. Плющ Н. Вимовні норми української літературної мови в умовах українсько-російської двомовності [Електронний ресурс] / Н. Плющ // . – Режим доступу: <http://ruthenia.info/txt/konf/derzh2000/index.html>.
261. Поливанов Е. Д. За марксистское языкознание / Поливанов Е. Д. – М. : Федерация, 1931. – 183 с.

262. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови / Пономарів О. Д. – К. : Либїдь, 1992. – 248 с.
263. Поповський А. М. Нормативні тенденції в мові фольклору Південної України XIX – початку XX столїття / Поповський А. М. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет, 1988. – 92 с.
264. Поставний В. В. Морфологічні варіанти іменників / В. В. Поставний // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 8. – С. 35 – 44.
265. Походзіло М. У. Іван Нечуй-Левицький / Походзіло М. У. – К. : Дніпро, 1966. – 128 с.
266. Приходько І. Ф. Українська ідея у творчості І. Нечуя-Левицького / Приходько І. Ф. – Львів : Каменяр, 1998. – 70 с.
267. Пустовїт Л. О. Питання мовної норми в сучасній художній прозі / Л. О. Пустовїт // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 253 – 264.
268. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Радченко Ольга Іванівна. – Х., 2000. – 203 арк.
269. Регушевський Є. С. Теоретична боротьба навколо питань розвитку української літературної мови в 60-х роках XIX ст. і відображення її на сторінках «Основи» / Є. С. Регушевський // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 39 – 45.
270. Русановский В. М. Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка / В. М. Русановский // Вопросы языкознания. – 1970. – № 4. – С. 54 – 67.
271. Рясна О. О. Видавнича та редакторська діяльність Михайла Максимовича : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.08 «Журналістика» / О. О. Рясна. – К., 2004. – 20 с.
272. Рясна О. Редакторсько-видавнича діяльність Михайла Максимовича / О. Рясна // Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 200-

- літтю з дня народження видатного вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича (1804-1873) та Дню міста Канева (1 жовтня 2004 р.). – Канів : Видавництво Черкаського національного університету, 2004. – С. 111–113.
273. Савчин Т. О. Мова і ділове спілкування: норми, етикет, діловодство / Савчин Т. О. – Тернопіль : Видавництво Тернопільського державного педагогічного університету, 2002. – 264 с.
274. Самійленко В. І. Дбаймо про фонетичну красу мови / Самійленко В. І. – К., 1917. – 115 с.
275. Сапожникова О. С. Лексическое варьирование и норма во французской разговорной речи / О. С. Сапожникова // Норма и стилистическое варьирование : Межвузовский сборник научных трудов. – Горький : Горьковский государственный педагогический университет им. М. Горького, 1987. – С. 149 – 155.
276. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Селіванова О. О. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
277. Семенюк Н. Н. Норма / Н. Н. Семенюк // Общее языкознание. – М. : Просвещение, 1970. – С. 524 – 571.
278. Семенюк Н. Н. Норма языковая [Електронний ресурс] / Н. Н. Семенюк // Большая советская энциклопедия. – Режим доступу: <http://soviet-encycl.ru/?article=0005353000>.
279. Синявський О. Норми української літературної мови. – Львів, 1941 [Електронний ресурс] / О. Синявський. – Режим доступу: www.ukma.kiev.ua/~kunia/jj/Syniavskyj_Normy.djvu.
280. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – К. : Радянська школа, 1985. – 188 с.
281. Сімович В. Праці: у 2 т. / Сімович В. – Чернівці : Книги - XXI, 2005. – 520 с.

282. Січкара С. А. Ідіолект Тараса Шевченка і сучасні мовні норми : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Січкара Світлана Анатоліївна. – Умань, 2003. – 256 с.+ 160 с. дод.
283. Січкара С. А. Ідіолект Тараса Шевченка у світлі сучасних мовних норм / С. А. Січкара // Записки з українського мовознавства : Збірник наукових праць. – Випуск 13. – Одеса : Астропринт, 2003. – С. 22 – 29.
284. Скворцов Л. И. Актуальные теоретические проблемы культуры речи / Л. И. Скворцов // Скворцов Л. И. Основы культуры речи : Хрестоматия. – М. : Высшая школа, 1984. – С. 5 – 42.
285. Скворцов Л. И. Норма. Литературный язык. Культура речи / Л. И. Скворцов // Актуальные проблемы культуры речи. – М. : Наука, 1970. – С. 40 – 103.
286. Скворцов Л. И. Теоретические основы культуры речи / Скворцов Л. И. – М. : Наука, 1980. – 352 с.
287. Слово. Стиль. Норма : Зб. наук. пр., присвячений 65-річчю з дня народження д-ра філол. наук, проф. С. Я. Єрмоленко / НАН України; Інститут української мови / Надія Миколаївна Сологуб (відп.ред.). – К., 2002. – 162 с.
288. Смаль-Стоцький С. Правописні непорозуміння / С. Смаль-Стоцький // Історія українського правопису : XVI – XX століття : Хрестоматія. – К. : Наукова думка, 2004. – С. 148 – 159.
289. Статєєва В. І. Нечуй-Левицький Іван Семенович / В. І. Статєєва // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 411.
290. Статєєва В. І. Світоглядно-мовна концепція українських письменників кінця XIX – початку XX ст. (На матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка) : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Статєєва Валентина Іванівна. – Ужгород, 1997. – 441 с.
291. Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX – початку XX ст. (На матеріалах

- спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін.) / Статєєва В. І. – **Ужгород**, 1997. – 408 с.
292. Стишов О. Лексичні інновації з погляду нормативності (на матеріалі підстилю ЗМІ 90-х років ХХ століття) / О. Стишов // Українська мова: з минулого в майбутнє. – К. : Видавництво Інституту української мови НАН України, 1998. – С. 172 – 176.
293. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Струганець Л. В. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.
294. Струганець Л. В. Мовна норма і кодифікація: теоретичний ракурс / Л. В. Струганець // Система і структура східнослов'янських мов : До 200-річчя з дня народження В. І. Даля : Зб. наук. пр. / Редкол. : В. І. Гончаров (відп. ред.) та ін. – К. : Товариство «Знання» України, 2001. – С. 203 – 214.
295. Струганець Л. В. Тенденції нормативних змін лексики сучасної української літературної мови / Л. В. Струганець // Наукові записки: Серія : Мовознавство. – Тернопіль : Тернопільський державний педагогічний університет, 1999. – Випуск 2. – С. 73 – 80.
296. Струганець Л. В. Теоретичне підґрунтя нормування лексики української літературної мови періоду українізації (1920-ті – поч. 1930-х рр.) / Л. В. Струганець // Мандрівець. – 2000. – № 1. – 2. – С. 25 – 30.
297. Студії над життєписом Івана Нечуя-Левицького / [упоряд. Є. Чернецький]. – Біла Церква : Товариство охорони старожитностей Київщини, 2000. – 38 с.
298. Сулима М. Ф. Проблема літературної норми в українській мові / **М. Ф. Сулима** // Шлях освіти. – 1928. – № 4. – С. 132 – 141.
299. Сучасні лінгвістичні теорії / [А. П. Загнітко]. – Донецьк, 2006. – 338 с.
300. Таланчук П. М. Норми української науково-технічної мови : тлумачний словник термінів з видавничої, поліграфічної та пакувальної справи / П. М. Таланчук, С. Я. Ярема, Ю. М. Коровайченко, С. М. Ярема, С. М. Ярема, В. С. Моргунюк. – К. : Університет «Україна», 2006. – 664 с.

301. Тараненко М. П. І. С. Нечуй-Левицький / Тараненко М. П. – К. : Вища школа, 1984. – 184 с.
302. Тараненко О. О. Лінгвістичний і соціальний комплекс проблем навколо сучасного українського правопису / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 3 – 8.
303. Тимошенко П. Д. Засоби милозвучності (евфонії) української мови / П. Д. Тимошенко // Українська мова в школі. – 1952. – № 4. – С. 19 – 22.
304. Ткаченко Б. Про українське словництво / Б. Ткаченко // Шлях освіти. – 1926. – № 8 – 9. – С. 268 – 278.
305. Ткаченко О. Г. Українська мова / Ткаченко О. Г. – Суми : Видавництво Сумського державного університету, 2004. – 164 с.
306. Тоцька Н. І. Засоби милозвучності української мови / Н. І. Тоцька // Урок української. – 2003. – № 10. – С. 29 – 32.
307. Тригубенко В. Пантелеймон Куліш: Філософські та світоглядно-педагогічні погляди / В. Тригубенко // Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення : Зб. наук. пр. до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша. – К. : МП Леся, 2000. – С. 165 – 172.
308. Трифонов Р. А. Роль мовної дискусії початку ХХ ст. у процесі формування літературних норм української мови : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Трифонов Роман Анатолійович. – Х., 2000. – 215 с.
309. Український правопис і наукова термінологія: Проблеми норми та сучасність : Матеріали засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996-1997 років / О. Купчинський (ред.). – Л., 1997. – 188 с.
310. Український правопис. – К., 2002. – 240 с.
311. Усатенко Т. «ГраMATка» П. Куліша в українській педагогічній думці ХІХ ст. / Т. Усатенко // Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення : Зб. наук. пр. до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша. – К. : МП Леся, 2000. – С. 68 – 74.

312. Фаска Г. Норма серболужицкого (литературного) языка и ее кодификация / Г. Фаска // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах / Доклады на IV заседании Международной комиссии по славянским литературным языкам 22 – 25 октября 1974 г. – М. : Наука, 1976. – С. 93 – 107.
313. Филин Ф. П. Несколько слов о языковой норме и культуре речи / Ф. П. Филин // Скворцов Л. И. Основы культуры речи : Хрестоматия. – М. : Высшая школа, 1984. – С. 231 – 236.
314. Филин Ф. П. О языковой норме / Ф. П. Филин // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах / Доклады на IV заседании Международной комиссии по славянским литературным языкам 22-25 октября 1974 г. – М. : Наука, 1976. – С. 6 – 15.
315. Філін Ф. П. Нотатки про мовну норму / Ф. П. Філін // Слово і труд. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 67 – 73.
316. Франко І. Я. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Том 37. Літературно-критичні праці (1906 – 1908 рр.) / Франко І. Я. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 242 – 248.
317. Франко З. Т. Нормалізація української мови / З. Т. Франко // Культура слова. – 1981. – № 20 – 21. – С. 12 – 17.
318. Хоменко Л. М. О состоянии произносительной нормы современного украинского литературного языка / Л. М. Хоменко // Традиция и новые тенденции в развитии славянских литературных языков: Тезисы докл. междунар. науч. конф. – М., 1994. – С. 73 – 75.
319. Хоменко Л. М. Фактори динаміки і сталості орфоепічних норм у сучасній українській літературній мові / Л. М. Хоменко // Мова і культура. – 2002. – Вип. 4. – Т. III/2. – С. 142 – 148.
320. Хоменко Л. М. Функціонування дзвінких і глухих приголосних у сучасній українській літературній мові (в аспекті нормативності вимови) / Л. М. Хоменко // Загальна та експериментальна фонетика : Зб. наук.

- праць і матер. – К. : Видавничий дім «Соборна Україна», 2000. – С. 238 – 240.
321. Чабаненко В. А. Норми словотворення і мовна експресія / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 13 – 20.
322. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / Чередниченко І. Г. – К. : Радянська школа, 1962. – 495 с.
323. Чумак В. Літературна мова в теорії і практиці / В. Чумак // Дивослово. – 1999. – № 4. – С. 61 – 62.
324. Шавловський І. І. Вивчення творчості І. С. Нечуя-Левицького в школі / Шавловський І. І. – К. : Радянська школа, 1969. – 236 с.
325. Шахматов А. А. Несколько замечаний по поводу записки И. Х. Пахмана / А. А. Шахматов // Сборник «Отделения русского языка и словесности императорской АН». – 1899. – т. LXVII. – № 1. – С. 28 – 33.
326. Шварцкопф Б. С. Очерк развития теоретических взглядов на норму в советском языкознании / Б. С. Шварцкопф // Актуальные проблемы культуры речи. – М. : Наука, 1970. – С. 369 – 404.
327. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Шевельов Ю. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 160 с.
328. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях офіційного правопису / Ю. Шевельов // Мовознавство. – 1995. – № 2 – 3. – С. 3 – 9.
329. Шерех Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус / Ю. Шерех // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – К. : Час, 1998. – С. 281 – 392.
330. Школа Г. М. Мовна творчість Трохима Зіньківського в контексті творення літературних норм української мови другої половини ХІХ століття : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Школа Галина Миколаївна. – К., 2007. – 172 с.
331. Шонц О. П. Становлення норм вимови приголосних української літературної мови у II половині ХІХ – на початку ХХ століття : автореф.

- дис. на здобуття наун. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. П. Шонц. – Одеса, 2000. – 20 с.
332. Щерба Л. В. Современный русский литературный язык / Л. В. Щерба // Скворцов Л. И. Основы культуры речи : Хрестоматия. – М. : Высшая школа, 1984. – С. 191 – 204.
333. Ющук І. Правопис має бути стабільний, але... / І. Ющук // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 9 – 11.
334. Ющук І. Фонетичні закони мови та правила правопису / І. Ющук // Урок української. – 2004. – № 4. – С. 21 – 22.
335. Яворська Г. Генеза сучасних проблем нормалізації та кодифікації / Г. Яворська // Українська мова / за ред С. Єрмоленко. – **Opole**, 1999. – С. 201– 221.
336. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада / Яворська Г. М. – К. : НАНУ. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 2000. – 288 с.
337. Языковая норма и эстетический канон / [ред. В. Я. Порхомовский, Н. Н. Семенюк]. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 336 с.
338. Essen O. von Norm und Erscheinung im Leben der Sprache / O. von Essen // «Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft». – Berlin. – 1956. – **Н. 2.**
339. Nerius D. Untersuchungen zur Herausbildung einer nationalen Norm der deutschen Literatursprache im 18. Jahrhundert / Nerius D. – Halle (Salle) : VEB Max Niemeyer Verlag, 1967. – 148 S.
340. Polenz P. Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. XVII. Und XVIII. Jahrhundert / Polenz P. – Berlin; New York : de Gruyter. – 1994. – Bd. 2. – 498 S.

Додаток А

Суфіксальний словник української мови (за І. С. Нечуєм-Левицьким)

-а- – суфікс дієслів: *чит-а-ть, блюв-а-ть* [Н.-Лев. 1913, с. 141]

-адл-о – суфікс йменнів предметних, назначуючих предмети завальні, зателепуваті: *простир-адл-о* [Н.-Лев. 1913, с. 136]

-ак – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *коз-ак, шуп-ак, жебр-ак* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-ал- – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *пров-ал-л-я* [Н.-Лев. 1913, с. 134]

-ал-о – суфікс йменнів предметних, назначуючих предмети завальні, зателепуваті: *опуд-ал-о, одороб-ал-о* [Н.-Лев. 1913, с. 136]

-аль-ник – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *подав-аль-ник, уклад-аль-ник, начин-аль-ник, руйнув-аль-ник, чит-аль-ник, спожив-аль-ник, маз-аль-ник, стражд-аль-ник* [Н.-Лев. 1913, с. 133]

-альн-иц-я – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *маз-альн-иц-я* [Н.-Лев. 1913, с. 133]

-альн-о – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *держ-альн-о, пуж-альн-о* [Н.-Лев. 1913, с. 136]

-анн-я – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *змаг-анн-я, за-мір-анн-я, мик-анн-я, по-чув-анн-я* [Н.-Лев. 1913, с. 135]

-ар – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *шинк-ар, дзвон-ар, кобз-арь, золот-ар, блях-ар, вівч-ар* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-аст- – суфікс йменнів прикметних, що показує збиток будлі-якої прикметности: *викладч-аст-ий, дуплин-аст-ий, двойч-аст-ий, смугн-аст-ий, дірч-аст-ий, драбинч-аст-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 138]

-ат- – суфікс йменнів прикметних, що показує збиток будлі-якої прикметности: *рог-ат-ий, губ-ат-ий, пик-ат-ий, морд-ат-ий, миз-ат-ий, ок-ат-ий, кудл-ат-ий, патл-ат-ий, баг-ат-ий, голов-ат-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 138]

-ах-а – суфікс назвищ нехтувальних й навіть огидливих предметних

йменнів: *грудом-ах-а* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-а-ч – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *брех-а-ч* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-ач – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *пряд-ач, прох-ач* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-в- – суфікс йменнів прикметних: *дубо-в-ий, здоро-в-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 138]

-ват- – суфікс йменнів прикметних, що, як мова мовиться за колірі в прикметах, показує малу прикметність в предметах: *білу-ват-ий, зел-ен-ку-ват-ий, зелену-ват-ий, черв-о-ну-ват-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 140]

-дл-о – суфікс йменнів предметних, назначуючих предмети завальні, зателепуваті: *кова-дл-о* [Н.-Лев. 1913, с. 136]

-езн- – суфікс йменнів прикметних, що показує збільшену прикметність: *престар-езн-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 140]

-елецьк- – суфікс йменнів прикметних, що показує збільшену прикметність: *довг-елецьк-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 140]

-ел-я- – суфікс дієсловів: *звес-ел-я-ть* [Н.-Лев. 1913, с. 141]

-ен – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *зел-ен-ь* [Н.-Лев. 1913, с. 134]

-ен-ик – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *хвал-ен-ик, рожд-ен-ик, хрещ-ен-ик* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-енк-о – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети, належить до родових прізвищ і фамилій: *Дорош-енк-о, Терещ-енк-о* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-енн-я – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *закінч-енн-я, до-свід-ч-енн-я, пересвід-ч-енн-я* [Н.-Лев. 1913, с. 135]

-еньк- – суфікс йменнів прикметних, показуючий зменченість прикмет у

предметах: *мал-еньк-ий, біл-еньк-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 140]

-еньк-а – суфікс назвищ зменчених предметних йменнів: *руч-еньк-а, ніж-еньк-а* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-есеньк- – суфікс йменнів прикметних, показуючий зменченість прикмет у предметах: *мал-ес-еньк-ий, біл-ес-еньк-ий, тих-ес-еньк-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 140]

-ец- – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *куп-ец-ь, хлоп-ец-ь, йід-ец-ь, держав-ец-ь, удів-ец-ь, крав-ец-ь, шв-ец-ь, давал-ец-ь, верх-ов-ец-ь* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-ецьк- – суфікс йменнів прикметних, що показує збільшену прикметність: *здоров-ецьк-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 140]

-ечк-а – суфікс назвищ зменчених предметних йменнів: *ніж-ечк-а* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-и- – суфікс дієсловів: *бач-и-ть, рад-и-ть* [Н.-Лев. 1913, с. 141]

-изн-а – суфікс йменнів предметних, назначуючий старовинність предметів, спадщину й давнину: *дід-изн-а, матер-изн-а, дів-изн-а, отч-изн-а* [Н.-Лев. 1913, с. 135]

-ик – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *інд-ик, ремісн-ик* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-ик – суфікс назвищ зменчених предметних йменнів: *кон-ик* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-ил- – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *бад-ил-л-я* [Н.-Лев. 1913, с. 134]

-ильн-о – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *ціп-ильн-о, кочерж-ильн-о, рогач-ильн-о, заступ-ильн-о* [Н.-Лев. 1913, с. 136]

-ин- – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *дворян-ин, молдаван-ин, селян-ин, городян-ин* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-ин-а – суфікс йменнів предметних, назначуючих поодинчий дрібний предмет, як часточку усієї сукупности однакових предметів: *люд-ин-а, живот-ин-а, росл-ин-а, бадил-ин-а, горош-ин-а, пшенич-ин-а, намист-ин-а, жар-ин-а,*

дерев-ин-а [Н.-Лев. 1913, с. 135]

-ир – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *пух-ир, уз-ир, муг-ир* [Н.-Лев. 1913, с. 135]

-ист- – суфікс йменнів прикметних, що показує збиток будлі-якої прикметности: *сімьян-ист-ий, бадьор-ист-ий, корін-ист-ий, тіл-ист-ий, у-гар-ист-ий, голов-ист-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 138]

-их- – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *кравч-их-а* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-иц- – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *молод-иц-я, удов-иц-я* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-иц – суфікс назвищ зменчених предметних йменнів: *вод-иц-я* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-ич – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *пан-ич, пав-ич, погон-ич* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-ич-еньк – суфікс назвищ зменчених предметних йменнів: *кон-ич-еньк-о* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-ичк – суфікс назвищ зменчених предметних йменнів: *вод-ичк-а* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-иш – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *товар-иш* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-ищ- – суфікс йменнів предметних, назначуючих давні місця, де колись був город, село, стара церква, замок, старе кладовище: *город-ищ-е, сел-ищ-е, церков-ищ-е, замч-ищ-е, став-ищ-е, гробов-ищ-е, игр-ищ-е, скаков-ищ-е* [Н.-Лев. 1913, с. 136]

-ищ-е – суфікс назвищ збілшених предметних йменнів: *вовч-ищ-е, чоловіч-ищ-е, руч-ищ-е, нож-ищ-е* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-ищ-е – суфікс назвищ нехтувальних й навіть огидливих предметних йменнів: *баб-ищ-е, чоловіч-ищ-е* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-і- – суфікс дієсловів: *гов-і-ть, рад-і-ть* [Н.-Лев. 1913, с. 141]

-ік – суфікс назвищ зменчених предметних йменнів: *брат-ік* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-іл-я – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *вес-іл-л-я* [Н.-Лев. 1913, с. 134]

-ільн-ик – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *воз-ільн-ик, лагод-ільн-ик* [Н.-Лев. 1913, с. 133]

-інн-я – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *спас-інн-я, ви-ясн-інн-я, постереж-інн-я, застереж-інн-я, ліч-інн-я, топ-л-інн-я, молот-інн-я, насі-нн-я* [Н.-Лев. 1913, с. 135]

-ір – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *ком-ір, хут-ір, пап-ір, кол-ір, ят-ір, дв-ір, вьят-ір, жост-ір* [Н.-Лев. 1913, с. 135]

-іст – суфікс йменнів предметних, назначуючий розумові предмети: *дур-іст-ь, вохк-іст-ь, дерзк-іст-ь, нікчемн-іст-ь* [Н.-Лев. 1913, с. 136]

-іч-ок – суфікс назвищ зменчених предметних йменнів: *брат-іч-ок* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-к- – суфікс йменнів прикметних: *дерз-к-ий, чоп-к-ий, глад-к-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 138]

-л- – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *зіл-л-я* [Н.-Лев. 1913, с. 134]

-л- – суфікс йменнів прикметних: *стиг-л-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 138]

-л-о – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *пек-л-о, сріб-л-о, жит-л-о, стеб-л-о, вир-л-о, куб-л-о, поме-л-о, дзерка-л-о, перевес-л-о, тупта-л-о, ши-л-о, ми-л-о, дерка-л-о* [Н.-Лев. 1913, с. 136]

-л-о – суфікс йменнів предметних, назначуючих предмети завальні, зателепуваті: *пад-л-о, куб-л-о, код-л-о* [Н.-Лев. 1913, с. 136]

-н- – суфікс йменнів прикметних: *бід-н-ий, сріб-н-ий, гар-н-ий, варт-н-ий, здат-н-ий, трив-н-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 138]

-ну- – суфікс дієслівів: *гурк-ну-ть* [Н.-Лев. 1913, с. 141]

-овник – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *труд-овник, праць-овник, сутруд-овник* [Н.-Лев. 1913, с. 133]

-ову-ва- – суфікс дієслівів: *викорч-ову-ва-ть, вихарч-ову-ва-ть* [Н.-Лев. 1913, с. 141]

-од – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *о-гор-од, гор-од, нар-од* [Н.-Лев. 1913, с. 134]

-ок – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *назим-ок* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-ок – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *кут-ок, ви-яв-ок, про-яв-ок, чорт-ок, верш-ок, ковт-ок, міст-ок, міш-ок* [Н.-Лев. 1913, с. 134]

-ок – суфікс назвищ зменчених предметних йменнів: *ліс-ок* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-от-а – суфікс йменнів предметних, вказуючий на збиток якої-небудь прикметности в предметах: *мирн-от-а, сонн-от-а, дрім-от-а, спек-от-а, трудн-от-а, бідн-от-а, дрібн-от-а, гриз-от-а, Чорн-от-а* [Н.-Лев. 1913, с. 135]

-ох – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети: *гор-ох* [Н.-Лев. 1913, с. 134]

-ох-а – суфікс назвищ нехтувальних й навіть огидливих предметних йменнів: *баб-ох-а, чорт-ох-а, тіт-ох-а, Март-ох-а* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-оч-ок – суфікс назвищ зменчених предметних йменнів: *ліс-оч-ок* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-р- – суфікс йменнів прикметних: *доб-р-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 138]

-ств-о – суфікс йменнів предметних, назначуючий розумові предмети: *реме-ств-о, маляр-ств-о, паскуд-ств-о* [Н.-Лев. 1913, с. 136]

-ств-о – суфікс йменнів предметних, назначуючих цілий стан, або яку-

небудь верству людей: *вчитель-ств-о, пань-ств-о, понів-ств-о, дяків-ств-о, міщан-ств-о* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-тель – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *вчи-тель, созда-тель, сотвори-тель, смотри-тель, пода-тель, управи-тель, роди-тель* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-ув-а- – суфікс дієсловів: *визбір-ув-а-ть, посов-ув-а-ть* [Н.-Лев. 1913, с. 141]

-уг-а – суфікс назвищ нехтувальних й навіть огидливих предметних йменнів: *дід-уг-а* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-уга-н – суфікс назвищ нехтувальних й навіть огидливих предметних йменнів: *дід-уга-н* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-уд-и- – суфікс дієсловів: *наск-уд-и-ть* [Н.-Лев. 1913, с. 141]

-ук – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети, належить до родових прізвищ і фамилій: *Поліщ-ук* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-ур – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *знах-ур, пічк-ур, кач-ур, стовб-ур* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-цтв-о – суфікс йменнів предметних, назначуючих цілий стан, або яку-небудь верству людей: *бурла-цтв-о, коза-цтв-о, купе-цтв-о* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-чик – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *стій-чик, прикаж-чик, ріж-чик* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-чур – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *дівча-чур* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-щик- – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *розсиль-щик, мурів-щик* [Н.-Лев. 1913, с. 138]

-щин-а – суфікс йменнів предметних, назначуючий старовинність

предметів, спадщину й давнину: *дідов-щин-а, батьків-щин-а, дідов-щин-а, старов-щин-а* [Н.-Лев. 1913, с. 135]

-юв-а- – суфікс дієсловів: *гор-юв-а-ть, стул-юв-а-ть* [Н.-Лев. 1913, с. 141]

-юг-а – суфікс назвищ нехтувальних й навіть огидливих предметних йменнів: *кат-юг-а, п'ян-юг-а, волоц-юг-а, Павл-юг-а, папл-юг-а, від-юг-а, пан-юг-а, вітр-юг-а, баб-юг-а* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-юд-и- – суфікс дієсловів: *три-юд-и-ть* [Н.-Лев. 1913, с. 141]

-юк – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети, належить до родових прізвищ і фамилій: *Антон-юк, Рад-юк* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-юк – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *зведен-юк, зна-юк-а, гад-юк-а* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-юк-а – суфікс назвищ нехтувальних й навіть огидливих предметних йменнів: *звір-юк-а, гряз-юк-а, твар-юк-а, мар-юк-а, зна-юк-а* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-юх-а – суфікс назвищ нехтувальних й навіть огидливих предметних йменнів: *завир-юх-а, пся-юх-а* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-ющ- – суфікс йменнів прикметних, що показує збільшену прикметність: *товст-ющ-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 140]

я- – суфікс дієсловів: *гул-я-ть, стул-я-ть* [Н.-Лев. 1913, с. 141]

-яг-а – суфікс назвищ нехтувальних й навіть огидливих предметних йменнів: *чолов'-яг-а, баб-яг-а* [Н.-Лев. 1913, с. 137]

-як – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети: *перед-н-як* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-як – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети, належить до родових прізвищ і фамилій: *Осавул-як* [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-як-а – суфікс назвищ нехтувальних й навіть огидливих предметних йменнів: *товар-як-а, чорт-як-а, парубі-як-а, вол-як-а, кон-як-а* [Н.-Лев. 1913, с.

137]

-яни-я – суфікс йменнів предметних, назначуючих неживотні предмети:
гул-яни-я, про-славл-яни-я, на-хвал-яни-я [Н.-Лев. 1913, с. 135]

-яр – суфікс йменнів предметних, назначуючих животні діючі предмети:
мал-яр, мул-яр, різб-яр [Н.-Лев. 1913, с. 132]

-яст- – суфікс йменнів прикметних, що показує збиток будлі-якої прикметности: *бадилл-яст-ий, гілл-яст-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 138]

-яст- – суфікс йменнів прикметних, що, як мова мовиться за колірі в прикметах, показує малу прикметність в предметах: *зозул-яст-ий, глин-яст-ий, черв-о-н-яст-ий* [Н.-Лев. 1913, с. 140]

Додаток Б
Словотвірні норми української мови

пропоновані І. С. Нечуєм- Левицьким	кодифіковані сучасною українською літературною мовою ¹
іменник	
-анн-я ² (змаг-анн-я, чит-анн-я)	
-енн-я (закінч-енн-я, кресл-енн-я)	
-інн-я (спас-інн-я, бур-інн-я)	
-ох (гор-ох)	-т-я (мит-т-я)
-од (о-гор-од)	-к-а (пил-к-а)
-ен (зел-ен-ь)	-іт (бреньк-іт)
-от-а (мирн-от-а, дрім-от-а)	
-л- (зіл-л-я)	-б-а (жур-б-а)
-ил- (бад-ил-л-я)	-н-я (гриз-н-я)
-ал- (пров-ал-л-я)	-янин-а (стріл-янин-а)
-ок (ліс-ок, вит-ок)	
-іл-я (вес-іл-л-я)	-тв-а (моли-тв-а)
-янн-я (гул-янн-я)	-ч-а (відда-ч-а)
-ир (пух-ир)	-ин-и (вход-ин-и)
-ір (ком-ір)	-ощ-і (пуст-ощ-і)
-альн-о (держ-альн-о)	-аці-я (мотив-аці-я)
-ильн-о (ціп-ильн-о)	-аж (монт-аж)
-ець (куп-ець, бор-ець)	
-л-о (пек-л-о)	-ник (розвід-ник)
-ач (тк-ач, переклад-ач)	
-тель (вчи-тель, вихова-тель)	

¹ Форманти та приклади подані за [Горпинич 1999]

² У спільних формантах першим подається приклад І. С. Нечуя-Левицького, другим – сучасної української літературної мови

-щик/-чик (розсиль-щик/стій-чик, прапор- щик/налад-чик)	
-ар (шинк-ар, друк-ар)	
-ал-о (опуд-ал-о)	-ій (вод-ій)
-дл-о (кова-дл-о)	-ун (біг-ун)
-адл-о (простир-адл-о)	-атор (оренд-атор)
-ищ- (город-ищ-е)	-ер/-ор (ретуш-ер/ дикт- ор)
-ин- (росл-ин-а)	-ант/-ент (демонстр- ант/реценз-ент)
-ак (коз-ак, спів-ак)	
-енк-о (Дорош-енк-о)	-ник (збуд-ник)
-яр (мал-яр)	-ач (програв-ач)
-ен-ик (хвал-ен-ик)	-ець (різ-ець)
-аль-ник (подав-аль-ник)	-чик (міт-чик)
-ільн-ик (воз-іль-ник)	-ок (обруб-ок)
	-ун (шат-ун)
-ич (пан-ич)	-к-а (жат-к-а)
-юк (зведен-юк)	-ак (різ-ак)
-ур (знах-ур)	-в-о (вари-в-о)
-як (Осавул-як, подол-як)	
-чур (дівча-чур)	-анин (ки-янин)
	-ист (домбр-ист)
	-ир (бригад-ир)
-ик (інд-ик, істор-ик)	
	-ит (одес-ит)
	-ат (стипенді-ат)
	-іст (україн-іст)
	-ень (дур-ень)

	-ил-о (біл-ил-о)
-ук (Антон-юк, мал-юк)	
	-ул-я (крив-ул-я)
	-уг-а (жадн-юг-а)
	-аг-а (бідн-яг-а)
	-анок (струг-анок)
	-ниц-я (дій-ниц-я)
	-атор (вулканіз-атор)
	-ат (експон-ат)
	-ор (конверт-ор)
	-ник (розподіль-ник)
	-анк-а (сто-янк-а)
	-альн-я (чит-альн-я)
	-арн-я (пек-арн-я)
	-ищ-е (схов-ищ-е)
	-атор (інкуб-атор)
	-ниц-я (дзві-ниц-я)
	-ник (виноград-ник)
	-н-я (перукар-н-я)
	-ищ-е (глин-ищ-е)
	-ниц-я (хліб-ниц-я)
-ств-о (вчитель-ств-о, лукав-ств-о)	
	-арій (планет-арій)
	-орій (лект-орій)
-ин-а (росл-ин-а, парус-ин-а)	
	-иц-я (коп-иц-я)
	-к-а (черепащ-к-а)
	-ств-о (автор-ств-о)
	-изм (бандит-изм)

	-ур-а (диктат-ур-а)
	-ік-а (педагог-ік-а)
	-і-я (топонім-і-я)
	-ат (декан-ат)
	-ит (плевр-ит)
	-аж (тонн-аж)
	-оз (тромб-оз)
	-ад-а (олімпі-ад-а)
	-ств-о (студент-ств-о)
	-от-а (паруб-от-а)
	-н-я (дітлаш-н-я)
	-в-а (брат-в-а)
	-і-я (інженер-і-я)
	-инн-я (буряч-инн-я)
	-ин-а (город-ин-а)
	-ик-а (автомат-ик-а)
	-ур-а (апарат-ур-а)
	-ад-а (колон-ад-а)
-ість (дур-ість, блід-ість)	
	-от-а (пуст-от-а)
-изн-а (дід-изн-а, крут-изн-а)	
-щин-а (дідов-щин-а, баналь-щин-а)	
	-ізм (оптим-ізм)
	-інь (височ-інь)
	-ин-я (свят-ин-я)
	-ин-а (мішков-ин-а)
	-иц-я (кисл-иц-я)
	-ар (букв-ар)
	-ит (фосфор-ит)

	-ин (ват-ин)
	-оїд (кристал-оїд)
	-ик (чистов-ик)
	-ил-о (здоров-ил-о)
	-ин-а (хліб-ин-а)
	-к-а/-инк-а (шоколад-к-а, ікр-инк-а)
демінітиви	
-ок (ліс-ок, віз-ок)	
-ик (кон-ик, чиж-ик)	
-ік (брат-ік)	-чик (баран-чик)
-оч-ок (ліс-оч-ок)	-ець (вітер-ець)
-іч-ок (брат-іч-ок)	-еньк-о (місяч-еньк-о)
-ич-еньк (кон-ич-еньк-о)	-к-о (тат-к-о)
-иц (вод-иц-я)	-усь (брат-усь)
-ичк (вод-ичк-а)	-к-а (кімнат-к-а)
-ечк-а (ніж-ечк-а)	-оньк-а (зим-оньк-а)
-еньк-а (руч-еньк-а)	-очк-а (букв-очк-а)
	-ин-а (хат-ин-а)
	-це (відер-це)
	-ачк-о (лист-ячк-о)
	-ечк-о (міст-ечк-о)
аугментативи	
-ищ-е (вовч-ищ-е, бород-ищ-е)	
	-иськ-о (вовч-иськ-о)
-уга-н (дід-уга-н)	-ак-а (нож-ак-а)
-аг-а (чолов' -яг-а, хвост-яг-а)	
-юк-а (звір-юк-а, шабл-юка)	
-уг-а (дід-уг-а, вітр-юг-а)	

-ох-а (баб-ох-а)	-омах-а (груд-омах-а)
-ах-а (грудом-ах-а)	-ин-а (дол-ин-а)
-як-а (товар-як-а)	-ур-а (нос-юр-а)
-юх-а (завир-юх-а)	-угур-а (куч-угур-а)
прикметник	
-ат- (рог-ат-ий, вус-ат-ий)	
-аст- (викладч-аст-ий, зуб-аст-ий)	
-в- (дубо-в-ий)	-ив-/-лив- (правд-ив-ий, щас-лив-ий)
-р- (доб-р-ий)	-ит-/-овит- (соков-ит-ий, талан-овит-ий)
-ист- (сімьян-ист-ий, зерн-ист-ий)	
-л- (стиг-л-ий)	-ав- (кучер-яв-ий)
-ват- (білу-ват-ий)	-уват- (вовк-уват-ий)
	-н-/-ичн- (уваж-н-ий, ірон-ічн-ий)
	-альн- (фігур-альн-ий)
	-арн- (легенд-арн-ий)
	-ивн- (ефект-ивн-ий)
	-ов- (зразк-ов-ий)
-к- (дерз-к-ий, лип-к-ий)	
	-уч-/-юч- (спув-уч-ий, гніт-юч-ий)
	-ач-/-яч- (леж-ач-ий, вис- яч-ий)
	-ущ-/-ющ (тям-ущ-ий, вид-ющ-ий)
	-ащ-/-ящ (проп-ащ-ий, гул-ящ-ий)

	-част- (розсип-част-ий)
	-езн-/-елезн (широч-езн-ий, довж-елезн-ий)
-еньк- (мал-еньк-ий, корот-еньк-ий)	
-есеньк- (мал-ес-еньк-ий, дрібн-есеньк-ий)	
	-ісіньк- (дрібн-ісіньк-ий)
	-юсіньк- (худ-юсіньк-ий)
	-енн- (широч-енн-ий)
	-ав-/-яв- (зелен-ав-ий, чорн-яв-ий)
-яст- (зозул-яст-ий, кругл-яст-ий)	
	-ів- (батьк-ів)
	-ін (Марі-їн)
	-ин- (сестр-ин)
-н- (бід-н-ий, вод-н-ий)	
	-ічн- (географ-ічн-ий)
	-ев- (стал-ев-ий)
	-ан- (піщ-ан-ий)
	-ськ-/-зък-/-цьк- (полтав-ськ-ий)
	-льн- (різа-льн-ий)
дієслово	
-ува-ти (решет-ува-ти)	
-юв-а- (гор-юв-а-ть)	-ствува-ти (оратор-ствува-ти)
-ел-я- (звес-ел-я-ть)	-ірува-ти/-ирува-ти (сол-ірува-ти, пліс-ирува-ти)
-юд-и- (три-юд-и-ть)	-ізува-ти/-изува-ти (каталог-ізува-ти,

	паспорт-изува-ти)
-уд-и- (паск-уд-и-ть)	-фікува-ти (гази-фікува-ти)
	-и-ти (бач-и-ть, біл-и-ти)
	-а-ти (чит-а-ть, глибш-а-ти)
	-і-ти (гов-і-ть, весел-і-ти)
	-ну-ти (гурк-ну-ть, сліп-ну-ти)
	-овува-ти (викорч-ову-ва-ть, успадк-овува-ти)
	-нича-ти (ловелас-нича-ти)
	-ича-ти (манірн-ича-ти)
	-ота-ти (бриск-ота-ти)
	-оті-ти (грюк-оті-ти)
	-ону-ти (грюк-ону-ти)
	-к- (спат-к-и)
	-очк- (спат-очк-и)
	-ус- (спат-ус-і)
	-оньк-(спат-оньк-и)
	-ун-і (спат-ун-і)

Додаток В
Теоретичне розроблення І. С. Нечуєм-Левицьким лексичних норм

№	пропоновані письменником	заперечувані письменником
«Сьогочасна часописна мова на Україні»		
1.	Навкруги, кругом	Довкола, навколо 16 ³
2.	Коло	Біля 16
3.	Лиш	Тільки 16
4.	Окромі	Окремо 16
5.	Нарізний	Окремий 16
6.	Нарізно	3-окрема, 3-осібна 16
7.	Притичина	Препятствіє 16
8.	Оповіщення	Оголошення, повідомлення 16
9.	Силувать, присилувать	Примушувать 16
10.	Силування	Примус 16
11.	Силуваний	Примусовий 16
12.	Повинно бути	Мусить бути 17
13.	Силкуваться	З'усилитись 17
14.	Силкування	З'усилля, змагання 17

³ Цифри поряд зі словами позначають номери сторінок

15.	Сподобний	Улюблений 17
16.	Строк	Речинець 17
17.	Подать	Податки 17
18.	Один день	Днина 17
19.	Одразу	Враз 17
20.	Животіти	Істнувати 17
21.	Животіння	Істнування 17
22.	Стосуваться	Відноситись 17
23.	Стосунки	Відносини 17
24.	Доторкаться	Дотикатися 17
25.	Сьлідком	Слідом 17
26.	Почувать	Відчувать 17
27.	Встоювати	Обстоювати 17
28.	Таксамо	Також 17
29.	Сливе	Майже 17
30.	Обида, кривда	Образа 17
31.	Скривдить	Образитись 17
32.	Жадать	Прагнуть 17
33.	ступіні	ступни 18
34.	Туга	Розпука 19

35.	Що раз більше	Чим раз більше 19
36.	Отчизна	Вітчизна 19
37.	Одежа	Одяг 19
38.	Гризня, лайка	Змагання 11
39.	Сподівання	Чекання 11
40.	Взрив	Вибух 11
41.	Розвиток	Розвій 11
42.	Жалітись	Скаржитись 11
43.	Лічить	Рахувати 11
44.	Засвідчення	Свідोцтво 11
45.	Квартира, житло	Помешкання, мешкання 11
46.	Падковито	Старанно 11
47.	Навіжений	Шалений 11
48.	Незабаром	Небавом 11
49.	Недостача	Брак 11
50.	Препоганий	Бридкий 11
51.	Портфель	Тека 11
52.	Отчаянно	Розпачливо 11

53.	Жадать	Прагнуть 11
54.	Сила, міць	Влада 12
55.	Усяковий	Розмаїтий 12
56.	Спромоглись	Здолали 12
57.	Завжди	Завше 12
58.	Власник	Властитель 12
59.	Ученик	Учень 12
60.	Ярий	Яскравий 12
61.	Перебаранчати	Перешкоджати 12
62.	Притичина	Перешкода 12
63.	Мусить бути	Повинно бути 12
64.	Кривда	Образа 12
65.	Силуваний	Примушений 12
66.	Вийнятковий	Виємковий 43
67.	Наслідники	Спадкоємці 43
68.	Незачіпання особості	Недоторканість особи 186
69.	Стачка	Страйк 188
70.	В протязі	Протягом 188

71.	Способом	Чином 188
72.	Прогрес	Поступ 192
«Етимологія»		
73.	Зрозуміливий	Зрозумілий 41
74.	Шкодливий	Шкідливий 41
75.	Ярий	Яскравий 42
76.	Робляний	Штучний 46
«Синтакса»		
77.	Менче	Меньше 19
78.	Молодчий	Молодший 19
79.	Одопрічнитись	Відокремитись 19
80.	Пересвідчиться	Переконатись 19
81.	Пересвідчення	Переконання 19
82.	Сутрудовник	Співробітник 19
«Криве зеркало української мови»		
83.	Ступіні	Кроки 7
84.	Потилиця	Карк 7
85.	Житло	Помешканє 7
86.	Проявок, виявок	Проява 16

87.	Добуток	Доробок 16
88.	Заповзяття або запопадність	Підприємство 16
89.	С соковитістю	З сочистістю 17
90.	Зъявища	Явища 17
91.	Низькоокий	Короткозори 17
92.	Оцінувати	Оцінити 17
93.	Запит	Попит 17
94.	Лічить	Рахувати 17
95.	Цінувальник	Цінитель 17
96.	Заневоління	Поневолення 20
97.	Стражденик	Страдник 20
98.	Уклад	Устрій 20
99.	Прилюбний	Пристрастний 26
100.	Зъявилось	Появилось 26
101.	Туга	Роспука 26
102.	Різні	Ріжні 26
103.	Різнація, одличка	Ріжниця 26
104.	Назвище	Назва 26

105.	Уривчасто	Доривочно 26
106.	Донос	Виказ 43
107.	Рушливість	Рухливість 43
108.	Погано	Зле 43
109.	Исполнить	Здійснити 44
110.	Спочування	Співчуття 44
111.	Залишить	Облишити 44
112.	Встоювать	Обстоювати 45
113.	Примитикувать	Пристосовувать 46
114.	Пересвідчити	Переконати 52
115.	Жадати	Прагнути 52
116.	На заваді	На перешкоді 52
117.	Уявки	Навіч 52
118.	Лиходій	Злочинець 52
119.	Корисний	Пожиточний 52
120.	Таксамо	Також 52
121.	Яро, искряно	Яскраво 52
122.	Опрічність, окромішність	Окремішність 52

123.	Дякувать	Завдячувати 52
124.	Спинитись	Зупинитись 52
125.	Вважливо	Старанно 52
126.	Прикрашено	Оздоблено 52
127.	Сливе	Майже 52
128.	Вага	Тягар 67
129.	Одопрічнитись, одокромитись	Відокремитись 52
130.	Житель, жилець	Мешканець 52
131.	Навчіння	Навчення 52
132.	Завсідній	Постійний 52
133.	Обмірковуваться	Обговорюваться 52
134.	Сповняти, робити повинності	Виконувати обов'язки 52
135.	Повинно бути	Мусить бути 52
136.	Навкруги	Довкола 53
137.	Одчай	Розпач 37
138.	Засвідчення	Свідоцтво 54
139.	Нахильність	Нахил 54
140.	Предложити	Пропонувати 55

141.	Оповіщати	Виголошувати 55
142.	Правувати	Керувати 55
143.	Молоднеча	Юнацтво 57
144.	Силувано	Примусово 57
145.	Задержувать	Затримувати 58
146.	Доторкання	Дотик 58
147.	Вагання	Сумнів 62
148.	Направа	Настрій 55
149.	Наважливо	Рішучо 90
150.	Доладний	Зграбний 93
151.	Зателепуватий	Незграбний 93
152.	Страховище	Почвара, почвар 93)
153.	Вивод	Висновок 94
154.	Видержливий	Витривалий 94
155.	Звідтіль	Звідти 94
156.	Почувать	Відчувати 35
157.	Зосібна	Зокрема 58
158.	Ждати	Чекати 36

159.	Роковини	Річниця 18
160.	Здатний	Здібний 24
161.	Держатися	Триматися 24
162.	Угол	Ріг 26
163.	Одхилитися	Ухилитись 30
164.	Сьогочасний	Сучасний 30
165.	Одродіння	Відродження 30
166.	Зостріти, захопити	Спіткати 38
167.	Животіють	Істнують 61
168.	Придатність	Гідність 63
169.	Околишність	Оточення 63
170.	Виявець	Виразник 70
171.	Надити	Вабити 80
172.	Стосунки	Відносини 17
173.	Сутрудовник	Співробітник 44
174.	Робляний	Штучний 45

Додаток Д

Практичне втілення лексичних норм у публіцистичному стилі

Безпремінно – присл., розм., заст. *Неодмінно. В усіх їїх мова потроху галицька й безпремінно с тіми прекметами, на які намовляв і мене проф Грушевський...* [Н.-Лев. 1912, с. 39]

Бувший – дієприкм., рус. Колишній. *Але ж українська книгарня (Безак. № 8) стоїть виданнями українських авторів, а найбільше видданнями **бувшої** Просвіти та дрібними українськими книжками для народа* [Н.-Лев. 1912, с. 36]

Будлі-де - присл. Де-небудь. *І тепер міні вже чудно, як **будлі-де** в старі книжці побачу мёдъ, лёдъ – ніби з очима на лобі* [Н.-Лев. 1912, с. 8 – 9]

Будущий – прикм., рус. Майбутній. *Певно це єсть остання поступка українцям і «найрішучійший» взорець для наших українських пісьмеників на **будущий** час* [Н.-Лев. 1912, с. 36]

Буцім-то – част., розм. Буцім. *Окрім галицьких видавницьких **буцім-то** спілочок на Україні недавно виникли й українські спілки...* [Н.-Лев. 1912, с. 38]

Вагота – ім., заст. Вага, тягар. ... *це гаразд не перетравив в свої голові (не перевариль) цієї **ваготи** думок...* [Н.-Лев. 1912, с. 58]

Важний – прикм., розм. Важливий. *Мова в статті д. Чепіги; «Увага і розумовий розвиток дитини», стоїть окроми од усіх статтів, не вважаючи на її **важний** зміст* [Н.-Лев. 1912, с. 58]

Вантага – ім. Вантаж. *С такою, амуницією в українських журналах та книжках українська література далеко уперед не забіжить, бо ця галицька й польська **вантага** (груз) поламає нашого воза* [Н.-Лев. 1912, с. 68]

Вартний – прикм., діал. Вартий. *Це мов не велика й не **вартна** річ...* [Н.-Лев. 1912, с. 7]

Вдатно – присл. Вдало. ...*я знайшов у йому тільки трохи більше десятка неологізмів, слів вищого порядку, складяних добре і **вдатно**...* [Н.-Лев. 1912, с. 44]

Вдивити – дієсл. Здивувати. *Але що стосується до синтактики й етимології в мові, то ця річ мене і **вдивила**, і засмутила...* [Н.-Лев. 1912, с. 90]

Венгри – ім., рус. Угорці. *Такою мовою розмовляють ті словаки-**венгри**, що розвозять у нас по селах усякий крам* [Н.-Лев. 1912, с. 69]

Вереда – ім., розм. Вередлива людина. *Але с такими **вередями** можна дійти до того, що й уся українська мова здаватиметься їм поганою* [Н.-Лев. 1912, с. 76]

Взір – ім., рідковж. Вигляд. *В нас не кажуть – гарний на вигляд, а гарний на **взір**, (хороший на взгляд по-великор.)* [Н.-Лев. 1912, с. 95]

Взорець – ім. Взірець. *Певно це єсть остання поступка українцям і «найрішучіший» **взорець** для наших українських письменників на будучий час* [Н.-Лев. 1912, с. 36]

Виводи – ім., рус. Висновки. *...усякові умовиводи, **виводи** й загальні огляди без фактичного оповідання для темного народа все одно,- що й нічого...* [Н.-Лев. 1912, с. 25]

Виклад – ім., діал. Лекція. *В галицьких гімназіях певно недобре поставляна справа **викладів** української мови* [Н.-Лев. 1912, с. 66]

Вилучка – ім. Вилучення, виняток. *Щасливою **вилучкою** з цього правила були історики Драгоманів та Костомарів...* [Н.-Лев. 1912, с. 38]

Винувать – дієсл. Винуватити. *Чи можна ж на цей раз **винувать** нашу публіку?* [Н.-Лев. 1912, с. 52]

Виправка – ім., рідковж. Виправлення. *Галичанам я ражу похопиться з **виправкою** своєї мови...* [Н.-Лев. 1912, с. 49]

Виступління – ім. Поява. *...до **виступління** в письменстві Ломоносова й Державина вже аж за цариці Єлисавети та Катерини II...* [Н.-Лев. 1912, с. 73]

Виявець – ім. Вияв. *...письменські **виявці** своєї психики й національної вдачі уявки показали, що ми якийсь окромишній (исключительний) народ...* [Н.-Лев. 1912, с. 79]

Вкидати – дієсл., розм. Вставляти свої слова. *...в «Дніпрових хвилях» деякі добродії вряди-годи **вкидають** від замість – од...* [Н.-Лев. 1912, с. 64]

Всмикування – ім. Втручання. *Якого лиха накоїли галичани своєю мовою й своїм всмикуванням в українські видання...* [Н.-Лев. 1912, с. 68]

Вссати – дієсл., рідковж. Всмоктати. *...вона кинулась до їх з жадобою, як на новинку, і вссала усе, навіть саму чудернацьку мову...* [Н.-Лев. 1912, с. 83]

Второпати – дієсл., розм. Зрозуміти. *...її селяни зовсім не могли розбїрать і второпать* [Н.-Лев. 1912, с. 28]

Втямити – дієсл., розм. Зрозуміти. *Цїх усіх «загострень» і я не втямив доладу* [Н.-Лев. 1912, с. 28]

Втямок – ім. Розуміння. Слово – попередник наводить на думку такий *втямок, що це той чоловік, котрий їде попереду...* [Н.-Лев. 1912, с. 68]

Ганжувати – дієсл., розм. Ганджувати. *Найбільше зганжував свої гарні, дзвінкї, хоч часом надто риторичні вірші д. Чупринка ...* [Н.-Лев. 1912, с. 80]

Гармидер – ім., розм. Безлад. *Письменські гармидерники наробили такого гармидеру в українські літературі, од которого вона не швидко очумається* [Н.-Лев. 1912, с. 80]

Гинучий – дієприкм. Який гине. *Щоб направить гинучу літературну справу на Україні, профессорів Грушевському треба покинуть свою шкодливу систему силуваного заведення на Україні галицької книжньої мови й чудернацького правопису...* [Н.-Лев. 1912, с. 49]

Год – ім., розм., рідковж. Рїк. *...од часу Лютера за 300 год вже далеко одїйшла од народньої мови по всі Германїї...* [Н.-Лев. 1912, с. 56]

Город – ім., рус. Місто. *Бо шановна авторка при завсїдньому пробуванні в городах зовсім одбилась од народньої мови...* [Н.-Лев. 1912, с. 55]

Готовісїнький – прикм., розм. Готовий. *... в дитячому мозку в школярів лежить вже готовісїнький матеріал слів, набраних од батків...* [Н.-Лев. 1912, с. 57]

Гримїти – дієсл., розм. Говорити голосно, підвищеним тоном. *...д. Євшан фразьор, гремить ляскучими словами...* [Н.-Лев. 1912, с. 26]

Далекосяглий – прикм., діал. Далекосїяжний. *...був чоловік з великим далекосяглим розумом...* [Н.-Лев. 1912, с. 77]

Дерзкіший – прикм., розм. Невихований, грубий. *Але я ще передніше писав, що треба одрізнять сьогочасну... мову... од мови ... деяких сутрудовників в ... журналах, дерзкіших на вдачу, самотійних в пересвідченнях...* [Н.-Лев. 1912, с. 78]

Джумига – ім. Метушня. Д. Грушевський вчинив таку плутанину, такий заколот в українські літературі на Україні, наколоцькав такої **джумиги**, що про теперішню книжню мову можна прямо сказати народньою приказкою: *що город, то й народ, – що редакція, то й свій опрічній правопис і навіть опрічняя мова* [Н.-Лев. 1912, с. 66]

Діло – ім., розм. Що-небудь важливе, істотне. *А мова, слово це ж велике діло* [Н.-Лев. 1912, с. 65 – 66]

Добрящий – прикм., розм., рідковж. Дуже добрий. *Добрящий папір та чудові коштовні малюнки ставляються задля присмаку та для принади...* [Н.-Лев. 1912, с. 39]

Доми – ім., рус. Будинки. *І вийшло так, що якісь **доми** й улиці були з рогами...* [Н.-Лев. 1912, с. 26]

Досвідний – прикм., рідковж. Досвідчений. *Скрізь бачимо газетний стиль **досвідних** в ці справі газетчиків* [Н.-Лев. 1912, с. 90]

Досвідчитися – дієсл., діал. Переконатися. *Але я добре вже **досвідчився**, що видавці зовсім не вмикуються в справу видання...* [Н.-Лев. 1912, с. 92]

Дотепний – прикм., рідковж. Здібний. *Тоді видавці найняли для редакцій по одному здатному й **дотепному** селянинові с платою грошей за службу...* [Н.-Лев. 1912, с. 87]

Дурно – присл., розм. Даремно. *І ці наївні видавці тільки **дурно** гаять час і марно тратять не мало грошей* [Н.-Лев. 1912, с. 32]

Животина – ім., розм. Тварина. ... *історія розвитку **животин**, рослин, риб та усякого птаства на землі й усякових живих сотворіннів у морі* [Н.-Лев. 1912, с. 93]

Животіння – ім. Існування. *Тепер в нас ростинають вже саму народню мову, та що й нахрапом, необачно, навіть не думаючи й не гадаючи за саме животіння нашого письменства* [Н.-Лев. 1912, с. 77]

Животіти – дієсл., заст. Жити. *Він і забуває, що письменики животіють для громадянства, для публіки, а не публіка животіє для їх* [Н.-Лев. 1912, с. 77]

Живоття – ім., діал. Життя. *Невже його призначило саме історичне живоття тільки на патолоч, притиски звідусіль і пригноблення його розвитку...* [Н.-Лев. 1912, с. 89]

Заважливий – прикм. Заважкий. *Як відомо, друга державна дума перед самісіньким роспуском заповістила, щоб викинули з великоруської книжньої мови оту непотріб (дрянь), оті букви: ь та Ъ, як зайву трухлятину, заважливу для школярів* [Н.-Лев. 1912, с. 91]

Завідомління – ім., діал. Повідомлення. *...намовляли й намоторювали навіть сільські громади подавати завідомління в львівську школьну раду* [Н.-Лев. 1912, с. 85]

Завірчувати – дієсл. Закручувати. *Німці люблять завірчувать просту мисль в мудрі абстракції...* [Н.-Лев. 1912, с. 6]

Завсідній – прикм., розм. Звичайний. *...вони нічого не роблять, а тільки ведуть завсідні змягання за мову й правопис...* [Н.-Лев. 1912, с. 8]

Загад – ім., розм., рідковж. Наказ, розпорядження. *...ведуть цю письменську справу під загадом, а недоброхить...* [Н.-Лев. 1912, с. 4]

Загайка – ім. Затримка. *...це діло не практичне і робить загайку й навіть буває завадою (помЪхою) при писанні* [Н.-Лев. 1912, с. 8]

Загалом – присл., розм. Взагалі. *Ми радимо д. Євшанові замкнути своє човно й пера в скриню на замок з двома зводами й не писати нічого, жаліючи українські й загалом усі людські потилиці й голови* [Н.-Лев. 1912, с. 16]

Загинувший – дієприкм., рус. Який загинув. *Д. Руссова й досі пише неначе для загинувшої через таку погану мову «Громадської Думки»* [Н.-Лев. 1912, с. 52]

Загодити – дієсл., діал. Задовольнити, втішити. *Желихівський... поставив в своєму Словарі дві точки над тим і ...в словах, для компромісса, щоб **загодить** стару галицьку партію й духовенство...* [Н.-Лев. 1912, с. 5]

Займаючий – дієприкм. Який займає. *І через це с книжок треба зовсім викинути і ту сем'ю, і посемейство, як слова **займаючі** невеликий район...* [Н.-Лев. 1912, с. 60]

Закарлючка – ім., розм. Що-небудь у формі значка. *В цьому-то й вийшла **закарлючка** для нашої літературної справи...* [Н.-Лев. 1912, с. 84]

Заколот – ім., розм. Метушня, галас. *Д. Грушевський вчинив таку плутанину, такий **заколот** в українські літературі на Україні...* [Н.-Лев. 1912, с. 66]

Закостричитися – дієсл. Загостритися. *...**закостричив** їх проф. Грушевський своїми тенденціями й замірами...* [Н.-Лев. 1912, с. 78]

Заласувати – дієсл. З'їсти. *...рибалки ввечері, напередодні удіння, кидають у воду принаду для риби йї ласоці з вареної пшениці звичайно в тіх місцях, де вони на сідлах удять рибу, щоб рибка **заласувала**...* [Н.-Лев. 1912, с. 39]

Замашкарований – прикм. Нерозгаданий, таємний. *Але воно все таки зосталось для нас **замашкарованою** тайною* [Н.-Лев. 1912, с. 32]

Замикатися – дієсл. Міститися. *Так ми й не дізнались, яка мисль **замикається** в тому премудрому заголовку* [Н.-Лев. 1912, с. 32]

Запагубити – дієсл. Призвести до смерті. *«Село» **запагубили** самі ж галиччини...* [Н.-Лев. 1912, с. 28]

Запит – ім. Попит. *...на неї вже нема **запиту** (спроса) в книгарнях, і вона не купується...* [Н.-Лев. 1912, с. 41]

Заправляльник – ім. Керівник. ***Заправляльником** став д. Юрій Сірий...* [Н.-Лев. 1912, с. 28]

Заскорбитися – дієсл. Почати сумувати. *...мушу **признатися**, що душа моя **заскорбилась*** [Н.-Лев. 1912, с. 62]

Зателепуватий – прикм., зневажл. Неохайний, вайлуватий. *...в йї ілюстрації вже недуже гарні й **зателепуваті** ...* [Н.-Лев. 1912, с. 25]

Заходитися – дієсл., рідковж. Починати що-небудь робити. ...*видавництво «Вік» розпочало свою роботу, заходившись* видавати українських авторів с перелицьовуванням мови... [Н.-Лев. 1912, с. 37]

Збавити – дієсл., розм. Пошкоджувати. ...*збавив* мову, накидав польських слів... [Н.-Лев. 1912, 81]

Збудування – ім. Творення. *Деякі галицькі неологізми невдатні й навіть непотрібні..., бо їх збудування не має аналогічних слів в живій українській мові* [Н.-Лев. 1912, с. 68]

Звідкільсь – присл. Звідкись. *Але і в ці статті все одгонить чимсь сирым, неначе мислі виписані звідкільсь...* [Н.-Лев. 1912, с. 58]

Зловжиток – ім. Неправильне вживання. ...*який же селянин, при такому зловжитку української мови, втямить, що то таке Румунія ...* [Н.-Лев. 1912, с. 31]; *Таку мову можна назвати тільки страшним зловжитком української мови* [Н.-Лев. 1912, с. 63]

Змагання – ім., розм. Сварка. *Це завсідне змагання й цю лайку галицька молода чи українська партія перенесла теперички на Україну в Київ ...* [Н.-Лев. 1912, с. 11]; *Небіжчик нераз жалівся міні на завсідні партійні змагання в українських кружках* [Н.-Лев. 1912, с. 78]

Значкувати – дієсл. Позначати. ...*Желихівський позначкував його двома точками зверху над ї...* [Н.-Лев. 1912, с. 85]

Знезнавки – присл. Не знаючи. ...*часом знезнавки й купить хтось якусь галицьку книжку...* [Н.-Лев. 1912, с. 10]

Зобіжатися – дієсл., розм. Зобиджатися. *І галичанам нема чого зобіжатись за це...* [Н.-Лев. 1912, с. 51]

Зумисне – присл., діал. Навмисне. ...*колись зумисне псувало й калічило мову на галицький зразець в книжечках, виданих для дітей...* [Н.-Лев. 1912, с. 79]

Зучити – дієсл. Навчити. *«Світло» своєю негарною, нечистою мовою може зучить їх до такої мови...* [Н.-Лев. 1912, с. 57]

Ймовірний – прикм., заст. Довірливий. *Деякі українські письменники такі ймовірні, що ймуть галичанам віри...* [Н.-Лев. 1912, с. 35]

Коверзувати – дієсл., розм. Вигадувати. *Він один і єдиний вживає усі українські народні слова, не гидуючи, не коверзуючи мовою...* [Н.-Лев. 1912, с. 33]

Крутанина – ім, розм. Метушня. *Після сьогочасної письменської плутанини й крутанини хоч починай наново...* [Н.-Лев. 1912, с. 79]

Лучче – присл., рус. Краще. *Це задля того, щоб школярі як можна швидче й лучче навчилися читати* [Н.-Лев. 1912, с. 56]

Межуючий – дієприкм. Який межує. *...скрізь в Європі за ґрунт і основу книжньої мови були взяті осередкові мови..., а не ... мішанки на краях, межуючих з судсудніми націями* [Н.-Лев. 1912, с. 37]

Міщина – ім., розм. Міщевість. *...вчителі вчили в сільських школах такою мовою, якою говорять їх вченики, це б то говіркою тієї міщини...* [Н.-Лев. 1912, с. 56]

Мішаниця – ім., розм. Мішанина. *Ця архангельсько-олонецька мішаниця великоруської говірки з додатком українських слів...* [Н.-Лев. 1912, с. 73]

Морочливий – прикм., розм. Клопітний. *Списати усі недоладні й невдатні слова, усі хибі в мові – це і зайва, і морочлива річ* [Н.-Лев. 1912, с. 21]

Мужеський – прикм. Чоловічий. *...другий у Перемишлі – для дочок священиків, три (утраквистичні) учительські мужеські семінарії і дві панянські...* [Н.-Лев. 1912, с. 41]

Надібка – ім. Потреба. *Для Грушевського українські літератори – це тільки ніби матеріал, котрий він гне в мові, як схоче, для своєї надібки...* [Н.-Лев. 1912, с. 48]

Назвища – ім., розм. Назви. *Але ті давні страховища примаймні намальовані й назвища їх підписані ...* [Н.-Лев. 1912, с. 94]

Назначування – ім. Позначення. *Решта періодичних українських виданнів видається ... тільки з однією точкою над і, або з двома точками для назначування ї йотированого...* [Н.-Лев. 1912, с. 50–51]

Назначувати – дієсл., розм. Встановлювати. *Приставка від, як і наше од назначує рушіння од предмета, а не в самому предметі...* [Н.-Лев. 1912, с. 45]

Назря – присл. Даремно. Проф. Грушевський кидає українцям **назря** ще й другий неправдивий і кривдний докір... [Н.-Лев. 1912, с. 7]

Наколоцькати – дієсл. Створити. Д. Грушевський вчинив таку плутанину, такий заколот в українські літературі на Україні, **наколоцькав** такої джумиги... [Н.-Лев. 1912, с. 66]

Намоторений – дієприкм. Підговорений кимось на щось. *Мова в його виданнях, та і в писаннях намоторених галичанами декотрих молодих українців, така чудна...* [Н.-Лев. 1912, с. 40]

Намоторювати – дієсл. Підбивати на щось. ... намовляли й **намоторювали** навіть сільські громади подавати завідомління в львівську школьну раду [Н.-Лев. 1912, с. 85]

Напастливий – прикм. Неприємний, який призводить до біди. ...потаємні видавці на свою **напастливу** для нас пропаганду не шкодують грошей... [Н.-Лев. 1912, с. 39]

Напереворот – присл. Навпаки. Скажемо, що виходе зовсім **напереворт** [Н.-Лев. 1912, с. 10]

Напечаток – ім. Відбиток. ...це ж образи, схоплені через прийняття **вражіннів** од околишніх предметів та обставин свої місцини, і вже лежать **напечатками**, як в фотографії, в великому скупчувальному мозку... [Н.-Лев. 1912, с. 57]

Наплодити – дієсл., розм. Розмножити щось. ...**наплодив** цілу серію слів просто таки диких прояв (чудовищ) і сьмішних... [Н.-Лев. 1912, с. 76]

Направа – ім., рідковж. Намова. Я вже тоді **постеріг** і догадався, хто дає **направу** (настросіє) спільникам видавництва «Вік», щоб **перекручувать** мову й форми і в моїх писаннях, і в утворах инчих сьогочасних письменників... [Н.-Лев. 1912, с. 38]

Направляний – дієприкм. Спрямований. *Ця галицька книжня мова дала супротивникам нашим, – правим партіям такий орудник для сьмішків та докорів, **направляних** проти нашої літератури...* [Н.-Лев. 1912, с. 48]

Напутник – ім., заст. Наставник. *Отак треба б робить і нашим видавцям в Києві журналів та газет..., окрім хіба «Рілли» та «Дніпрових хвиль», для котрих нетреба ніякого **напутника**...* [Н.-Лев. 1912, с. 88]

Напхати – дієсл., розм. Наповнити щось. *Вона **напхала** в чудову мову народню от яких галицьких і навіть польських слів...* [Н.-Лев. 1912, с. 93]

Натикатися – дієсл., розм. Виявляти, знаходити щось. *І скрізь **натикаєся** на слова...* [Н.-Лев. 1912, с. 34]

Нахвалка – ім., розм. Погроза. *Проф. Грушевський кинув українцям ще й третій, вже не докір, і **нахвалку** (угрозу)...* [Н.-Лев. 1912, с. 9]

Нахильний – прикм., розм. Який має нахил до чогось. *...загалом українці дуже **нахильні** й навіть прилюбні до усякових теорій...* [Н.-Лев. 1912, с. 84]

Начеркати – дієсл., розм. Швидко написати щось. *...в її ілюстрації вже недуже гарні й зателепуваті, ніби швиденько **начеркані** ескізи* [Н.-Лев. 1912, с. 25]

Небезпешність – ім., рідковж. Небезпека. *...українська література в наш час знаходиться в великі **небезпешності*** [Н.-Лев. 1912, с. 65]

Незачіпальний – прикм. Недоторканий. *Чужі слова, як і люде, повинні бути **незачіпальні**...* [Н.-Лев. 1912, с. 72]

Незрозуміливий – прикм. Незрозумілий. *Для нашої публіки ця мова зовсім неприйнятна, бо сьмішна, чудна і... **незрозумілива*** [Н.-Лев. 1912, с. 63]

Неперестаючий – дієприкм. Який не перестає. *...**неперестаюче** поновління й прогресуючий дальший розвиток мови, котрий завжди буває в осередку нації, не швидко доходить до окраїнних говірок та підмовь* [Н.-Лев. 1912, с. 44]

Нестямка – ім., розм., рідковж. Нестяма. *Тоді чоловік з досади кидає її, а як він нервовий і нетерплячий, то з досади в **нестямці** дере її на шматочки, пошматує й кидає додолю* [Н.-Лев. 1912, с. 56]

Нетямучість – ім., розм., рідковж. Нерозуміння, недогадливість. *Вони з нетямучістю ведуть нашу літературу в різницю на заріз* [Н.-Лев. 1912, с. 84]

Нишпорити – дієсл., розм. Шукати, оглядаючи скрізь. *...він і собі нишпорить, нахилившись, разгортає книжечки, а далі заговорює зо мною...* [Н.-Лев. 1912, с. 12]

Обважняний – дієприкм. Перевантажений. *Цю мову треба зовсім занехаять, як невдатну, нечисту й через те чудну, обважняну то великоруськими, це б то старокиївськими словами, ломоносовщиною, то неологізмами...* [Н.-Лев. 1912, с. 49]

Обгортка – ім., рідковж. Обкладинка. *На обгортці «Світла» надруковано: «Український журнал... для сем'ї і школи»* [Н.-Лев. 1912, с. 60]

Оборонявший – дієприкм., рус. Який обороняв щось. *...міні не довелося би згаять півтора року на цю нудну полеміку для оборони української мови, схожу на давню полеміку наших полемистів минулих віків, оборонявших свою віру й національність од нападів і пропаганди давньої Польщі...* [Н.-Лев. 1912, с. 88]

Одбитка – ім., діал. Копія. *Тим-то його мова найбільше скидається на чуднувату давню мову відомого «Дневника» генерального подскарбія Якова Марковича...виданого опрiчньою одбиткою...* [Н.-Лев. 1912, с. 21]

Одкаснутися – дієсл., розм. Відцуратися. *...ширша публіка обсьміяла їх за мову й одхилилась й одкаснулась од їх* [Н.-Лев. 1912, с. 41]

Одличка – ім. Відмінність. *Це та ж таки галицька говірка з усіма її прикметами й одличками од справдешньої української мови.* [Н.-Лев. 1912, с. 24]

Одопрічнитися – дієсл. Відокремитися. *Врешті усього ми не маємо на думці зовсім одопрічнитись од галицької літератури, але самі галичани вже давно одопрічили свою книжню мову, та й тепер одопрічнюють своє пісьменство од українців...* [Н.-Лев. 1912, с. 67]

Одродіння – ім. Відродження. *Як чехи вперше почали видавати чеські газети в час свого національного одродіння в перші половині минушого віку,*

то видавали їх якоюсь мішаницею, мішаючи докупі живу народню мову с старою чеською мовою... [Н.-Лев. 1912, с. 87]

Окромі – присл. Окремо. ...говорять галицького підмовою чи говіркою, одривають ся од дієсловів і ставляють його **окромі** перед дієсловами... [Н.-Лев. 1912, с. 87]

Окромішній – прикм., діал. Своєрідний, особливий. ...ми якийсь **окромішній** (исключительний) народ... [Н.-Лев. 1912, с. 79]

Опізніння – ім., заст. Запізнення. ... од забарки й загаяння, або **опізніння** з оповіщенням маніфеста, а од якогось волочіння по землі, чи що, Шевченко с кимсь дразнився, чи с когось прозивався або лаявся, або драгувався с кимсь та й умер [Н.-Лев. 1912, с. 18]

Оповістка – ім., рідковж. Оголошення. Недивно, що харківське «Общество грамотности» недавно надрукувало в газетах **оповістку**, що буде за плату видавать книжки для народа на великоруські й українські мові... [Н.-Лев. 1912, с. 14]

Опрічний – прикм., заст. Окремий. В цих докорах нема правди, окрім останнього пункта, що в Галичині в наш час багацько зробили для пісьменства, багато понаписувяли книжок, багато видали ціновитих статтів ... й **опрічних** научніх книжок, вартих того, щоб їх прочитати й покористуваться ними [Н.-Лев. 1912, с. 10]

Орудник – ім. Знаряддя. Цей **орудник** його руйнуючої сили є та мова, котрою він орудує сам... [Н.-Лев. 1912, с. 40]

Очуматися – дієсл., розм. Прийти до пам'яті. Пісьменські гармидерники наробили такого гармидеру в українські літературі, од которого вона не швидко **очумається** [Н.-Лев. 1912, с. 80]

Пагоння – ім. Пагони. І недивно, що з цих стародавніх говірок, як с старого насіння, або дуже старого коріння не виростуть паростки та буйні **пагоння**, не розівьється багата книжня й наукова мова [Н.-Лев. 1912, с. 44]

Падіж – ім. Відмінок. *В згаданих вище чотирьох галицьких органах, підручних проф. Грушевському, скрізь вживаються три польські **падіжі**...* [Н.-Лев. 1912, с. 46]

Падкувати – дієсл. Працювати старанно. *Видавництво «Дністер» в Кам'янці таксамо не прийняло для видання книжечок для народа одного молодого добродія в Кам'янці, С... котрий давно працював і **падкував** коло тіх книжок* [Н.-Лев. 1912, с. 14]

Панщаник – ім. Поміщик. *Само по собі він натякає на дідичів **панщаників*** [Н.-Лев. 1912, с. 77]

Паняньський – прикм. Жіночий. *...Галичина має п'ять офіційних українських гімназій і п'ять гімназій приватних, 10 кафедр у львівському університеті, два **паняньські** інститути...* [Н.-Лев. 1912, с. 41]

Передніше – присл., розм. Раніше. *Але досвід, здається, ніколи гаразд не навчить наших українських письменників, само по собі вилучаючи (исключая) найталановитіших між ними ..., котрих я вже полічив **передніше*** [Н.-Лев. 1912, с. 91 – 92]

Передняк – ім. Передня паровиця в валці, запряженій здоровими бадьористими волами. *Харківський «Сніп» це орган таких «радикалів», котрі одним боком **передняки**, а другим боком назадники* [Н.-Лев. 1912, с. 92]

Переймач – ім. Той, хто запозичує у когось щось. *...треба одрізнять сьогочасну «часописну й газетну українську мову», перейняту українськими **переймачами** од галичан, – од мови теперішніх наших письменників...* [Н.-Лев. 1912, с. 78]

Перемуштрований – дієприкм. Перероблений. *А чи купуватимуть же ті **перемуштровані** й перелицьовані в мові студенти и школярі ваші книжки й журнали?* [Н.-Лев. 1912, с. 13]

Пересвідчення – ім., заст. Переконавання. *... деяких сутрудовників в тіх газетах та журналах, дерзкіших на вдачу, самостійних в **пересвідченнях**...* [Н.-Лев. 1912, с. 78]

Перетравити – дієсл., розм. Засвоїти. *Авторові треба передніше добре вивчити предмет, свідомо **перетравить** (переварить) зміст його...* [Н.-Лев. 1912, с. 58]

Підручний – прикм., заст. Підлеглий, підпорядкований. *В теперешній час в нас на Україні, як ми вже згадали передніше, галичани мають у Києві три свої письменські органи: «Літ. наук. Вістник», «Записки київського наукового товариства», і журнал «Село», (замість його виходе «Засів»), і **підручний** йім журнал «Українська Хата»...* [Н.-Лев. 1912, с. 11]

Підхожий – прикм., розм. Схожий. *Писання д. Грушевського мовою трохи **підхожі** до мови «Історіи руссовъ»...* [Н.-Лев. 1912, с. 21]

Пістрьовий – прикм., розм. Різнокольоровий. *Можемо сказати, що мова в працях проф. Грушевського таксамо **пістрьова**, ряба, коли ще и не рябіша й важча, ніж у історика Сергія Соловьева...* [Н.-Лев. 1912, с. 23]

Плямувати – дієсл. Погіршувати. *...декотрі, як от д. Краснопільський та д. Жимгайло й Ф. Жученко хоч пишуть прехорошим стилем, але навіщось плямують свою мову словом – від, та ще й систематично, скрізь* [Н.-Лев. 1912, с. 64]

Побіч – присл., розм. Поряд. *І **побіч** с цім «Кривим дзеркалом» української мови ми читаємо оповідання д. Коцюбінського «Сон», переклади Л. Пахаревського та драму д. Лесі Українки: «Руфін і Прісілла», написані чудовою українською мовою...* [Н.-Лев. 1912, с. 26]

Побічник – ім. Однодумець. *Галичани, проф. Грушевський і партійні українські йіх **побічники** й прихильники може й самі гаразд тому невідомі, яку велику відповідальність за будущу справу української літератури вони беруть на себе...* [Н.-Лев. 1912, с. 66]

Повештатися – дієсл., розм. Вештатися якийсь час. *А якби вони побували на селі, та ще й **повештались** по ярмарках з записною книжкою в кишені... деякі українські народні слова будуть йім... здаваться чужоземськими, чужомовними, або вигаданими...* [Н.-Лев. 1912, с. 84 – 85]

Поживок – ім., розм. Пожива. ... *і червяк **поживку** шукає (пищі шукає), а не тільки чоловік...*[Н.-Лев. 1912, с. 94]

Покладний – прикм., діал. Відкладений про запас. *Ми радимо д. редакторові, для збережіння репутації журналу й для захисту од занепаду й людського глузування, справляти ці слова на українські, котрі в народні мові животіють і тільки дармують, мов **покладні** гроші в банках, мов капітал, не пущений в живе обертання* [Н.-Лев. 1912, с. 75]

Пол – ім., рус. Статъ. *Бо в цих словах поставляні найчастіші суффікси діючих особ мужеського й жіночого **пола**...* [Н.-Лев. 1912, с. 20]

Полапки – присл., розм. Інтуїтивно. *Його статті треба читати більше наздогад, **полапки**, пускаючи разураз недоброхить у думці завсідній апарат процесса перекладу його поплутаної мови на живу українську мову, щоб гаразд постерегти і впіймать мислі й тямю (смысль) в деяких фразах* [Н.-Лев. 1912, с. 21]

Поспіх – ім., заст., рідковж. Успіх. ...*Літ. Наук. Вістник має чималий **поспіх** на Україні, бо має пренумерантів на Україні* [Н.-Лев. 1912, с. 14]

Постерегти – дієсл., діал. 1. Зрозуміти. *Само по собі як декотрі добродії на Україні **постерегли** галицькі заміри й тенденції, щоб і в нас писали тією вищою мовою..., то й підняли протест проти псування української мови* [Н.-Лев. 1912, с. 5]; 2. Помітити. *Я вже тоді **постеріг** і догадався, хто дає направу (настроєніе) спільникам видавництва «Вік», щоб перекручувать мову й форми і в моїх писаннях, і в утворах инчих сьогочасних письменників...* [Н.-Лев. 1912, с. 38]

Потаєнці – присл., рідковж, розм. Таємно. ...*кивали на других, заводячи **потаєнці** своє «двоєніє аллилуя»*[Н.-Лев. 1912, с. 8]

Поцяцькований – дієприкм. Позначений. ... *зараз сливе половина статтів почала виходить **поцяцькована** двома точками над і й апострофами* [Н.-Лев. 1912, с. 7]

Правувати – дієсл., розм. Розпоряджатися, керувати. ...*проф. Грушевський усім правує й заряджує і в «Записках» і в Літ. наук. Вістникові, і в «Селі»* [Н.-Лев. 1912, с. 34]

Празникувати – дієсл., розм. Святкувати. *Відома річ, що в нас що року празникують «роковини» смерти Шевченка, а не «річницю»* [Н.-Лев. 1912, с. 19]

Прикмічати – дієсл., діал. Помічати. *І ми справді прикмічаємо, що в галицькій мові єсть багацько слів з українськими коріннями...* [Н.-Лев. 1912, с. 44]

Примитиковувати – дієсл. Пристосовувати. *Д. Грушевський не примитиковує своїх неологізмів до конструкції аналогічних слів живої народньої мови...* [Н.-Лев. 1912, с. 20]

Примітка – ім. Домішок. ...*колись вживали галицьку мову з її формами (від, сей і т. д.) ще й с приміткою польських слів...* [Н.-Лев. 1912, с. 11]

Примішка – ім., рідковж. Домішок. *Але і в його е примішка, шкودлива для мови...* [Н.-Лев. 1912, с. 54]

Приставки – ім., рідковж., рус. Префікс. *І ми справді прикмічаємо, що в галицькій мові єсть багацько слів з українськими коріннями, але с приставками чудними, неначе зробляними навманя...* [Н.-Лев. 1912, с. 44]

Присуд – ім. Судження. *А наша публіка ... дає свій загальний присуд і осуд* [Н.-Лев. 1912, с. 66]

Притичина – ім., заст. Перешкода, завада. *Я вже й не кажу за історичні околиці (внѣшнія) притичини, через котрі на Україні пісьменство довго не могло розвиватися...* [Н.-Лев. 1912, с. 79]

Пришелепуватий – прикм., фам. Безтолковий, нетямущий. *Добродій В. Дорошенко українець, вчиться в Львові і звідтіль подає на Україну якусь «прояву», це б-то чудну пришелеповату, або божевільну людину...* [Н.-Лев. 1912, с. 16]

Провадити – дієсл., розм. Говорити. *І проф. Грушевський помиляється, коли все провадить в статтях про якусь мову «баби Мотрони», це б то народню, а не наукову* [Н.-Лев. 1912, с. 4]

Промкнутися – дієсл., розм., рідковж. Проникати кудись. *Але і в «Ріллю» вже промкнулись слова, як от – відповідь, від...* [Н.-Лев. 1912, с. 64]

Просьвічений – дієприкм., рідковж. Якого просвітили. *Кожний тямущий і просвічений наш письменник йтиме, і повинен йти слідком за мовою наших передніших класичних письменників...* [Н.-Лев. 1912, с. 49]

Проява – ім., розм. Дивна людина. *Я пересвідчився, що зо мною розмовляє якась чудна проява, в котрої може нема однієї клепки в голові, або й денце випало...* [Н.-Лев. 1912, с. 12]

Прямування – ім., заст. Напрям. *Газета в прямуванні та в поглядах демократична й прогрессивна...* [Н.-Лев. 1912, с. 90]

Птенці – ім., рус. Пташенята. *Може то були птенці гнізда д. Шерстюка і Ко* [Н.-Лев. 1912, с. 56]

Развитий – дієприкм., рус. Розвинений. *...в його статтях ми бачимо неначе вихопляний буквально самий оригінал тіх вчених з їх вченою мовою, до котрої ще не досягла українська, не дуже-то **развита** мова* [Н.-Лев. 1912, с. 58]

Разуразний – прикм., розм., рідковж. Постійний. *Проф. Грушевський кидає українцям назря ще й другий неправдивий і кривдний докір за **разуразні** змагання про мову й правопис в теперішній час* [Н.-Лев. 1912, с. 7]

Різнація – ім., рідковж. Різниця. *Але що стосується до зміста, між статтями д. Євшана й Кревецького є велика **різнація**...* [Н.-Лев. 1912, с. 26]

Розшолопати – дієсл., розм. Зрозуміти. *А небіжчик Грінченко, що був чоловік з великим далекосяглим розумом, добре **розшолопавши** та помитикувавши про тенденції проф. Грушевського ..., сказав...* [Н.-Лев. 1912, с. 77 – 78]

Росклад – ім., рідковж. Структура. *Тут принаймні бачимо синтактику, **росклад** слів український розмовний і живий, а не якусь робляну галицьку мертвоту...* [Н.-Лев. 1912, с. 33]

Роспудити – дієсл., діал. Лякати. *Д. Євшан своєю мовою дорешти може **роспудить** українську публіку...* [Н.-Лев. 1912, с. 69]

Селюк – ім., розм. Селянин. *Я радив би авторці давати свої статті спочатку якому-небудь **селюкові**, щоб він перечитав їх...* [Н.-Лев. 1912, с. 55]

Складовий – прикм. Складний. *А тим часом такі роздерті в писанні слова, як от, прикладом, дієслова на ся, та ще й середніх залогів й усякі **складові** прикметники* [Н.-Лев. 1912, с. 9]

Складчастий – прикм. Складний. *...усі знають тільки суцільні слова, а за **складчасті**, штуковані (складяні з часток) слова повинні дбати й товмачити за це в школі вчителі* [Н.-Лев. 1912, с. 9]

Скобки – ім., рус. Дужки. *...ще й досі ніхто нігде не поставив в **скобках** значіння цих польських слів...* [Н.-Лев. 1912, с. 38]

Скупчувальний – дієприкм. Який скупчує щось. *...лежать напечатками, як в фотографії, в великому **скупчувальному** мозку...* [Н.-Лев. 1912, с. 57]

Сливе – присл., розм. Майже. *Тепериньки вживають в свої розмові **сливе** усі не тільки молоді, але й старіші українці от які слова* [Н.-Лев. 1912, с. 67]

Сотворіння – ім., книжн. Створіння. *Книжежка написана народньою українською мовою й гарним стилем, ... ще й з гарними малюнками усякових найдавніших **сотворіннів*** [Н.-Лев. 1912, с. 93]

Спаскудити – дієсл., розм. Зіпсувати. *Переймання слів з чужих мов та позичка чужомовних корінів для утворіння неологізмів може дуже пошкодити наші письменські справи й **спаскудити** книжню мову* [Н.-Лев. 1912, с. 70]

Споживальний – дієприкм. Який споживає. *...писали й за **споживальні** товариства й спільницькі крамниці по селах* [Н.-Лев. 1912, с. 27]

Спотичка – ім., розм. Сутичка. *Змагання й усякові мовні **спотички** йдуть більше в розмовах, на словах...* [Н.-Лев. 1912, с. 11]

Спочування – ім., рідковж. Співчуття. *Через свою не українську мову, а якусь галицьку мішаницю вони не матимуть ні **спочування**, ні поспіху серед ширшої публіки* [Н.-Лев. 1912, с. 41]

Справдешній – прикм., розм. Справжній. *А в Галичині нема **справдешнього** книжнього ринку...* [Н.-Лев. 1912, с. 41]

Страшенно – присл., розм. Дуже. ...вони **страшенно** шкодять чистоті української мови [Н.-Лев. 1912, с. 66]

Стямкувати – дієсл., діал. Зрозуміти. ...можна було б **стямкувати** за децю, або принаймні догадатись, за що буде мова в статті... [Н.-Лев. 1912, с. 33]

Сутрудовник – ім. Співробітник. Проф. Грушевський всім українським **сутрудовникам** натикає тіх точок і перероблює українські форми мови на галицькі [Н.-Лев. 1912, с. 48]

Сутрудовництво – ім. Співробітництво. Недавнечко в цьому признався міні один з молодих, котрому випало **сутрудовництво** в одні українські газеті [Н.-Лев. 1912, с. 83]

Текучий – прикм. Нинішній. Як бачимо, в шановного пр. Грушевського була думка покласти широкий ґрунт і підвалини для **текучого** письменства на Україні [Н.-Лев. 1912, с. 3]

Теліпатися – дієсл. Зустрічатися. В решті статтів цього номера мова гарненька, але скрізь, сливе в усіх авторів вона засмічена галицькими або польськими словами, котрі й досі **теліпаються** в статтях декотрих українських журналів [Н.-Лев. 1912, с. 55]

Товмачіння – ім. Тлумачення. Але література не грамматика, а публіка не школа, і їй нема інтереса в цьому **товмачінні**... [Н.-Лев. 1912, с. 9]

Точка – ім., рус. Крапка. ...треба б частіше ставить **точки**, тоді мова була б легча й жвавіша... [Н.-Лев. 1912, с. 23]

Труднація – ім., розм. Трудність. ...зміст їй цікавий для читальників, котрі зовсім не знають, або мало знають історію України, то й мусять с **труднацією** та напруженням читати... [Н.-Лев. 1912, с. 25]

Трухлятина – ім., рідковж. Трухлявина. Як відомо, друга державна дума перед самісіньким роспуском заповістила, щоб викинули з великоруської книжньої мови оту непотріб (дрянь), оті букви: ъ та Ъ, як зайву **трухлятину**, заважливу для школярів [Н.-Лев. 1912, с. 91]

Тхнути – дієсл., розм. Пахнути неприємно. *Автор навіщось вливає «нове вино в старі міхи», але в цих старих міхах нове вино тхне, або принаймні одгонить скислим вином...* [Н.-Лев. 1912, с. 54]

Тяма – ім. Значення. *І для українських читальників отакі приставки здаються чудними, бо ставляють **тяму** слів напереверт* [Н.-Лев. 1912, с. 45]

Угаристий – прикм. Відчайдушний. *Єсть і в народі розумні, угаристі й хвацькі люде, митці і в ці справі* [Н.-Лев. 1912, с. 84]

Ученик – ім., рус. Учень. *Але в журналі, для сільських українських вчителів мова повинна бути чисто українська, щоб вони ... й самі зберегли чистоту рідної мови й мову своїх сільських **учеників*** [Н.-Лев. 1912, с. 55]

Уявки – присл., діал. Наяву. *...письменські виявці своєї псіхики й національної вдачі **уявки** показали, що ми якийсь окромішній (исключительний) народ...* [Н.-Лев. 1912, с. 79]

Хапаний – прикм., розм. Поспішний. *...само по собі стає для його завадою (служить пом'ьхою) для обробління своєї мови в писаннях на строк в ці **хапані** роботі...* [Н.-Лев. 1912, с. 22]

Хвацький – прикм., розм. Завзятий. *Єсть і в народі розумні, угаристі й хвацькі люде, митці і в ці справі* [Н.-Лев. 1912, с. 84]

Ціновитий – прикм. Цінний. *...в Галичині в наш час багацько зробили для письменства, багато понаписували книжок, багато видали **ціновитих** статтів...* [Н.-Лев. 1912, с. 10]

Чужоземський – прикм., розм. Іноземний. *І справді той добродий тільки дурнісінько стратив чимало грошей на номері журналу та за таку статтю, писану ніби якоюсь **чужоземською**, ніби словацькою пополовині з великоруською мовою* [Н.-Лев. 1912, с. 69]

Шкодливий – прикм., розм. Шкідливий. *Багато с тіх українських письменників, ... покидали свої **шкодливі** тенденції* [Н.-Лев. 1912, с. 11]

Шкутильгати – дієсл., розм. Мати недоліки. *Синтактика подекуди **шкутильгає*** [Н.-Лев. 1912, с. 24]

Додаток Е

Практичне втілення лексичних норм у художньому стилі

Баблятися – дієсл., діал. Бабратися. *Мир загруз і бабляється у гріхах, як свиня в барлозі* [Н.-Лев. 1986, с. 594]

Багацько – присл., розм. Багато. *...одразу заплатив багацько грошей...* [Н.-Лев. 1985, с. 481]

Бистрий – прикм., рус. Швидкий. *Зірниця дивилась на Громовика і милувалась його чудовою постаттю та бистрим рушінням на хмарах* [Н.-Лев. 1986, с. 545]

Благодарити – дієсл., рус. Дякувати. *В нашій хаті, благодарити господа милосердного, немає кому загадувати на панщину* [Н.-Лев. 1985, с. 48]

Благоліпно – присл., заст. Гарно. *Благоліпно!* – сказав отець Тарасій швидко й голосно, неначе гунав довбнею [Н.-Лев. 1986, с. 607].

Болість – ім., розм. Відчуття болю, страждання. *В очах виявлявся переляк і важка болість душі* [Н.-Лев. 1986, с. 613]

Болячий – прикм. Болючий. *Встала стара, перехрестилась, помолилась за сина і попленталась в хату з болячою душею, з болячим серцем* [Н.-Лев. 1985, с. 33]

Брьохатися – дієсл., розм. Плескатися, хлюпатися. *Вона ворушилась, підскакувала, брьохалась та піднімалась...* [Н.-Лев. 1985, с. 500]

Будлі-де – присл. Де-небудь. *Просімося на ніч до людей: може, нас будлі-де й пустять, – промовив Джеря* [Н.-Лев. 1985, с. 475]

Будуще – ім., рус. Майбутнє. *Згадала вона свою минувшість і ненароком кинула думкою і на своє будуще* [Н.-Лев. 1985, с. 73]

Буцімто – спол., розм. Наче. *А Копронідосова зовиця Гликерія буцімто виїхала в Афіни лічитись, як казав Копронідос* [Н.-Лев. 1986, с. 610]

Вагота – ім., заст. Вага, тягар. *Це ж вагота, і велика, що й я не здержав би...* [Н.-Лев. 1986, с. 609]

Велеліпно – присл. Гарно. *Красно там, дивно й велеліпно?* [Н.-Лев. 1986, с. 593]

Вештатися – дієсл., розм. Ходити в різних напрямках. *Між домиками вештаються німці; німкені в червоних сукнях брали воду з криниці; коло їх вешталися німченята в узесеньких штанцях* [Н.-Лев. 1985, с. 469]

Взорці – ім. Візерунок. *...утішав сам себе отець Ісакій, виставивши з-під ряси обидві ноги й милуючись взорцями* [Н.-Лев. 1986, с. 615]

Взрушення – ім. Піднесення, зворушення. *...міцна вдача перемогла це взрушення, перемогла серце і таки поставила на своєму* [Н.-Лев. 1985, с. 514]

Викишкати – дієсл., розм. Вигнати кого-небудь звідкись. *Пан зненавидів його й не знав, як його **викишкати** з села* [Н.-Лев. 1985, с. 534]

Вимовитися – дієсл., розм. Вихопитися зі словом, фразою. *Він трохи не вимовивсь, що він жонатий...* [Н.-Лев. 1985, с. 508]

Вирячити – дієсл., розм. Широко розкрити очі. *Він нахилив голову близьенько до пляшки й **вирячив** низькі очі на квиток* [Н.-Лев. 1986, с. 601]

Висолопити – дієсл., розм. Висувати назовні з рота. *...сказав отець Тарасій і навіщось облизав свою широку спідню губу, **висолопивши** широкого червоного язика* [Н.-Лев. 1986, с. 589]

Вихати – дієсл., розм. Махати. *Микола зняв шапку й **вихав** нею над головою* [Н.-Лев. 1985, с. 504]

Вірьовка – ім., розм., рус. Мотузка. *У самому кутку паслося телятко, прив'язане **вірьовкою** до кілка* [Н.-Лев. 1985, с. 47]

Вольний – прикм., заст. Вільний. *Ми люди **вольні*** [Н.-Лев. 1985, с. 48]

Всисатися – дієсл., рідковж. Всмоктуватися. *...живці обвивались кругом кодоли, як гадюки, і ніби **всисались** в неї, мов п'явки, а довбишки не давали їм розкручуватись* [Н.-Лев. 1985, с. 499]

Встоювати – дієсл. Заступатися. *Я ладен хоч і зараз полюбити тих людей, коли ти за їх **встоюєш** і оступаєшся...* [Н.-Лев. 1986, с. 546]

Втеряний – дієприкм. Втрачений. *Та жалібна пісня доходила до серця, вимовляла якусь втрату, якийсь смуток та жаль за **втеряним** щастям* [Н.-Лев. 1986, с. 558]

Втирити – дієсл. Пильно дивитися на щось, когось. ... *спитав Копронідос і **втирив** очі в ченця* [Н.-Лев. 1986, с. 605]

Втрапити – дієсл. Потрапити. *А хіба ж я не **втраплю** до города, чи що?* [Н.-Лев. 1985, с. 501]

Вуші – ім. Вуха. *Гуде, не перестає в **вушах** бубон, риплять скрипки, перед очима манячать веселі лиця* [Н.-Лев. 1985, с. 62]

Гана – ім., рідковж. Осуд. *Це для мого роду велика **гана** й приниження* [Н.-Лев. 1986, с. 561]

Городок – ім., рус. Містечко. *Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий **городок*** [Н.-Лев. 1985, с. 476]

Границя – ім., рус. Кордон. *Всі заводи належали до одного дуже багатого пана, котрий жив за **границею** ...* [Н.-Лев. 1985, с. 477]

Гурт-то – присл. Дуже. *Та тим, що тут в степах уже розплодилась сила станових, вже геть-то почали чіплятись до бурлак за паишпорти, а на Бассарабії не **гурт-то** питають про паишпорти* [Н.-Лев. 1985, с. 487]

Гедзкатися – дієсл., розм. Вередувати. *Побачим, чи вмієш **гедзкаться*** [Н.-Лев. 1985, с. 503]

Дармолежівка – ім. Місце, де нічого не треба робити. ...*ваш монастир не монастир, а якась **дармолежівка**...* [Н.-Лев. 1986, с. 614]

Дляво – присл., розм. Повільно. *Важкий човен помаленьку й **дляво** сунувся по воді* [Н.-Лев. 1985, с. 498]

Доконешне – присл. Обов'язково. *Чому ж **доконешне** на Бассарабію? – спитали бурлаки* [Н.-Лев. 1985, с. 487]

Доми – ім., рус. Будинки. ...*бачили здорові багаті німецькі колонії з довгими рівними вулицями, з **домами** на два поверхи серед зелених садків та виноградників* [Н.-Лев. 1985, с. 489]

Досвідчитися – дієсл., діал. Переконатися. *Перебираючись з місця на місце, він забрів аж на Бассарабію і досвідчивсь, що в забродських ватагах багато вербівських втікачів* [Н.-Лев. 1985, с. 524]

Дрантина – ім., діал. Ганчірка. *Лежить Ганна на старій дрантині, прикрита старою драною рядниною, не стогне й насилу дише...* [Н.-Лев. 1985, с. 72]

Дрантя – ім., розм. Одяг. *Можє, ти скажєш, щоб і я убралась в таке дрантя, в яке оце ти вбрався?* [Н.-Лев. 1986, с. 564]

Дрижаки – ім., розм. Тремтіння від холоду. *...випхнула в одній сорочці, а тепер хапай дрижаки, як циган у шатрі* [Н.-Лев. 1986, с. 549]

Дурнісінько – присл., розм. Даремно. *Вони дурнісінько блукали в очеретах та в оситнягах, не знайшли бурлак і тільки змокли до самих сорочок* [Н.-Лев. 1985, с. 506]

Етаж – ім., рус. Поверх. *На острові під кам'яною стіною притулився здоровий питель на два етажі ...* [Н.-Лев. 1985, с. 469]

Жартливий – прикм. Людина, яка любить жартувати. *Молода, весела, жартлива, вона і не гадала об тім, як важко з нелюбом цілий вік жити* [Н.-Лев. 1985, с. 49]

Жертвуватель – ім. Людина, яка дає пожертви. *Бог посилає нам жертвователя, – сказав отець Ісакій* [Н.-Лев. 1986, с. 590]

Животини – ім., розм. Тварина. *Товар та усякі животини ховались в ліси та очерети, звір утікав у нори* [Н.-Лев. 1986, с. 550]

Животіти – дієсл., заст. Бути живим. *Він добре знав, що вертатсья до Вербівки не можна, доки животітима старий пан* [Н.-Лев. 1985, с. 524]

Живоття – ім., діал. Життя ... *вона накувала мені багато год живоття* [Н.-Лев. 1985, с. 458]

Забезпечність – дієсл. Впевненість. *А коли хочете, запишу в заставу для забезпечності й свій магазин* [Н.-Лев. 1986, с. 599]

Завсіди – присл., розм. Завжди. ....*горішній вітер завсіди зносить камку в море* [Н.-Лев. 1985, с. 500]; *Я, мамо, зроду-звіку не пішла б за княжевича, якби він був гордий та не любив простих людей, – одказувала завсігди Паміра* [Н.-Лев. 1986, с. 555]

Завсідній – прикм., розм. Звичайний. ...*вимовив таке завсіднє право, щоб його зять харчував робітників в сахарнях за три карбованці от душі...* [Н.-Лев. 1985, с. 481]

Задлятися – дієсл., діал. Забаритися. *Отець Тарасій задлявся трохи* [Н.-Лев. 1986, с. 616]

Закоцюрблений – прикм., розм. Загнутий. ... *порося було сите, пахуче, з закарцюбленим хвостиком...* [Н.-Лев. 1986, с. 595]

Залив – ім., рус. Затока. *Палац стояв над заливом* [Н.-Лев. 1986, с. 552]

Запагубити – дієсл. Позбавити життя. ... *я повішуся або втоплюсь, я запагублю сама себе...* [Н.-Лев. 1985, с. 511]

Зверетенитися – дієсл., розм.. Завертїтися. *Бродовський зверетенився й почервонів* [Н.-Лев. 1985, с. 484]

Здоровий – прикм., розм.. Великий за розміром. ...*його вус кудлатий – неначе здоровий павук лазить по її лиці* [Н.-Лев. 1985, с. 50]; ...*здоровий човен полинув по лимані, неначе птиця по небу, тільки покинув за собою довгий слід хвиль та брижів* [Н.-Лев. 1985, с. 496]

Зимній – прикм., розм., рус. Зимовий. *Стіни німі, вікна німі; один гудучий, лютий зимній вітер розносить, що вийде за стіни, поміж вербами, розносить поміж вишнями жіночу пісню, жіночий жаль...* [Н.-Лев. 1985, с. 51]

Зирнути – дієсл. Показався. ... *через його очі знов зирнув розум* [Н.-Лев. 1985, с. 483]

Змагання – ім., розм. Сварка, суперечка. *Для таких намовників на змагання та колотнечу в мене нема місця* [Н.-Лев. 1985, с. 523]

Знакомий – прикм., рус. Знайомий. *Зустрічались з ним люди, та все свої – знакомі* [Н.-Лев. 1985, с. 37]

Ймення – ім., рідковж. Ім'я. *Він тільки почув, що дівчата реготались, пригадували якесь чудне дівчаче ймення і не пригадали* [Н.-Лев. 1985, с. 441]

Капосний – прикм., розм. Поганий. *Та позаслоняйте хоч плечі туманом, капосні дівчата!* [Н.-Лев. 1986, с. 548 – 549]

Кождий – займ., діал. Кожний. *За кождим рушінням його крил бризкали пучками на всі боки блискавки...* [Н.-Лев. 1986, с. 551]

Круг – ім., рус. Коло. *Тихо виступали в круг дівчата...* [Н.-Лев. 1985, с. 40]

Кружало – ім. Коло. *Місяць високо викотивсь на небо, як здорове кружало...* [Н.-Лев. 1985, с. 509]

Лигнути – дієсл., вульг. Пити з жадобою. *Збираючись на роботу на усю ніч, Місяць лигнув добру кварту горілки* [Н.-Лев. 1986, с. 547]

Лиснячий – дієприкм. Лиснючий. *Сонце заходило за сизу легеньку хмарку й неначе обвело її навкруги золотим, лиснячим обручиком* [Н.-Лев. 1986, с. 544]

Лічитися – дієсл., рідковж. Лікуватися. *А Копронідосова зовиця Гликерія буцімто виїхала в Афіни лічитись, як казав Копронідос* [Н.-Лев. 1986, с. 610]

Майський – прикм., рус. Травневий. *Був тиший майський вечір* [Н.-Лев. 1986, с. 544].

Манатки – ім., розм. Особисті речі, одяг. *Микола вдосвіта забрав свої манатки й пристав до другої ватаги* [Н.-Лев. 1985, с. 524]

Манячити – дієсл., розм. Поставати в уяві. *Гуде, не перестає в вушах бубон, риплять скрипки, перед очима манячать веселі лиця* [Н.-Лев. 1985, с. 62]

Марморяний – прикм. Мармуровий. *Вона положила свої холодні марморяні руки на його дужі, міцні плечі* [Н.-Лев. 1986, с. 546]

Минувшість – ім. Минуле. *Згадала вона свою минувшість і ненароком кинула думкою і на своє будуще* [Н.-Лев. 1985, с. 73]

Моці – ім. Сила, терпіння. *Нема більше моці; Микола виграв!* [Н.-Лев. 1985, с. 504]

Навождіння – ім. Мана. *Це, мабуть, на вас у сні найшло бісовське навождіння* [Н.-Лев. 1986, с. 612]

Назвище – ім., розм. Назва. *Це було таке її **назвище*** [Н.-Лев. 1985, с. 500]

Направити – дієсл., розм. Спонукаати, схилити до вчинку. *Йди між люди, **направ** їх на добро, і я твоя навіки!* [Н.-Лев. 1986, с. 547]

Напропали – присл., розм. Дуже сильно. *...ти їх проп'єси у шинку, бо ти ж **напропали** гуляєси* [Н.-Лев. 1985, с. 484]

Настановляти – дієсл., розм. Призначати на посаду. *Часом один хазяїн мав два або й три таких курені і **настановляв** на кожний курінь опрічного отамана* [Н.-Лев. 1985, с. 498]

Настачати – дієсл. Вистачати. *Коли хочете заробити обід, то сідайте чистити рибу, бо цієї, що в казанах, на всіх не **настачить***, – промовив кухар [Н.-Лев. 1985, с. 493]

Настоятель – ім., діал. Спадкоємець. *...він **настоятель** на Джерине поле й ґрунт* [Н.-Лев. 1985, с. 532]

Нерушливий – прикм. Неповороткий. ***Нерушливий** і ледачий на вдачу Місяць вхопив її, раптом ліг, вивернувся та й заснув...* [Н.-Лев. 1986, с. 549]

Нетерплячка – ім., розм. Стан, при якому людина не може терпіти, чекати тощо. *Ченців брала **нетерплячка**...* [Н.-Лев. 1986, с. 610]

Нетривний – прикм., діал.. Неситний. *Самі спожили свіженьку й гарячу рибку, а ви, мовляв, їжте й холодну й **нетривну*** [Н.-Лев. 1985, с. 523]

Нетутешній – прикм., рідковж. Неземний. *Горниця сповнилась якимись **нетутешніми** дивними пахощами...* [Н.-Лев. 1986, с. 569]

Нечупарний – прикм., розм. Нечепурний. *Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцьовані, що на їх ледве червоніли безталанні королі й короліви, замазані **нечупарними** бурлацькими руками* [Н.-Лев. 1985, с. 470]

Обидити – дієсл., рус. Образити. *Забулась зняти квітки, як згадала, що **обидила** тебе* [Н.-Лев. 1985, с. 62]

Обнімки – ім. Обнімання, обійми. *...знов **впірнула** в воду на морське дно, покіши його душу ласкою, тишними очима та гарячими поцілунками й*

обнімками [Н.-Лев. 1985, с. 509]; *Місяць окинув очима землю та небо, вглядів дочку в обнімку в Громовика й голосно кашлянув* [Н.-Лев. 1986, с. 547]

Обстава – ім., ріжковж. Обстановка. *Перспектива архімандричної обстави: дорога мебіль, перські килими, шовкові та оксамитові рясини, золоті дорогі митри, обсипані дорогими діамантами, – все це дуже надило й манило його* [Н.-Лев. 1986, с. 599]

Обстрьопаний – дієприкм., розм. Пошарпаний, рваний. *На обох ченцях були дуже старі, обстрьопані вовняні рясини* [Н.-Лев. 1986, с. 587]

Огнястий – прикм. Вогняний. *Вона вся світилась тихим світлом в гарячих огнястих руках Громовика* [Н.-Лев. 1986, с. 547]

Огород – ім., розм. Город. *Старенька й невелика була Хомишина хатина, одним одна на всім огороді ...* [Н.-Лев. 1985, с. 32]

Одітхнути – дієсл. Відпочити. *Ввійшла вона в хату, посадила дитя на лавці, а сама сіла одітхнути, обпершись руками об лаву* [Н.-Лев. 1985, с. 52]

Одкаснутися – дієсл., розм. Порвати з кимось зв'язки. *Я вмираю за тобою і вмру, як ти од мене одкаснеши...* [Н.-Лев. 1986, с. 573]

Одопрічнитися – дієсл. Відокремитися. *Але ж ви одопрічнились од людей, дали обітницю в монастирі* [Н.-Лев. 1986, с. 614]

Одрубчасто – присл. Коротко і різко. *Аби гарна дівчина або панія, – сказав отець Тарасій одрубчасто...* [Н.-Лев. 1986, с. 607]

Оповістка – ім., діал. Звістка. *А тим часом прийшла оповістка про визволення селян од панщини* [Н.-Лев. 1985, с. 527]

Опрічний – прикм., заст. Окремий. *Часом один хазяїн мав два або й три таких курені і настановляв на кожний курінь опрічного отамана* [Н.-Лев. 1985, с. 498]

Остогиднути – дієсл., розм. До краю обриднути. *Хіба ж нам ще не остогидли ті пани?* [Н.-Лев. 1985, с. 488]

Очмаріти – дієсл., розм. Очманіти. *Місяць аж очмарів од їх небесної краси* [Н.-Лев. 1986, с. 548]

Пелька – ім., вульг. Рот. ... *вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку* [Н.-Лев. 1985, с. 478]

Перебучавілий – прикм. Набряклий. *Як тільки мережа наближалась до берега, ті, що стояли на кінці кодоли, розкручували перебучавілі од води живці, перебігали ближче до берега...* [Н.-Лев. 1985, с. 499]

Перевожчик – ім., рус. Перевізник. *Корчака переговорив з перевожчиком, сторгувавсь за перевоз...* [Н.-Лев. 1985, с. 491]

Передніше – присл., розм. Раніше. *Втікачі недавно принесли звістку, що у Вербівці все було так, як і передніше* [Н.-Лев. 1985, с. 484]

Перепечалитися – дієсл. Пересумувати. *Якась молода модиця, свіжа й рум'яна, збожеволіла з журби та горя, бо перепечалилась* [Н.-Лев. 1985, с. 516]

Перехнябитися – дієсл., діал. Перехилитися. *Хата осіла й трохи перехнябилась на бік, на причілок* [Н.-Лев. 1985, с. 529]

Піснюкати – дієсл. Постити. ...*обізвався отець Палладій і кинувся до шинки з жаждою, бо вже довго піснюкав у монастирі* [Н.-Лев. 1986, с. 595]

Плакучий – прикм., рідковж. Заплаканий. ...*в червоному намисті стала перед нею доля, а побита холодом та голодом, укрита латками, з убогими торбами на плечах, в драній свитині, з плакучими очима – стала перед нею її доля* [Н.-Лев. 1985, с. 73]

Поведенція – ім., розм. Звичай. *Я з простої сім'ї, а в нас, простих, така поведенція, що всі їдять з однієї миски!* [Н.-Лев. 1986, с. 568]

Пожбурити – дієсл., розм. Кинути з силою. *Копронідос узяв камінь і пожбурих його на вулицю* [Н.-Лев. 1986, с. 615]

Поживок – ім., розм. Пожива. ... *вона викидала качкам як непридатний для людей поживок* [Н.-Лев. 1985, с. 523]

Позадрипуватися – дієсл., фам. Задрипатися. *Цариця та наші бігали, бігали, плутались у високій траві, позадрипувались по самий пояс ...* [Н.-Лев. 1986, с. 566]

Позаслонювати – дієсл., діал. Позаслоняти. *Та позаслоняйте хоч плечі туманом, капосні дівчата!* [Н.-Лев. 1986, с. 548 – 549]

Поздоровкатися – дієсл., розм. Привітатися. *Ми шукаємо роботи і хочемо пристать до вашої ватаги, – промовив Микола до отамана, поздоровкавшись* [Н.-Лев. 1985, с. 493]

Покатати – дієсл., розм. Швидко поїхати. *...всі вони покатали наввипередки* [Н.-Лев. 1986, с. 563]

Покладний – прикм., діал. Відкладений про запас. *От чорноризці мають покладні гроші й держать їх дурнісінько під спудом, в скринях* [Н.-Лев. 1986, с. 598]

Пол – ім., рус. Підлога. *Хомиха лягла на полу...* [Н.-Лев. 1985, с. 36]

Помірок – ім., заст. Помір. *...в великий піст в його казармах почався помірок* [Н.-Лев. 1985, с. 481]

Поночіти – дієсл., розм. Темнішати з наступанням ночі. *Надворі поночіло* [Н.-Лев. 1985, с. 484]

Порепатися – дієсл., розм. Утворити тріщини. *Гори неначе поламались та порепались балками до самого долу* [Н.-Лев. 1985, с. 490]

Пороснути – дієсл., розм. Розбігтися в різні боки. *Паші пороснули, як намисто з порваного разка...* [Н.-Лев. 1986, с. 577]

Постерегти – дієсл., діал. Помітити. *Микола вмить все постеріг, і йому стало дуже шкода дівчини* [Н.-Лев. 1985, с. 510]

Потюпати – дієсл., розм. Піти дрібними кроками. *Стара цариця потюпала доріжскою до тієї скелі, аж засапалась* [Н.-Лев. 1986, с. 565]

Поцуприкувати – дієсл. Смикнути. *... йди танцювати!* – гукнув *Задержівіт і поцуприкував Миколу за рукав свити з усієї сили* [Н.-Лев. 1985, с. 503]

Почутити – дієсл., діал. Відчути. *Микола почувтив, як сонце припекло в щоку, перекинувся на бік, лупнув очима і знов їх заплющив* [Н.-Лев. 1985, с. 436]

Правувати – дієсл., розм. Мати владу над ким-небудь. *Микола правував над усіма, давав привід, кричав на ввесь двір* [Н.-Лев. 1985, с. 481]

Празник – ім., розм., рус. Свято. *Сьогодні празник...* [Н.-Лев. 1985, с. 39]

Пригонич – ім., заст. Наглядач над робітниками. *...ти мені не пригонич і не хазяїн* [Н.-Лев. 1985, с. 523]

Признаватися – дієсл., діал. Розкривати якусь таємницю. *Як ти не скажеш, то я сама не признаюсь, хоч би мене батько замордував і вбив* [Н.-Лев. 1985, с. 507]

Приказ – ім., розм. Розпорядження. *... стояла серед гостинної ні в сих ні в тих, неначе наймичка, готова вислухати приказ господаря* [Н.-Лев. 1986, с. 591]

Прилюбний – прикм. Який щось любить. *... то був дар Копронідоса для отця Ісакія та Єремії, прилюбних до горілки* [Н.-Лев. 1986, с. 598]

Прилюбність – діал. Пристрасть. *Але... ченці не знали, звідкіль ішла та прилюбність* [Н.-Лев. 1986, с. 598]

Приметикуватися – дієсл. Прилаштуватися. *Тепер час приметикуватися до вдачі красуня отця Тарасія* [Н.-Лев. 1986, с. 606]

Присилувати – дієсл., розм. Примусити. *Тут уже нас не впіймає Бжозовський і не присилує робить панщину, – обізвались бурлаки* [Н.-Лев. 1985, с. 486]

Притарабанитися – дієсл., фам. Невчасно прийти, приїхати. *...для неї все здавалось, що до їх притарабанився волоцюга і може ще й лиха накоїть у хаті* [Н.-Лев. 1985, с. 531]

Притичина – ім., розм., заст. Перешкода. *Для мене нема й не буде ніякої притичини, щоб одвідать тебе й нагодувати* [Н.-Лев. 1985, с. 507]

Пришелепуватий – прикм., фам. Нетямущий. *В це місце не потрапить сам батько, не то що пришелепуватий отой становий* [Н.-Лев. 1985, с. 508]

Продовжастий – прикм. Продовгуватий. *Продовжасте озеро на двадцять верстов вганялося в степ...* [Н.-Лев. 1985, с. 497]

Проз – прийм., діал. Повз. *Коли це проз самий її вид пурхнула в квартиру ластівка, покрутилась у хаті кругом стін...* [Н.-Лев. 1985, с. 521]

Промикуватися – дієсл., розм. Пробиватися, прориватися, просочуватися. *Рибалки допливли до Цареградського гирла, минули ерики, що промикувались через косу в озеро...* [Н.-Лев. 1985, с. 496]

Промкнути – дієсл., розм. Пронизати. *Світ Місяця облив їх білі лиця, сині очі та русі довгі коси, промкнув наскрізь тонку прозору білу одежу* [Н.-Лев. 1986, с. 548]

Проступство – ім., заст. Проступок. *...сподівались підглядіть якісь тайни, котрі діялись в цих потаємних палацах індуських раджів, часом і кроваві душогубства й усякові проступства...* [Н.-Лев. 1986, с. 567]

Простягатися – дієсл., діал. Прямувати. *Василь згадав про те місце, про ті верби, під котрими він колись гуляв, і простягся на музики, під верби* [Н.-Лев. 1985, с. 39]

Псяюха – ім., діал. Лайка. *... ще наведе, псяюха, сюди поліцейських, своїх приятелів* [Н.-Лев. 1986, с. 615]

Пхнути – дієсл., розм. Примушувати робити що-небудь. *Та думка одбивала в його охоту завести оселю в далекій стороні й знов пхнула його в бурлацтво* [Н.-Лев. 1985, с. 512]

Репаний – прикм., зневажл. Неграмотний, неосвічений. *Підеш, серце, за такого сірого та репаного мужика, як і твій батько* [Н.-Лев. 1986, с. 555]

Родиво – ім., діал. Пологи. *В палаці його жінка Фатьма мучилась од родива* [Н.-Лев. 1986, с. 552]

Розплодитися – дієсл., розм. З'являтися у великій кількості. *Та тим, що тут в степах уже розплодилась сила станових, вже геть-то почали чіплятись до бурлак за пашпорти, а на Бассарабії не гурт-то питають про пашпорти* [Н.-Лев. 1985, с. 487]

Розпудити – дієсл., діал. Лякати. *Паші репетували, щоб Саїб вдарив на народ військом і розпудив його* [Н.-Лев. 1986, с. 574]

Розрішати – дієсл., заст. Дозволяти вживання скоромного під час посту. *В грецьких монастирях розрішають собі м'ясо...* [Н.-Лев. 1986, с. 595]

Рушливість – ім. Спритність. *Отець Ісакій з рушливістю узяв у руки один камінець, перехрестився й поцілував* [Н.-Лев. 1986, с. 592]

Рушення/рушіння – ім., заст. Рух. *Швидка розмова, швидкі очі, проворні руки, проворні рушення – все те було не підхоже до якогось віковичного хлібороба-кріпака* [Н.-Лев. 1985, с. 487]; *Зірниця дивилась на Громовика і милувалась його чудовою постаттю та бистрим рушінням на хмарах* [Н.-Лев. 1986, с. 545]

Сім'янистий – прикм., розм., рідковж. Який має велику сім'ю. *Та й дочкам треба б послати трохи, бо вони сім'янисті обидві і в їх дітей купа* [Н.-Лев. 1986, с. 599]

Скаковище – ім., розм., рідковж. Скачка. *Вона покликала молодих синів пахів і веліла їм забавляти сина кінським скаковищем* [Н.-Лев. 1986, с. 563]

Скубти – дієсл., розм. Необережно або невміло стригти. *Коли послушників скубе за коси так, що трохи голови не одірве* [Н.-Лев. 1986, с. 615]

Сливе – присл., розм. Майже. *Важка робота виссала в його сливе усю кров* [Н.-Лев. 1985, с. 457]

Спотичка – ім., розм. Сутичка. ... *він підняв уже важке весло, щоб телепнуть його по голові, як трапиться між ними спотичка на воді...* [Н.-Лев. 1985, с. 507]

Строцити – дієсл., вульг. Жадібно з'їсти що-небудь у великій кількості. *Отець Палладій строцив за чаєм черстві проскури, що лежали на тарілці* [Н.-Лев. 1986, с. 587]

Ступінь – ім., заст. Одиниця виміру невеликих відстаней, що дорівнює відстані між стопами ніг. *На два ступені од дверей зелений горбик з льодою – то погріб бабин* [Н.-Лев. 1985, с. 33]

Супружниця – ім. Жінка, дружина. *Моя супружниця богобояца* [Н.-Лев. 1986, с. 590]

Схнути – дієсл., рідковж. Сохнути. ...*в розкоші цвіте чоловік, як квітка, а в нужді в'яне та схне* [Н.-Лев. 1985, с. 71]

Телепнути – дієсл., розм. Ударити. ... *він підняв уже важке весло, щоб телепнуть його по голові, як трапиться між ними спотичка на воді...* [Н.-Лев. 1985, с. 507]

Теліпатися – дієсл., розм. Хитатися. *На жилетці теліпався важкий золотий ланцюжок з печаткою і всякими цяцьками...* [Н.-Лев. 1985, с. 477]

Теревенити – дієсл., розм., зневажл. Говорити дурниці, нісенітниці. ... *промовив Саїб і ждав, чи не впадуть мертвими од його очей ці прості люде, як за це теревенив йому Гарун-паша* [Н.-Лев. 1986, с. 559]

Тинятися – дієсл., розм. Переходити з одного місця в інше. *Вже мені осточортіло тинятись по сахарнях, – промовив Микола* [Н.-Лев. 1985, с. 485]

Топливо – ім. Паливо. ...*бродить Ганна по смітниках та збирає гній на топливо* [Н.-Лев. 1985, с. 71]

Тривко – присл., рідковж. Поживно, ситно. *Од того часу, як вони втекли з Вербівки, вони й разу не обідали так тривко й смачно* [Н.-Лев. 1985, с. 493]

Тронутися ума – дієсл. Втратити розум. *Келійник сидів коло його цілу ніч і думав, що він тронувся ума* [Н.-Лев. 1986, с. 615]

Труднога – ім., рідковж. Труднощі. ... *я таки перемогла трудноту й навчилась* [Н.-Лев. 1986, с. 608]

Тьопатися – дієсл., розм. Іти далеко. *Пан Бжозовський мусив тьопатися назад до Вербівки* [Н.-Лев. 1985, с. 528]

Угол – ім., рус. Кут. *З-за причілкового угла Ганна побачила через тин Барбосову морду* [Н.-Лев. 1985, с. 48]

Уявки – присл., діал. Наяву. ... *він бачив не раз у сні колись і торік бачив уявки в своїй келії* [Н.-Лев. 1986, с. 612]

Хамулуватий – прикм., розм. Неповороткий, незграбний. ... *осміхались і проворні забродчики, дивлячись на хамулуватих неповертайлів-хліборобів* [Н.-Лев. 1985, с. 493]

Харпак – ім., розм. Бідняк. *...вмре багатир, збереться увесь мир, а вмре харпак – тільки піп та дяк* [Н.-Лев. 1985, с. 73]

Хваленик – ім., розм. Той, кого хвалять. *... став хвалеником світського незнайомого гостя* [Н.-Лев. 1986, с. 588]

Чіплятися – дієсл., розм. Прискіпуватися до кого-небудь. *Та тим, що тут в степах уже розплодилась сила станових, вже геть-то почали чіплятись до бурлак за паишпорти, а на Бассарабії не гурт-то питають про паишпорти* [Н.-Лев. 1985, с. 487]

Чолов'яга – ім., розм. Чоловік. *Він став високий та поставний чолов'яга з дужими руками, з широким станом* [Н.-Лев. 1985, с. 525]

Чужеземський – прикм., розм. Чужоземний, іноземний. *Всі думали, що царевич приведе в палац якусь чужеземську царівну або князівну* [Н.-Лев. 1986, с. 566]

Швендяти – дієсл., розм. Ходити туди-сюди. *...тільки два забродчики, побравившись попід руки, довго швендяли по майдані...* [Н.-Лев. 1985, с. 504]; *Не можна, не можна тобі й їздити та швендять по селах, як простому чоловікові* [Н.-Лев. 1986, с. 554]

Швиргонути – дієсл., розм. Різко, з силою кинути. *Кодільничий вхопив решту кружала кодоли і з усієї сили швиргонув її з човна на берег* [Н.-Лев. 1985, с. 498]

Шельма – ім., розм. Хитра і спритна в учинках людина. *Нещадимо глузує ота афонська шельма...* [Н.-Лев. 1986, с. 616]

Шкарбани – ім., розм. Старе, рване взуття. *Через старі шкарбани лізе грязь* [Н.-Лев. 1985, с. 71]; *На ногах теліпались старі, давно не чищені зашкарублі шкарбани* [Н.-Лев. 1986, с. 587]

Шкварити – дієсл., розм. Сильно пекти. *Сонце піднімалось вдень сливе до середини неба й шкварило нещадимо* [Н.-Лев. 1986, с. 567]

Шкодливий – прикм., розм. Шкідливий. *Скажи мені, ти, шкодлива сило натури, нащо ти чиниш людям таке лихо?* [Н.-Лев. 1986, с. 545]

Штуки – ім., розм. Витівка, каверза. *Бурлакам здалось, що суддя підходить тільки до них **штуками**, щоб допитатися, хто вони такі* [Н.-Лев. 1985, с. 527]

Штучно – присл., розм. Красиво, вишукано. *Робота була така гарна, така чиста, колесо було так **штучно** зроблене, наче його зробив справжній майстер* [Н.-Лев. 1985, с. 439]

Шубовснути – дієсл., розм. Упасти у воду. ... *за пересип'ю синіло Чорне море, піднімалося все вгору, зливалось далеко з туманом на небі, з золотим світом сонця, стояло ніби сумна далека чорна гора і неначе було наготові **шубовснуть** всією товщею і залити білу пересип...* [Н.-Лев. 1985, с. 497]; *...замість монастиря повернув між скелі та й **шубовснув** просто в Рось* [Н.-Лев. 1985, с. 516]

Юбка – ім., діал. Юпка. ...*коло їх купами бігли невеличкі дівчатка в материних **юбках*** [Н.-Лев. 1985, с. 36]